

Ondřej Daniel

BIGBÍT NEBO TURBOFOLK

Ondřej Daniel

BIGBÍT NEBO TURBOFOLK

Představy migrantů z bývalé Jugoslávie

AntropoEdice, sv. 3

Ondřej Daniel

BIGBÍT NEBO TURBOFOLK

Představy migrantů z bývalé Jugoslávie

Tato kniha vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P07 Literatura a umění v mezikulturních souvislostech podprogram Literární brak: „triviální“ a „pokleslé“ žánry a podoby literatury z hlediska vývoje historického a z hlediska konceptů populární kultury.

Recenzenti: Mgr. Marek Čaněk, M.A.
Mgr. Pavel Šuška, PhD.

Informace o vědecké redakci a elektronická verze publikace jsou dostupné na stránkách vydavatele: www.antropoweb.cz

AntropoEdice, sv. 3

© Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze

Publikace vychází pod licencí Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

ISBN 978-80-905098-4-9 (elektronická publikace – PDF)

ISBN 978-80-905098-5-6 (tisk)

Obsah

Poděkování	9
Studium představ migrantů z bývalé Jugoslávie	11
K dějinám migrací z bývalé Jugoslávie	25
Migranti z bývalé Jugoslávie ve Francii	49
Migranti z bývalé Jugoslávie v Rakousku	57
Migranti z bývalé Jugoslávie v České republice	63
Paměť druhé světové války	67
Žitý prostor	77
Populární kultura a subkultury	95
Místo závěru – Bigbít, nebo turbofolk?	131
Seznam použitých pramenů a literatury	137
Summary	153

Poděkování

Rád bych využil tohoto prostoru a srdečně poděkoval svým učitelům Ludi Klusákové, Janu Pelikánovi, Miroslavu Hrochovi, Karlu Kubišovi a Petru Bílkovi z Univerzity Karlovy v Praze. Za své studium ve Francii jsem vděčný Françoise Mayer a Jeanu-François Gossiaux. Mou rakouskou spojku byl Karl Kaser, za což mu tímto děkuji. Mezi další, kteří tuto knihu v různých jejích fázích připomínkovali, patřili Zdeněk Uherek, Mirjana Morokvašić, Matjaž Klemenčič, Neval Berber, Bojan Borstner, Yasar Abu Ghosh a Predrag Marković. Tímto jim za jejich pomoc vyjadřuji vděk. V neposlední řadě bych rád poděkoval knihovnici záhřebského Institutu za migrace i etické teme Jasmině Blažević za její ochotu, korektorovi Tomáši Vučkovi, editorovi Radku Světlíkovi a recenzentům Marku Čaňkovi a Pavlu Šuškovu za jejich pozorné čtení a své ženě Elviře za její podporu a trpělivost.

Studium představ migrantů z bývalé Jugoslávie

V knize Gillesse Deleuze a Felixe Guattariho „*Tisíc plošin: kapitalismus a schizofrenie*“ přichází na scénu koncept rizomu.¹ Autoři rizom popisují jako protiklad kořene a stromu. Podle nich se zvětšenou kauzální logikou kořene a stromu řídí klasická literatura, rizom je pro ně však modelem nového typu myšlení. Jakýkoli bod rizomu se může a musí propojit s kterýmkoli jiným bodem. Rizom může být rozlomen v jakémkoli bodě a vždy doroste.² Rizom Deleuze a Guattariho byl silným podnětem i pro moje psaní. Hlavním tématem této knihy je rozbor představ migrantů³ z bývalé Jugoslávie pomocí rizomatického způsobu psaní. Tuto práci může její čtenář začít číst v kterémkoli bodě a pokračovat v libovolném dalším. Není to dáno mojí pohodlností nebo tím, že bych nechtěl respektovat klasické zásady psaní ve společenských vědách, ale tím, že model rizomu podle mě nejlépe odráží lidské představy, vzpomínky i sny, o nichž je tato práce především.

Základním operačním pojmem jsou v této knize představy. Koncept představ odkazuje v sociologii k durkheimovské tradici studia kolektivních reprezentací a byly to zejména francouzské společenské vědy, které s konceptem (*imaginaire*) v minulosti pracovaly.⁴ Pro Alexise de Tocquevilla znamenaly představy základní kámen uspořádání světa. Gustave Le Bon a Gabriel Tarde se představami zabývali z hlediska sociální psychologie. Zatímco Tarde představy tematizoval z kriminologického hlediska, Le Bon se věnoval zejména představám davu. Ve svých politických pracích poloviny sedmdesátých let dvacátého století se Cornelius Castoriadis přiblížil Tocquevillovi, když označil představy za základní kámen společnosti.⁵ Pro Castoriadise společnost na základě představ definuje to, co je realita a co už nikoli. Představy institucionalizované v symbolech podle něj hrají určující roli pro soudržnost společnosti. Obdobně tematizoval představy ve vztahu k národním společenstvím o necelé

1 G. DELEUZE, F. GUATTARI, *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie*, II., Paris, Minuit, 1980, česky *Tisíc plošin*, Praha Herrmann & synové, 2011.

2 „N'importe quel point d'un rhizome peut être connecté avec n'importe quel autre, et doit l'être. [...] Un rhizome peut être rompu, brisé en un endroit quelconque, il reprend suivant telle ou telle de ses lignes et suivant autres lignes.“, idem, p. 13–16.

3 V této knize používám při snaze popsat ty, jichž se týká, maskulinum „migranti“. Jedná se ale i o ženy migrantky.

4 L. BOIA, *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris, Belles lettres, 1998, P. LEGROS, F. MONNEYRON, J.B. REYNARD, P. TACUSSEL, *Sociologie de l'imaginaire*, Paris, Armand Colin, 2006.

5 C. CASTORIADIS, *L'institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975.

desetiletí později Benedict Anderson známý pro své pojetí národa jako komunity založené na představách.⁶ Přímo inspiraci Castoriadisem přiznává i jiný autor – Arjun Appadurai. Pro něj jsou představy zejména společenskou praktikou.⁷ Ve své nejznámější práci věnované transnacionálním vztahům pozdního kapitalismu dokonce Appadurai vyslovil výzvu společenskovědním autorům, aby konkretizovali tuto problematiku v případových studiích. Dá se říci, že moje práce je do jisté míry odpovědí na jeho hozenou rukavici.

Na jakých představách tedy vznikají komunity migrantů z bývalé Jugoslávie? Otázka po tematizaci představ migrantů tří národů bývalé Jugoslávie ve druhé polovině dvacátého století je tedy ústředním tématem této práce, a bude v ní kontextualizována formou tří navozených situací. Představování problematiky formou navozených situací přímo odkazuje ke Castoriadisovu situacionistickému kolegovi Guy Debordovi.⁸ Situacionisté se od konce padesátých let pokoušeli formou „vytváření situací“ útočit na starý svět. Pro popis a analýzu představ migrantů jsem se rozhodl vytvořit tři situace, které by byly navozením historických, geografických a kulturních představ migrantů z bývalé Jugoslávie, tedy zaměřit se na představy spjaté s historií, prostorem a populární kulturou.

Třikrát v průběhu dvacátého století existovala země zvaná „Jugoslávie“. Tato kniha okrajově zmiňuje i první, ale zabývá se zejména druhou Jugoslávií – z trosek druhé světové války vzešlou Titovou federací socialistických republik a jejím rozpadem. Epizodická existence třetí Jugoslávie, „zbytkové“ Svazové republiky Jugoslávie (Srbska a Černé Hory), byla sice pro můj výzkum také zajímavá, ale ne více než existence dvou dalších vybraných zemí, rovněž nástupců bývalé Jugoslávie, Chorvatska a Bosny a Hercegoviny. V této knize se zaměříme na mezinárodní migrace tří sousedících národů – Srbů, Chorvatů a Bosňáků. I přes jejich jazykovou a kulturní blízkost mají tyto tři národy své vlastní tradice do velké míry odrážející tři náboženství (pravoslaví, katolicismus a islám) i své vlastní historické mýty, které jsou často zrcadlovými obrazy mýtů dalších dvou sousedních národů. Modernizační projekty jugoslávských federací, ať už se jednalo o dynastickou nebo o sociálně-revoluční Jugoslávii, měly za úkol nahradit národní smýšlení supraetnickou identifikací.

V celosvětovém měřítku nedosáhla nikdy Jugoslávie ani její nástupnické země postavení politicko-ekonomického centra. Dala by se zde možná zmínit prestižní pozice maršála Tita v Hnutí nezúčastněných, ale i to by spíše jen zdůraznilo tezi, podle níž zaujímal bývalá Jugoslávie ve světovém systému místo semi-periferie až periferie.⁹ To se projevovalo ekono-

6 „[Nation] is imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion.“, B. ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1999 (první vydání 1983), p. 6.

7 „The image, the imagined, the imaginary – these are all terms which direct us to something critical and new in global cultural processes: the imagination as a social practice. No longer mere fantasy (opium for the masses whose real work is elsewhere), no longer simple escape (from a world defined principally by more concrete purposes and structures), no longer elite pastime (thus not relevant to the lives of ordinary people), and no longer mere contemplation (irrelevant for new forms of desire and subjectivity), the imagination has become an organized field of social practices, a form of work (both in the sense of labor and of culturally organized practice) and a form of negotiation between sites of agency (“individuals”) and globally defined fields of possibility. It is this unleashing of the imagination which links the play of pastiche (in some settings) to the terror and coercion of states and their competitors. The imagination is now central to all forms of agency, is itself a social fact, and is the key component of the new global order. But to make this claim meaningful, it is necessary to address some other issues.“, A. APPADURAI, „Disjuncture and Difference in Global Cultural Economy“, in *Theory, Culture and Society*, 7, 1990, pp. 295–310, p. 299.

8 Viz. G. DEBORD, *La société du spectacle*, Paris, Gallimard, 1992.

9 Pro teorii světového systému viz. I. WALLERSTEIN, *Essential Wallerstein*, New York, New Press, 2000, česky viz. S. HOLUBEC, *Sociologie světových systémů: hegemonie centra, periferie*, Praha, Sociologické nakladatelství (Slon), 2009.

mickou závislostí, emigrací pracovní síly a technologickou zaostalostí. Země bývalé Jugoslávie zažily během dvacátého století pohnuté historie, které přinutily řadu z jejich obyvatel opustit svoje domovy. Zatímco mnozí odešli z venkova do měst nebo z jednoho regionu do dalšího, ani odchod některých obyvatel za hranice nebyl, obzvlášť ve druhé polovině století, nijak vzácný. Oblast, v níž během druhé světové války socialistická Jugoslávie vznikala, se stala jevištěm velkých přesunů populace už během války a tento jev ještě více umocnil její konec. V šedesátých a sedmdesátých letech se Jugoslávie stala jedinou evropskou zemí socialistického typu, která podporovala pracovní migraci svých občanů do zemí kapitalistické ekonomiky. Po rozpadu federace pak v devadesátých letech došlo k sérii krvavých konfliktů. Ty z prostoru bývalé Jugoslávie vyhnaly miliony uprchlíků.

První navozená situace a k ní se vztahující případové studie věnované recepci dvou událostí druhé světové války vychází do velké míry z pozice etnohistorie. Tu lze obecně shrnout jako snahu analyzovat vztah určité kolektivity k vlastní minulosti.¹⁰ Etnohistorie jako příčná věda mezi etnologií a historií vděčí za mnohé Marcovi Augé. Ten o ní napsal následující věty: „Pod hlavičkou etnohistorie se etnologové snažili spíše než psát historie studovaných národů chápat jejich koncepci historie nebo přesněji koncepce, které si tyto národy ze svých historií vytvářely.“¹¹ Budeme se tedy věnovat koncepcím druhé světové války hlavně v jejím průsečíku s migracemi z bývalé Jugoslávie na teritorium dvou hostitelských zemí, o nichž je v této práci řeč především – Francie a Rakouska. Z tohoto důvodu jsem v obou zemích vybral dvě stěžejní „místa paměti“ určující pro komemoraci druhé světové války mezi migranty z bývalé Jugoslávie. Shodou okolností má jak Villefranche-de-Rouergue, tak i Bleiburg význam především pro chorvatské dějinné příběhy. Jak uvidíme později, může být výklad událostí spjatý s těmito dvěma místy současně protikladný i komplementární.

Představy jistě nelze pojmenovávat pouze historickými termíny, ale velkou roli v nich hraje i symbolická geografie a to, co můžeme pracovní nazvat „zprostorovělou pamětí“. Jaké prostorové představy hrály v projevech migrantů určující roli? Tato část knihy souvisí s kulturní geografii a do velké míry s tím, co stoupenci humanistické geografie nazývali jako žitý prostor.¹² V této části budu vycházet i z několika položených hloubkových rozhovorů, které jsem za účelem získání materiálů pro tuto práci vedl s migranty z bývalé Jugoslávie v pařížské aglomeraci, dále ze série pozorování ve Vídni a dalších rakouských městech a v neposlední řadě z pramenů populární kultury, jíž dále věnuji samostatnou navozenou situaci.

George Lipsitz ve své práci *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture* předkládá takovou vizi populární kultury, jejíž role není příliš odlišná od politického přesvědčení.¹³ Lipsitz ukazuje příklad svých studentů, Američanů narozených na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Pro konstrukci jejich identity bylo podle něj daleko

10 Srv. např. K. R. WERNHART, W. ZIPS, (eds.), *Etnohistorie: Rekonstruktion und Kulturkritik: eine Einführung*, Wien, Promedia, 1998.

11 M. AUGÉ, *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Paris, Flammarion, 1994, pp. 18–19, orig.: „Sous le terme d’« ethno-histoire », les ethnologues ont moins prétendu faire l’histoire des peuples qu’ils étudiaient que comprendre leur conception de l’histoire ou, plus exactement, la conception que ces peuples se faisaient de leur histoire.“

12 V této souvislosti je třeba zmínit zejména práce Yi-Fu Tuana, z nichž jsem do velké míry vycházel: Yi-Fu TUAN, „Humanistic Geography“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 66, 2, June 1976, pp. 266–276; Yi-Fu TUAN, „Images and Mental Maps“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 65, 2, June 1975, pp. 205–213; Yi-Fu TUAN, *Landscapes of Fear*, Oxford, Basil Blackwell, 1980; Yi-Fu TUAN, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, 1977.

13 „[Popular] culture can seem like a substitute for politics, a way of posing only imaginary solutions to real problems, but under other circumstances culture can become a rehearsal for politics, trying out values and beliefs permissible in art but forbidden in social life.“, G. LIPSITZ, *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1990, p. 16.

podstatnější to, zda jsou fanoušky seriálu Star Trek nebo Hvězdných válek, než jejich imaginární zařazení se mezi republikány nebo demokraty. To, co se může zdát jako záležitost určitého věku, tudíž pomíjivé a nepodstatné, je však pro sociální konstrukci reality velice důležité.¹⁴ Ať už se jedná slovy Jana Asmanna o kulturní paměť nebo slovy Johna Fiskeho o vztah k populární kultuře, nabízí kulturní reference migrantů z bývalé Jugoslávie vynikající materiál pro práci zabývající se jejich představami.¹⁵ Můžeme identifikovat závislost mezi jednotlivými komunitami migrantů, jejich politickými představami a vkusem? Tato část mé práce odkazuje ze všech částí nejvíc k mým hlavním teoretickým inspiracím, mezi něž lze řadit práce Pierra Bourdieu, Michela de Certeau nebo Slavoj Žižeka.¹⁶

Tento projekt jsem začal už v roce 2004. Na jeho počátku stojí můj údiv nad obrazem bitvy na Kosově poli, umístěným nad barem bistra v severní části Paříže. V té době jsem v Paříži skoro už rok bydlel a měl jsem tam strávit několik posledních měsíců. Měl jsem za sebou obhajobu diplomové práce o chorvatském nacionalismu počátku devadesátých let, v níž jsem se zabýval popisem karikatur a historických článků v novinách během války v letech 1991–1995. Samozřejmě jsem už tehdy četl o politických emigrantech a během mých četných návštěv Vídně, kam to není z mého domovského jihovýchodního cípu Českomoravské vrchoviny daleko, jsem si všiml plakátů na koncerty jihoslovanských interpretů, ale ještě jsem netušil, že se budu zabývat migrací.

Seděl jsem v bistru spolu s kamarádem a bavili jsme se česky. Toho si všiml patron (*gazda*) a přišel se nás lámanou francouzštinou zeptat, odkud pocházíme. Jeho druhá otázka směřovala na naše náboženství, což je klíčový identifikační faktor pro jednotlivá etnika z bývalé Jugoslávie. Jedním ze specifik současné české společnosti je fakt, že náboženská témata její členy obvykle nechávají poměrně vlažnými. To by však jako odpověď pravděpodobně nestačilo, ba naopak podle mých zkušeností z bývalé Jugoslávie i odjinud by se to mohlo setkat s nepochopením. Protože mi bylo z výzdoby bistra jasné, že máme tu čest s tradičněji založeným Srbem, zamlčel jsem hlubokou katolickou tradici svého regionu a přiklonil se k té části mé rodiny, která patřila k Československé církvi husitské, tedy k protestantům, kteří neměli ve spleťtých jihoslovanských konfliktech téměř žádnou váhu. Můj kamarád mě v mé bleskové konverzi k protestantismu následoval. Jako odpověď to *gazdovi* přišlo dostačující a přátelsky nás varoval před muslimy, kteří jsou „usazení už téměř všude“ a zejména v okolí jeho bistra na severu Paříže.

Byl jsem *gazdovým* prohlášením poměrně překvapen. Pokud by náš rozhovor proběhl někde na malém městě Republiky srbské, kde jsem byl na podobná prohlášení zvyklý, nijak bych ho nekomentoval a asi i rychle zapomněl. Protože k němu ale došlo v jedné z největších evropských metropolí, kde žijí lidé z pěti kontinentů, snídají croissanty a kávu, obědvají kuskus s jehněčím masem, večerí čínské speciality, tančí na punk rock, disko, zouk, afrobeat, raí i bhangru, tak mě podobné nepřátelství poměrně zaskočilo. Pak jsem si ale uvědomil, že *gazda* pravděpodobně pochází z venkova, kde jsou kulturní praktiky obdobně monokulturní jako na Českomoravské vrchovině a patří k nim dechovka, silné destiláty ze švestek a vepřové sádlo. Proto jsem se rozhodl zabývat se představami migrantů a zejména jejich „kulturním zavazadlem“, které si z původní do hostitelské země přiváží.

14 Použitím slovního spojení „sociální konstrukce reality“ odkazují k už klasické práci Bergera a Luckmanna: P. BERGER, T. LUCKMANN, *The Social Construction of the Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, New York, Anchor Books, 1966.

15 J. ASSMANN, *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich, Verlag C.H. Beck, 1992; J. FISKE, *Understanding Popular Culture*, Boston, Unwin Hyman, 1989.

16 P. BOURDIEU, *La Distinction: Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979; M. de CERTEAU, *L'invention du quotidien*, I, II, Paris, Gallimard, 1980; S. ŽIŽEK, *Looking Awry: An introduction to Jacques Lacan through popular culture*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1991.

Abych se k představám migrantů mohl přiblížit a protože jsem vzděláním historik, rozhodl jsem se později začít výzkum s ohledem na jejich vnímání historie. Ze svých předešlých výzkumů jsem věděl, že přístup k historii není v bývalé Jugoslávii závislý pouze na etnicitě vykladače, ale i na jeho politické profilaci. Rozhodl jsem se zaměřit se na obraz druhé světové války, kterou jsem chápal jako modelové období, okolo něhož se krystalizuje historická paměť založená na etnicitě a politickém smýšlení. Moje volba koncentrovat se na populární kulturu byla daleko méně vědomě připravená a vyplynula až z mého přiblížení se ke svému výzkumnému terénu. Jistě není třeba zdůrazňovat, že terén této práce není pouze fyzický, ale i „deteritorializovaný“.¹⁷ Tehdy jsem si uvědomil, že by mohlo být velmi zajímavé se na tento kontext podívat optikou kulturních studií. Byl to zejména identifikační potenciál populární hudby, který ve mně zanechal hlubokou stopu. Konečně, třetí pól této práce věnovaný představám spojeným s prostorem vzešel z konfrontace s texty populární hudby a vyprávěním mých informantů.

Rozhodl jsem se zaměřit se na dvě hostitelské země, nikoli nutně proto, abych měl otevřené dveře k možné komparaci obou případů, ale spíše proto, že jsem se v obou zemích pohyboval poměrně lehce. Na druhou stranu však lze těžko omezit výzkum tak globálního fenoménu, jakým je mezinárodní migrace, hranicemi národních států. Proto jsem se rozhodl věnovat se zúčastněnému pozorování ve dvou hlavních (Paříži a Vídni) a dvou regionálních městech (v Montpellier a Štýrském Hradci) a současně načíst k migracím z bývalé Jugoslávie i mimo Francii a Rakousko maximum dostupné literatury. Proto budu v některých případech zasazovat své argumenty do německého, jindy do italského nebo do španělského kontextu. Těžištěm mého výzkumu ale zůstává Francie a Rakousko.

S výjimkou některých ulic, jako je Rue du Simplon v Paříži nebo okolí vídeňských nádraží Westbahnhof a bývalého Südbahnhof, můžeme říci, že v těchto dvou městech neexistují čisté jihoslovanské čtvrti. Migranti z bývalé Jugoslávie žijí jak ve Francii, tak i v Rakousku, obvykle rozptýleně mezi autochtonní nebo ostatní migrantskou populací. S pomocí několika svých známých jsem proto identifikoval základní komunikační kanály užívané migranty, jakými byly různá internetová fóra, mailing-listy a později i blogy. Podařilo se mi kontaktovat několik informantů žijících ve Francii přes e-mail a několik z nich mi odpovědělo na dotazník, který jsem pro tuto příležitost vytvořil. Dotazníkové šetření ale není pro tento typ výzkumu vhodnou metodou. Snažil jsem se tedy vyhledávat jak fyzická, tak i virtuální místa a pozorovat a poslouchat.

V případě Francie jsem podnikl výzkumnou cestu v lednu 2007 do Paříže, kde jsem se setkal s několika informanty, s nimiž se mi podařilo uskutečnit položené hloubkové rozhovory. Březen a duben 2007 jsem strávil výzkumem ve Vídni a Štýrském Hradci. Zatímco v Paříži jsem se setkal se sympatiemi informantů, když jsem zmínil společný původ ve východní Evropě, v případě Rakouska bylo daleko těžší získat si u informantů důvěru. Výhodou mého výzkumu v Paříži mohl také být můj věk, kdy jsem ve většině případů měl zhruba věk potomků svých informantů a mohl si tak snáze získat jejich shovívavé porozumění. V Montpellier, Vídni a Štýrském Hradci jsem naproti tomu našel respondenty zhruba mého věku.

Obecně lze říci, že nevýhodou výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie je nesnadná vystopovatelnost těch, kteří se nesdružují na etnickém základě. Všichni informanti, které se mi podařilo přesvědčit k rozhovoru, byli nějakým způsobem napojeni, ať už na církve nebo na folklórní či vzdělávací sdružení a k rozhovoru svolili z tohoto titulu. Narazil jsem tedy na problém, že nejsem schopen zachytit migranty, kteří by neměli nějaký vztah s elitami

17 A. APPADURAI, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996; G. DELEUZE, F. GUATTARI, op. cit.; S. VERTOVEC, „Three meanings of ‚diaspora‘, exemplified among South Asian religions“, in *Diaspora*, 7, 2, 1999.

jednotlivých komunit. Toto pozorování jsem musel lehce zmírnit konfrontací s nahranými rozhovory, v nichž moji informanti občas odhalili i své druhé tváře (např. pop hrající basketbal nebo prezident folklórního spolku opravující televize), avšak obecného problému nevystopovatelnosti „běžných“ migrantů explicitně neprožívajících svou etnicitu jsem se nezbavil. Během pobytu v Paříži jsem získal čtyři obsáhlé rozhovory, avšak obecně vzato se jednalo o více méně oficiální diskurzy těch kterých institucí, jež moji informanti reprezentovali. Pokud bych se rozhodl pro ideologickou analýzu prostředí migrantů, byly by mi tyto rozhovory vysoce užitečné, avšak pro odkrytí představ obyčejných lidí šly využít jen zčásti. Většina mých informantů cítila dobře tento posun a sami mi říkali: „Ale na toto se musíte zeptat někoho jiného, můj případ není typický, reprezentativní.“ Hledání typických a reprezentativních případů jsem ale neplánoval už od počátku svého výzkumu, když jsem se začal zajímat o jednotlivé životní příběhy bez snahy je jakkoli zobecňovat.

Můj výzkum v Montpellier, kde jsem strávil s přestávkami bezmála dva a půl roku, probíhal daleko méně cíleně a sestával se z několika víceméně náhodných kontaktů v rámci univerzity a brigády prodávče koblih na pláži. Komunikace s informanty proběhla poměrně plodně, co se týče sběru kulturních referencí, avšak nepoštěstilo se mi pořídit nahrávky rozhovorů. Ani to však nebylo mým cílem. Montpellier a jižní Francie obecně je totiž z hlediska migrací z bývalé Jugoslávie oblastí okrajového zájmu. Z tohoto důvodu jsem se alespoň snažil načítat maximum dostupné literatury a připravovat výzkum v Rakousku.

Díky stipendiu rakouské vlády jsem v Rakousku mohl pobývat o něco déle než v Paříži, proto jsem už nekontaktoval reprezentanty komunitních sdružení a rozhodl se je poslouchat a pozorovat daleko diskrétněji, abych neopakoval stejnou chybu jako v Paříži. V Rakousku jsem ale narazil na jinou komplikaci. Zatímco ve Francii jsem s ohledem na svůj původ ve východní Evropě mohl do velké míry vystupovat z pozice insidera, v Rakousku, kde je těžké hledat jakoukoli společnou identitu mezi Jihoslovany a Čechy, jsem byl jasným outsiderem. Z toho důvodu se mi dařilo získávat důvěru informantů jen velmi ztěžka. Navíc se většina lidí původem z bývalé Jugoslávie, na které jsem se obracel na rozdíl od Francie jejich rodnými jazyky, chovala v mé přítomnosti poměrně otažitě. Vzpomínám si na souseda na vysokoškolské koleji ve Štýrském Hradci, jehož jsem potkal mimo kolej při několika zvláštních příležitostech pro studenty z bývalé Jugoslávie, jakou bylo autorské čtení Dževada Karahasana nebo večírek s hudbou *sevdah*. Přestože jsme se na koleji vždycky zdravili, mimo ni pokaždé můj soused dělal, že mě nezná. Jednou jsem ho potkal, jak sleduje s jedním dalším studentem z bývalé Jugoslávie v televizní místnosti koleje fotbal. Vědom si toho, že sport sbližuje, uvařil jsem do konvice kávu a vydal jsem se jim ji nabídnout. Byl jsem ale docela zklamán, když jsem se dozvěděl, že kávu nepijí. Beze slova jsem proto odešel a napříště hledal jen velmi těžko kuráž, abych někoho z informantů oslovil přímo. I z tohoto důvodu jsem se rozhodl zařadit do svého registru pramenů i řadu jiných prvků než jen rozhovory. S ohledem na nízký počet mých přímých respondentů tak může být můj výzkum přiřazen k tradici malých čísel (*small numbers*).

Kulturní obraty (*cultural turns*), jež poznaly společenské vědy i historický výzkum v uplynulých čtyřech desetiletích, zavedly používání rozmanitých registrů pramenů. Tento fakt se může na první pohled zdát jako moment vypuknutí sporů mezi historiky užívajícími tyto nové metody výzkumu a jejich kolegy, kteří pracují podle časem ověřených a pro disciplínu historie také specifitějších metod. Ve srovnání s nimi se tak na první pohled může zdát práce ovlivněná kulturními obraty jako povrchní, malicherná nebo stojící na nepřiliš solidních základech. Kulturní obraty si ale pomalu vydobýly své místo na slunci i mezi historiky a pokud bylo možné ještě před několika lety pozorovat výše zmíněné spory, v současnosti pomalu ustupují do pozadí. Historici zabývající se každodenností, populární kulturou nebo

právě představami musí své prameny často hledat mezi řádky oficiálních dokumentů, které jsou nejčastěji hlavními prameny historiků zabývajících se tradičněji pojatými dějinami. Tyto dokumenty však zpravidla poskytují pouze nepřímá svědectví a relevantní zmínky pro kulturně orientované dějiny jsou zde k nalezení jen okrajově. Proto je třeba hledat zcela jiný typ pramenné základny. Ta se v mé práci z velké části shoduje s daty užívanými k analýze v dalších společenských vědách, mezi něž patří zejména kulturní studia, kulturní antropologie a kulturní geografie.

Za primární prameny literární povahy jsem pro napsání této práce využil vzpomínky a další literární produkci sepsanou nebo editovanou přímo migranty. Jedná se o z větší části autentické a z menší části redigované texty vydané tiskem. Korpus textů je poměrně rozsáhlý zejména s ohledem na bohatou literární produkci protikomunistického exilu. Většinu z těchto textů představují vzpomínky chorvatských politických emigrantů, které se vztahují zejména ke druhé světové válce a poválečnému období.¹⁸ Vzpomínky muslimských politických emigrantů jsou v literatuře méně četné.¹⁹ Na tento typ pramene se mi nepodařilo narazit v srbském kontextu. Primárním pramenem literární povahy pro mě ale byly i práce jiné než vzpomínkové povahy. Ty byly sepsány rovněž ze strany autorů spjatých s protikomunistickým exilem a z největší části se týkaly politické situace v Jugoslávii a s ní souvisejícími dějinami druhé čtvrtiny 20. století. Opět tvořila v této skupině největší část textového korpusu literatura spjatá s výkladem druhé světové války a poválečného období optikou chorvatské politické emigrace.²⁰ Příkladem jiného typu literární práce věnované delšímu poválečnému období je kniha sepsaná reprezentantem srbského protikomunistického exilu.²¹ Podstatná část tohoto typu prací byla vydána nebo znovu vydána po rozpadu Jugoslávie a ustavení nástupnických států.²² V této souvislosti lze pozorovat značnou vydavatelskou aktivitu v chorvatském a do menší míry i muslimském emigrantském okruhu. Srbský politický exil se s ohledem na svá sociální a politická specifika, jimž se budu věnovat později, zdá literárně méně plodný.

Z pochopitelných důvodů spojených se sociální skladbou migrantů je značně vzácný i korpus literárních vzpomínek souvisejících s fenoménem pracovní migrace. V obou případech tohoto typu prací, které jsem využil pro svůj výzkum, se jedná o sebrané a vydané vzpomínky ekonomických migrantů. V kontextu obou vybraných hostitelských zemí jsou to dvě práce. V prvním případě jsem využil vzpomínek srbské informantky vydaných výzkum-

18 F. DUJMOVIĆ, *Hrvatska na putu k oslobođenju: Uspomene i prosudbe*, Roma, Chicago, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1976; V. NIKOLIĆ, *Tragedija se dogodila u svibnju: Jedna (prva) godina egzilu u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Zagreb, Školske novine, 1995; M. NIKŠIĆ, „10. travnja 1941 u Šibeniku“, in *Hrvatska revija*, XXXV, 3 (139), Rujan 1985; B. RADICA, *Hrvatska 1945*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.

19 A. DURAKOVIĆ, *Od Bleiburga do Muslimanske nacije*, Toronto, vydavatel neuveden, 1974; M. PILAV, *Ustaškoj emigraciji s Pavelićem*, Zürich, Bošnjački Institut, 1996; A. ZULFIKARPAŠIĆ, *Članci i intervjui: Povodom 70-godišnjice*, Sarajevo, Bošnjački Institut, 1991.

20 D. BATON, *Mladi Stepinac*, Roma, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1975; A. BELJO, *YU-Genocid: Bleiburg, Križni put, Udba*, Zagreb, Toronto, 1990; [BOGDAN I. (ed.)], „La Tragedia de Bleiburg: Documentos sobre las matanzas en masa de los Croatas en Yugoslavia comunista en 1945“, *Studia Croatica*, Edición especial, vol. 1–4 (10–13), Buenos Aires, 1963; K. KATALINIĆ, *Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Buenos Aires, Zagreb, 1994; F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ, *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976; V. NIKOLIĆ, *Bleiburg: Uzroci i posljedice (izbor)*, Zagreb, Školske novine-Pergamena, 1998.

21 D.G. VURDELJA, *Odgovor na sramnu amnestiju*, Paris, Izdanje Savremenika, 1962.

22 A. BELJO, op. cit.; K. KATALINIĆ, op. cit.; V. NIKOLIĆ, *Bleiburg* cit.; idem, *Tragedija* cit.; M. PILAV, op. cit.; A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit.

níky z pařížského *Cité nationale de l'histoire de l'immigration*.²³ Ve Vídni sebrali vzpomínky migrantů z bývalé Jugoslávie vydavatelé napojení na *Wiener Integrationsfond*.²⁴ Je zřejmé, že tento velmi slabý literární korpus bylo třeba pro popis a analýzu natolik komplexního fenoménu, za jaký lze ekonomické migrace z bývalé Jugoslávie považovat, kompenzovat využitím pramenů neliterární povahy.

Literární produkce protinacionalistického exilu devadesátých let je naproti tomu poměrně bohatá a s ohledem na dočasnou oblíbenost postjugoslávských témat u čtenářů západních jazyků existuje i v řadě překladů.²⁵ Podobně jako literární produkce antikomunistických emigrantů projevují se i práce vzniklé v emigraci v devadesátých letech značnou politickou angažovaností. V obou těchto skupinách literatury můžeme ale najít pouze nepřímé odpovědi na otázky, které jsem si ve své práci vytýčil. Více se mi podařilo vytěžit ze sesbíraných vyprávění uprchlíků, vydaných v jednom případě ve francouzštině a v druhém v italštině.²⁶ Ve francouzštině mi byl k dispozici také článek prezentující editovaná vyprávění žen uprchlíků z válkou zasažené Bosny a Hercegoviny.²⁷ Další skupinu pramenů tvoří novinové zprávy o komemoraci vzpoury ve Villefranche-de-Rouergue.²⁸

Mimo literárních pramenů jsem ale využil i celou řadu pramenů neliterárních. Pokud je literární korpus primárních pramenů poměrně solidní v případech protikomunistického a protinacionalistického politického exilu v obdobích po letech 1945 a 1991, je literární produkce ekonomických migrantů poměrně zanedbatelná. Z tohoto důvodu jsem musel do své práce zařadit i registr pramenů neliterární povahy. Obecně je lze rozdělit na vizuální prameny (fotografie, film, videoklipy, záznamy z pozorování), zvukové prameny (nahrávky vyprávění nebo populární hudby) a v neposlední řadě takové textové prameny, které se svou spontaneitou přibližují k mluvenému slovu (diskuzní fóra na internetu, blogy, příspěvky v mailových diskuzích).

Značnou pozornost jsem ve svém výzkumu věnoval možnostem, které nabízí jeden z novějších výzkumných terénů – internet. Pro uvedení příkladů elektronických pramenů, je třeba zmínit důležitou roli pro komunikaci mezi migranty, jakou v době mého výzkumu sehrály blogy neboli internetové deníčky. Je jisté, že kdybych dělal výzkum o několik let později, musel bych věnovat pozornost jiným platformám a mezi nimi by sehrál privilegovanou roli Facebook. Blogy však v letech 2005–2008 představovaly hlavní komunikační kanál zejména pro mladší generace migrantů a jejich potomky. V období mezi říjnem 2005

23 I. BERELOWITCH, M. FANTINI, X. BAUDOIN, (eds.), *Durdija Vasic, dite Juliette: Je voulais aller voir derrière la colline*, Paris, Cité nationale de l'immigration, 2005, http://www.histoire-immigration.fr/upload/file/ext_portrait_pdf_3_juliette.pdf

24 G. NOVAKOVIĆ (ed.), *Wir, die Zugvögel, Mi, ptice selice, Biz, Göçmen Kuşlar: Zehn Lebensgeschichten der ersten „GastarbeiterInnen“ in Wien*, Wien, Wiener Integrationsfond, 2002.

25 R. IVEKOVIĆ, *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina, 1999; idem, *Jugoslavischer Salat*, Graz, Droschl, 1993; idem, B. JOVANOVIĆ, M. KRESE, R. LAZIĆ, *Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993; D. UGREŠIĆ, *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Zagreb, Arkzin, 1996; idem, *Ministarstvo boli*, Zagreb, 90 stupnjeva, 2004.

26 D. SABLJAKOVIC, „La potée“, in B. MARTINEZ (ed.), *J'ai deux amours : portraits d'exil*, Paris, Le Cherche Midi, 1998, pp. 34–38. L. MIANI, L. LUSENTI, *Profughi: Testimonianze dalla ex Jugoslavia*, Trieste, Comedit, 2000.

27 G. G. DESCHAUMES, „Mémoires en excès, mémoires en creux dans les pays de l'ex-Yougoslavie“, in M. Aligisakis (ed.), *Europe et mémoire : une liaison dangereuse*, Genève, L'Institut européen de l'Université de Genève, 2005, pp. 115–141.

28 „60e anniversaire de la révolte des Croates à Villefranche-de-Rouergue“, <http://www.amb-croatie.fr/actualites/villefranche2003.htm> (23. 11. 2007); N. ANĐELIĆ, „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj povelili su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25. 3. 2004; E. LASCHON, „Du sacrifice des martyrs naît un avenir commun“, in *Villefranchois*, 21. 9. 2006; I. SANADER, „Un monument pour la paix des peuples“, projev sepsaný Ericem Laschonem, v *Le Villefranchois*, 14. 9. 2006.

a únorem 2008 jsem věnoval značnou pozornost zejména francouzské blogové platformě Skyblog.²⁹ Skutečnost, že tyto blogy byly z velké části vedeny potomky migrantů, často mytizovanou „druhou generací“, měla význam i pro formulaci některých dílčích výzkumných podotázek mé práce. Během výzkumu jsem ale sledoval i jiné online platformy, které neměly s generační problematikou co do činění. Mezi ně patřil například mailing-list *Mos-tovi* na platformě Yahoo-Groups a některá další diskuzní fóra profilující se buď s ohledem na společný etnický původ nebo hostitelskou společnost buď jako komunitní anebo jako „jugonostalgická“.³⁰ Obdobně jsem sledoval celou řadu internetových portálů seskupujících své čtenáře na etnickém a zájmovém základě.³¹ Obrovskou výhodou pro výzkum populární hudby je platforma Youtube, z níž pochází drtivá většina videoklipů, o nichž bude v této práci řeč.³² Značné usnadnění pro mou práci znamenal i webový portál *Tekstovi*, odkud jsem mohl získat kompletní přepisy analyzovaných hudebních textů a portál *Vicevi*, odkud jsem čerpal jihoslovanské vtipy.³³

Rozdělení mezi primární a sekundární prameny je v řadě případů pouze pracovní. Z množství prací jsem čerpal informace o studovaných komunitách a současně je využíval i jako prameny pro analýzu. Mezi sekundární literaturu mohu počítat jak práce věnované jednotlivým migračním pohybům z bývalé Jugoslávie, tak i literaturu zaměřenou na kontext obou hostitelských zemí, dále práce zabývající se populární kulturou bývalé Jugoslávie a konečně i literaturu věnovanou každodennímu životu migrantů.

Co se týče protikomunistického exilu, je z literatury na první pohled patrné právě zmíněné nesnadné rozdělení na primární a sekundární pramen. Většina prací je poznamenána ideologickými pohledy buď jugoslávského komunismu, anebo jeho nacionalistických antitezí. Není překvapením, že monografie věnované „nepřátelské emigraci“ vytvářely v komunistické Jugoslávii jednoznačně negativní obraz tohoto fenoménu.³⁴ Naproti tomu literatura vydaná buď samotnými emigranty anebo v nástupnických státech bývalé Jugoslávie vykládala politický exil pochopitelně pozitivně. Z literatury vydané po roce 1991 je třeba zmínit poměrně bohatou produkci chorvatského prostředí.³⁵ Jediná práce vydaná v Záhřebu ještě těsně před rozpadem Jugoslávie se věnuje protikomunistické demokratické emigraci.³⁶ Z titulů pojed-

29 <http://skyblog.com>

30 V letech 2005–2007 jsem sledoval následující diskuzní fóra: *Moja Jugoslavija* (<http://www.moja-jugoslavija.com>), *Jugoslavija Forum* (<http://www.network54.com/Forum/65142>), *Bečka raja* (<http://www.becka-raja.at>), *Sandžak* (<http://www.sandzak24.net>) *All4YU* (<http://www.all4yu.com>) a *Orlovi* (<http://www.orlovi.com>).

31 Budu zde s ohledem na navození představy o diverzitě těchto webových portálů citovat pouze několik zastupců: *Serbian League* (<http://www.eu91serbianleague.com>), *Baja Mali Knindža* (<http://www.baja-mali-knindza.com>), *Marko Perković Thompson* (<http://www.thompson.nl.eu.org>), *Jugoslavija Offenbach* (<http://www.jugoslavija-offenbach.de>), *Islamska zajednica Bošnjaka Austrija* (<http://www.izb-dachverband.com>), *France-Croatie* (<http://francecroatie.free.fr>), *K-R-U-G* (<http://www.k-r-u-g.org>), *Hrvati izvan domovine* (<http://www.freewebs.com/hrvati/dijaspora.htm>), *Serbian Unity Congress* (<http://www.serbianunity.net>), *Krajina Force* (<http://www.krajinaforce.cjb.net>), *Bošnjaci.net* (<http://www.bosnjaci.net>), *Bosna prkosna od sna* (<http://www.bosnaprkosnaodnsa.mine.nu>).

32 Elektronická verze této práce obsahuje CD s nejpodstatnějšími videoklipy, jimž se v tomto textu věnuji.

33 <http://tekstovi.net>, <http://www.vicevi.net>

34 M. BOŠKOVIĆ, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Novi Sad, Jugoštampa, 1980; M. DODER, *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, Zagreb, Centar za Informacije i Publicitet, 1989; S. KOVAČEVIĆ, *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960–1980*, Beograd, neznámý vydavatel, 1981.

35 V. KUKAVICA (ed.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2005*, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 2005; Š. PENAVA, „Bugojanska skupina“, in *Ramski zbornik 2001*, Zagreb, Ramska Zajednica, 2001; V. ŠAKIĆ, H. DUNCAN, M. SOPTA, *Immigrants and Homeland*, Zagreb, Institut društvenih znanosti, 2003; B. VUKUŠIĆ, *Tajni rat Udbe protiv Hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Klub hrvatskih povratnika iz iseljeničtva, 2002.

36 M. GALIĆ, *Politika u emigraciji: Demokratska alternativa*, Zagreb, Globus, 1990.

návajících o chorvatské politické emigraci a vydaných přímo v exilu se mi podařilo najít také jen jednu monografii.³⁷ Relativní vzácnost tohoto typu textů může být dána jejich malým nákladem a nesnadnou distribucí. Obdobně jako v chorvatském kontextu mělo vydávání literatury pojednávající o politickém exilu ze srbské nacionalistické perspektivy svůj vrchol v devadesátých letech a v samém jejich začátku se do velké míry této optice přiblížil i jeden z autorů jindy vyvážených studií migrace.³⁸ V korpusu sekundárních pramenů můžeme najít i analogickou monografii vzešlou z bosňáckého prostředí.³⁹ Další skupinu sekundární literatury představují publikace reflektující protijugoslávskou politickou emigraci relativně neutrálním tónem. Do značné míry jsou to práce věnující se chorvatské a srbské politické emigraci z pohledu různých společenských věd. Poměrně velký počet titulů tohoto typu se věnoval znovu chorvatské politické emigraci.⁴⁰ Méně podobných prací se věnuje čistě srbské politické emigraci.⁴¹ S ohledem na úzké vztahy chorvatské a muslimské politické emigrace se většina prací věnovaných chorvatskému exilu okrajově zmiňuje i o exilu muslimském. Problematikou diasporických komunit z bývalé Jugoslávie se zabývá i žurnalistická práce věnovaná současně chorvatským, srbským a kosovsko-albánským politickým emigrantům.⁴²

Literatura věnovaná ekonomickým migracím je velmi rozmanitá. Na jedné straně v ní můžeme najít práce vydané v Jugoslávii a jejích nástupnických státech, které se zabývají zejména statistikou.⁴³ Na stranu druhou je třeba zdůraznit, že ve své době vzbudil fenomén „dočasného zaměstnání v zahraničí“ zájem i v široké škále dalších vědeckých disciplín.⁴⁴ Ve společenskovědní literatuře můžeme pozorovat poměrně obsáhlou reflexi tématu „druhé

- 37 A. KADIĆ, *Iseljena Hrvatska*, Roma, Chicago, Zürich, Toronto, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1979.
- 38 V.GREČIĆ, *Seobe Srba nekad i sad*, Beograd, neznámý vydavatel, 1990; V.GREČIĆ, M. LOPUŠINA, *Svi Srbi sveta*, Beograd, Princip, 1994; P. КАЛИБИЋ, *Српска емиграција: Прилози за историју српског иселјеништва (1830–1992)*, Beograd, neznámý vydavatel, 1995; D. MILOVANOVIĆ, A. VLAJKOVIĆ (eds.), *Dijaspora i otachina: 1998–2000*, Beograd, neznámý vydavatel, 2001.
- 39 M. IMAMOVIĆ, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo, 1996.
- 40 I. DURIC, „The Croatian Diaspora in North America: Identity, Ethnic Solidarity and the Formation of a “Transnational National Community”“, in *spacesofidentity*, 1, 3, 2001, pp. 89–105; M. GLAMOČAK, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice, neznámý vydavatel, 1997; M. GLAMOTCHAK, „L’émigration politique croate à la recherche de la grande Croatie (1943–1990)“, in *Hommes et migrations*, 1253, janvier-février 2005, pp. 46–56; B. JANDRIĆ, „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj reviji*“, in *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 2, Zagreb, 2003, pp. 431–462; D.N. WINLAND, „We Are Now an Actual Nation“: The Impact of National Independence on the Croatian Diaspora in Canada“, in *Diaspora*, 4, 1, 1995.
- 41 M. GLAMOTCHAK, „L’émigration politique serbe et son capital idéologique“, in C. COLERA (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la „diaspora serbe“ en Occident*, Paris, Harmattan, 2003, pp. 143–177.
- 42 P. HOCKENOS, *Homeland calling: exile patriotism and the Balkan wars*, Cornell University Press, 2003.
- 43 I. BAUČIĆ, *Aktualna pitanja jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu: Rezultati popisa stanovništva 1981. i anketiranja 1983/1984 godine*, Bilten Koordinacionog odbora RK SSRNH za naše građane u inozemstvu, 8 (III), Zagreb, 1985; I. BAUČIĆ, *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971.*, Radovi instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, sv. 12, Migracije radnika, knjiga 4, Zagreb, 1973; V. GREČIĆ, *Savremene migracije radne snage u Europi*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.
- 44 Pro bibliografii viz. O. N. HABERL, *Bibliografija ekonomskih migracija iz Jugoslavije u evropske zemlje*, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1979.

generace“ migrantů z bývalé Jugoslávie.⁴⁵ Dva z titulů se věnují problematice navrátilců z „pracovního pobytu v zahraničí“.⁴⁶ Řada prací zabývajících se pracovní migrací z bývalé Jugoslávie pojednává o specifikách ekonomických migrací ve vztahu ke kontextu jednotlivých hostitelských zemí nebo s ohledem na dopady migrací na domácí situaci.⁴⁷ Tématika jugoslávských pracovních migrantů zaujala i jistý počet společenských vědců působících v hostitelských zemích.⁴⁸ K poslednímu typu prací věnovaných ekonomickým migracím patří monografie a články zabývající se svěbytnými formami ekonomických aktivit migrantů propojenými s organizovanou kriminalitou.⁴⁹

Pokud je řeč o migracích spojených s rozpadem Jugoslávie, řada prací byla vydána až v období poválečné konsolidace a výzkum tohoto fenoménu nadále pokračuje. Práce věnující se migracím souvisejícím s rozpadem federace byly obzvláště četné opět zejména v chorvatském prostředí, kde se tématu věnovala řada společenských vědců.⁵⁰ Ze zahraničního prostředí pochází spíše žurnalistická práce, která na počátku devadesátých let reagovala na „etnické čistky“ v zemích bývalé Jugoslávie způsobem vlastním propagandistické literatuře.⁵¹ Obecně lze říci, že s větším časovým odstupem nabyly i práce vydané v zahraničí

- 45 D. DAVIDOVIĆ (ed.), *L'identité culturelle des jeunes migrants yougoslaves en France*, Paris, Beograd, éditeur inconnu, 1986; M.J. DAVIDOVIĆ, *Druga generacija ekonomskih emigranata u zemljama Zapadne Evrope: Sociološka analiza*, Beograd, Centar za sociološka istraživanja, 1998; Z. IVEZIĆ, Z. KOTARAC, „Djeca u dopunskoj školi“, in *Migracijske teme*, 5, 1, Zagreb, 1989, pp. 21–26; B. PETROVIĆ, „Deca stranih radnika školskog uzrasta u SR Nemačkoj“, in *Sociologija, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, XV, 2, Beograd, 1973; J. WIDGREN, „Druga generacija Jugoslavena u Švedskoj i njezino značenje za razvitak švedsko-jugoslavenske suradnje“, in *Obilježja i značenje migracija iz Jugoslavije u Švedsku*, Rasprave o migracijama, broj 66, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1980.
- 46 Đ. JUREŠA-PERSOGLIO, „Vrijednosne orijentacije omladine-povratnika u gradu Zagrebu“, in *Migracijske teme*, 3, 1, Zagreb, 1987, pp. 43–63; G. VUKSANOVIĆ, *Na putu do kuće, studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu*, Novi Sad, Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, 1997.
- 47 J. CACIC, J. KUMPES, „Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 6, 2, pp. 65–84; S. JUKA, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 187–206; M. MOROKVAŠIĆ, M. BAUČIĆ, *Iz Jugoslavije na rad u Francusku*, Zagreb, Radovi Instituta za geografsku znanost u Zagrebu, 1972; P. PUŠIĆ, „Jugoslaveni u Njemačkoj“, in *Migracijske teme*, 1, 1, Zagreb, 1985, pp. 37–52.
- 48 E. BAUER, „Die jugoslawischen Gastarbeiter in Westeuropa“, in *Donauraum*, 15, 3–4, Wien, 1970, pp. 140–151; H. GÜRSSES, C. KOGOJ, S. MATTI, *Gastarbeiter: 40 Jahre Arbeitsmigration*, Wien, Mandelbaum, 2004; O. N. HABERL, *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien: Zur Problematik ihrer Auslandsbeschäftigung und Rückführung*, München, Oldenbourg, 1978; E. LICHTENBERGER, *Gastarbeiter: Leben in zwei Gesellschaften*, Wien, Böhlau, 1984; M. MOROKVAŠIĆ, *Jugoslawische Frauen. Die Emigration – und danach*, Basel, Frankfurt am Main, Stroemfeld/Roter Stern, 1987; C. U. SCHIEDRUP, *Migration, Socialism and the International Division of Labour*, Aldershot, Gower, 1990.
- 49 N. MAPPE-SNIEDEK, *Balkan-Maffia: Staaten in der Hand des Verbrechens – Eine Gefahr für Europa*, Berlin, Christoph Links, 2003; J. SALT, J. STEIN, „Migration as a Business – The Case of Trafficking“, in *International Migration*, Vol. 35 (4), 1997, pp. 467–494.
- 50 J. ANIĆ, „Vanjske migracije i naturalizacija migranata iz Hrvatske (Ratna perspektiva)“, *Migracijske teme*, 7, 2, Zagreb 1991, pp. 115–125; N. BULAT, „Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 151–171; M. DOMINI, „Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku“, in *Migracijske teme*, 15, 3, Zagreb, 1999, pp. 323–345; T. HASIĆ, „Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH“, in *Migracijske teme*, 20, 1, Zagreb, 2004, pp. 29–49; I. LAJIĆ, „Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća“, in *Migracijske teme*, 18, 2–3, Zagreb, 2002, pp. 135–149; M. MESIĆ, „Hrvatski raseljenici i izbjeglice – pitanje suživota“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 173–186; A. POBRIĆ, „Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini“, in *Migracijske teme*, 18, 4, Zagreb, 2002; D. ŽIVIĆ, „Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991 do sredine 1998. godine“, in *Društvena istraživanja*, 8, 5–6, Zagreb, 1999, pp. 725–734.
- 51 T. ZÜLCH, „*Ethnische Säuberung*“: *Völkermord für „Großserbien“*, Hamburg, Luchterhand, 1993.

větší vyváženosti.⁵² Jistá část literatury, kterou jsem při psaní této práce využil, bere v úvahu genderovou perspektivu. Mezi těmito pracemi lze najít sborník věnovaný migracím souvisejícím s rozpadem Jugoslávie.⁵³ Jinou kapitolou migrace v období po roce 1990 byla emigrace vzdělaných vrstev. Touto problematikou se zabývají dvě práce – jedna vydaná ve Vídni a druhá v Bělehradě.⁵⁴ Zbytek textů věnovaných období rozpadu Jugoslávie toto téma vykládá optikou uprchlických studií (*refugee studies*).⁵⁵

Seznam prací věnovaných migracím z bývalé Jugoslávie do dvou vybraných zemí není v korpusu sekundární literatury této knihy příliš obsáhlý a zčásti o něm byla už řeč v předešlých odstavcích. Klíčová je pro případ Francie kniha, která ve třech svazcích předkládá chronologii pohybů obyvatelstva mezi bývalou Jugoslávií a touto zemí.⁵⁶ V rakouském případě je třeba zmínit třicetistránkový manuskript zaměřený na problematiku bosenských uprchlíků ve Štýrsku.⁵⁷ Jiná práce se v rakouském kontextu zabývá komparací migrací z bývalé Jugoslávie a Turecka s ohledem na kvalitativní výzkum emocí a identit.⁵⁸ Z rakouského prostředí pochází také práce věnovaná populární hudbě mezi migranty z Bosny a Hercegoviny.⁵⁹ Ve francouzském prostředí jsou studia každodennosti migrantů z bývalé Jugoslávie zatím spíše ojedinělá. Jedinou výjimku představuje článek věnovaný vyznávání rituálu *slava* migranty ze severovýchodního Srbska, který jsem nakonec ve své práci ani nevyužil a uvádím ho zde jen jako ilustraci nesnadné cesty francouzských společenských věd ke kulturním obrátům.⁶⁰

Na druhé straně je třeba zmínit jistý počet prací věnovaných populární kultuře v zemích bývalé Jugoslávie, které mi posloužily jako metodologická inspirace a současně zdroj in-

- 52 U. BRUNNBAUER, M.G. ESCH, H. SUNDHAUSEN (eds.), *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung: „Ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*, Berlin, LIT, 2006.
- 53 V. NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ (ed.), *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Budapest, CEU Press, 2000.
- 54 V. DZIHIĆ, *Intelektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003; V. GREČIĆ, Đ. KUTLAČA, V. MATEJIĆ, O. MIKIĆ, *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Beograd, 1996.
- 55 S. BINDER, J. TOŠIĆ (eds.), *Refugee Studies and Politics: Human Dimensions and Research Perspectives*, Wien, Facultas, 2002; C. DAHLMAN, G. Ó TUATHAIL, „Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places“, in *Annals of the Association of American Geographers*, 95, 3, 2005, pp. 644–662; M. EASTMOND, „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 141–166; J. HARVEY, „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: Comparative Analysis“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 89–114; V. LUKIĆ, V. NIKITOVIĆ, „Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 85–110; S. MARTIN, „Best Practice Options: Yugoslavia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 59–69.
- 56 F. EKMEČIĆ, *Posljednih sto godina Jugoslavena u Francuskoj*, vol. 1.–3., Paris, neznámý vydavatel, 1985.
- 57 J.M. HALPERN, *Bosnian Refugees in Styria*, nepublikovaný manuskript, v knihovně Institut für Geschichte, Universität Graz, Inv. Nr. 20.162, Sig. HSOHC172.
- 58 A. KOFLER, *Migration, Emotion, Identities*, Wien, Braumüller, 2002.
- 59 U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, *Bosnische Musik in Österreich: Klänge einer bedrohten Harmonie*, Wien, Institut für Volksmusikforschung, 2000.
- 60 D. DAVIDOVIĆ (ed.), op.cit.; D. DIMITRIJEVIĆ, „Le rituel de la slava et l’imaginaire communautaire de l’unité. Les Roumains de Homolje et les Serbes en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 16, 2, 2005, pp. 91–117.

formací. Z velké většiny se jedná o práce věnované populární hudbě.⁶¹ Jedna monografie a jeden článek z mého korpusu sekundární literatury se zabývá problematikou kinematografie.⁶² Do poslední skupiny prací patří monografie, sborník a článek zabývající se jinými formami populární kultury.⁶³

Na pomezí sekundární a metodologické literatury leží v této knize seznam prací věnovaných vyprávěním migrantů. Co se týče nekomentovaných vzpomínek politických a ekonomických migrantů, uvedl jsem některé práce už v předešlých poznámkách. Pro mou knihu však byly podstatné i některé další práce více orientované na teorii a metodologii a přímo pracující s vyprávěním migrantů z bývalé Jugoslávie a pro inspiraci i z dalších zemí.⁶⁴

- 61 P. BOHLMAN, „Music, Myth, and History in the Mediterranean: Diaspora and the Return to Modernity“, in *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4. 7. 2010); Z. ČIRJAKOVIĆ, „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23. 10. 2006); M. COLLIN, *This is Serbia Calling, Rock'n'roll Radio and Belgrade's Underground Resistance*, London, Serpent's tail, 2001; B. DIMITRIJEVIĆ, „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20. 6. 2002; M. ĐURKOVIĆ, „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271–284, http://www.sac.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XXV/d10/html_ser_lat (8. 6. 2006); E.D. GORDY, *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999; M. MILOSLAJEVIĆ, „Ideologija kiča“, in *NIN*, 1. 10. 1998; S. PETTAN (ed.), *Music, Politics and the War: Views from Croatia*, Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998; idem, „The Croats and the question of their Mediterranean musical identity“, *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4. 7. 2010); S. RAMET, *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Oxford, Westview Press, 1994; L. VIDIĆ RASMUSSEN, „From Source to the Commodity: Newly Composed Folk Music of Yugoslavia“, in *Popular Culture*, 14, 2, 2005, pp. 241–256; T. RYBACK, *Rock around the Bloc, an History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, Oxford University Press, 1990; B. VITLACIL, „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12. 1. 2007.
- 62 N. DAKOVIC, „The Thresold of Europe: Imagining Yugoslavia in Film“, in *spacesofidentity*, 1, 1, 2001, pp. 67–76; D. IORDANOVA, *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media*, London, British Film Institute, 2001.
- 63 I. ČOLOVIĆ, *Politics of identity in Serbia*, New York University Press, 2002; N. POPOV (ed.), *Srpska stranka rata: Trauma i katarzija u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996; S. VUCETIC, „Identity is a Joking Matter: Intergroup Humour in Bosnia“, in *spacesofidentity*, 4, 1, 2004.
- 64 A. D. BROWN, „A Narrative Approach to Collective Identities“, in *Journal of Management Studies*, 43, 4, June 2006, pp. 731–753; A.D. BROWN, M. HUMPHREYS, „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141–159; M. CHAMBERLAIN, S. LEYDESDORFF, „Transnational families: memories and narratives“, in *Global Networks*, 4, 3, 2004, pp. 227–241; C. J. FALICOV, „Emotional Transnationalism and Family Identities“, in *Family Process*, 44, 4, 2005, pp. 399–406; N. GÜLTEKIN, L. INOWLOCKI, H. LUTZ, „Quest and Query: Interpreting a Biographical Interview with a Turkish Woman Laborer in Germany“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 4(3), Art. 20, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/3-03/3-03gueltekinetal-e.htm> (30. 9. 2007); G. HÖDL, *Wenn das aufhört: Interviews mit kosovo-albanischen Flüchtlingen in Österreich*, Wien, International Helsinki Federation for Human Rights, 2002; D. LEPOUTRE, I. CANNODT, *Souvenirs de familles immigrées*, Paris, Odile Jacob, 2005; G. PECCHINE-NDA, T. ZANNAD BOUCHARA, *La mémoire collective des femmes méditerranéennes dans l'émigration. Études de cas: Naples et Tunis*, Paris, Publisud, 2001; W. WEBSTER, „Transnational Journeys and Domestic Histories“, in *Journal of Social History*, 39, 3, 2006; A. WISE, S. VELAYUTHAM, *Towards a Typology of Transnational Affect*, University of Sidney Press, 2006.

K dějinám migrací z bývalé Jugoslávie

Migrace, o nichž je v této práci řeč, začínají v období moderny. Její počátek je však v zemích Balkánského poloostrova jen velmi těžko identifikovatelný a je jisté, že pokud bude řeč o moderně v kontextu těchto zemí, budeme se pohybovat řádově o několik století později, než je tomu v historii západní Evropy. Jistě by zde bylo možné zmínit i některé migrační vlny předmoderního období, jakými byla například migrace Vlachů nebo různé další uprchlické vlny z území kontrolovaného Osmanskou říší, ale je třeba zdůraznit, že se jedná o natolik specifické pohyby obyvatelstva, že si zasluhují pozornost historiků dřívějšího období.

Migrace v této práci souvisí s politickou historií a kapitalistickou dělbou práce. Industrializace západního Balkánu proběhla se značným zpožděním vůči hospodářským centrům a pozici hospodářské periferie už většina těchto zemí neopustila. Periferní pozice byla z jedné strany posílena hospodářskými zájmy tehdejších regionálních velmocí – Osmanské říše a později habsburské monarchie a Itálie, nikoli nepodobnými zájmům evropských metropolí v koloniích, a ze strany druhé hospodářským zaostáváním nezávislých států, jimiž byly na konci devatenáctého století pouze Srbsko a Černá Hora. Význam oblasti nacházející se mezi Jadránem a Dunajem se dal v rodícím se světovém systému zúžit na zdroj surovin a pracovní síly.

Důležité jadranské přístavy jako Rijeka, Zadar, Split nebo Dubrovnik, měly stejně jako velká města severovýchodních nížin Záhřeb, Novi Sad, Bělehrad a Niš pouze omezený význam v roli magnetů migrací z přelidněných zemědělských oblastí. Některé regiony byly sice industrializovány už rakousko-uherskými investory, ale pokud si vezmeme příklad z oblasti takto industrializované střední Bosny, nejednalo se o průmyslová centra schopná přilákat migranty zdaleka. Odhlédneme-li od dalších průmyslových center habsburské monarchie, byla to zejména Amerika, kam Jihoslované masově odjížděli, aby se nechali zaměstnat ve velkých podnicích procházejících na počátku dvacátého století značným rozmachem. Migrace Jihoslovánů do Spojených států omezila až v roce 1924 změna americké přistěhovalecké politiky vůči migrantům z jižní Evropy. Amerika byla pro řadu Jihoslovánů vysněnou a zaslíbenou zemí. Tento obraz Ameriky a současné i pozitivní příklady navrátilců, kteří si v Americe vydělali jmění, způsobil to, že se řada obyvatel jihovýchodní Evropy rozhodla vydat přes oceán. Někteří navrátilci ale nadšence varovali před nelidskými podmínkami, s nimiž se

v Americe setkali.⁶⁵ Hannes Gradits a Karl Kaser představili ve sborníku „životních příběhů ze staré Jugoslávie“ mimo jiné i příběh nazvaný „Chorvat v Americe“.⁶⁶ Svůj životní příběh jim v roce 1962 vyprávěl Jože P. z vesnice Lekenik poblíž Záhřebu. Informant se svěřil, že mezi roky 1913 a 1919 pobýval v Clevelandu, kde pracoval pro firmu Sharon Steel Company. Svou cestu do Ameriky začal v nedaleké vesnici, kde si u agenta půjčil peníze na cestu a přes tyrolský Innsbruck a nizozemský přístav Rotterdam odcestoval za oceán. Jakmile se dostal do Clevelandu, začal pracovat ve zmíněné firmě, kde měl kolegy původem z celého světa a mezi nimi i Srby z oblasti Srijem/Srem. Mezi další regiony, odkud obyvatelé odjížděli za prací za oceán, figurovalo jadranské pobřeží a ostrovy, Dalmatské záhoří i Lika, region na spojnici jižní a severní části současného Chorvatska.⁶⁷

Samozřejmě ne všichni migranti odcházeli pracovat do oceláren. Jedním z těch, kdo se v zahraničí prosadili ve zcela jiné oblasti, byl Nikola Tesla, rodák z vesnice poblíž Gospiće právě v Lice. Tesla vystudoval ve Štýrském Hradci, odkud odešel za prací do Budapešti a Paříže. Nakonec se vydal za oceán, aby se ve Spojených státech prosadil jako vynálezce. Jeho osudy zde mohou sloužit jako příklad trajektorií akademických, intelektuálních a uměleckých migrací období před první světovou válkou. Elity západního Balkánu získávaly své univerzitní diplomy na univerzitách celého Rakouska-Uherska. Pravoslavní studenti z území dnešní Bosny a Hercegoviny nebo Chorvatska pak často odcházeli za studiem do Bělehradu a muslimští studenti do Cařihradu nebo Káhiry. Část studentů se po pobytu v zahraničí vracela do své původní vlasti, jiní se podíleli na správě monarchie, ať už ve Vídni, Budapešti nebo dalších centrech, a poslední skupina, mezi níž patřil Tesla, využila studia jako přestupní stanice dále do Evropy nebo za oceán. Tato situace se samozřejmě změnila v souvislosti s první světovou válkou a ještě podstatněji po rozpadu Rakouska-Uherska a vyhlášení nezávislosti nástupnických států. V prostoru západního Balkánu to byl Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů a posléze Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS).

Po první světové válce následovala vlna přesunů celých skupin obyvatelstva, a to zejména těch segmentů, které byly považovány za poražené. Jednalo se o etnicky rozmanité zaměstnance habsburské administrativy, kteří spolu s rodinnými příslušníky opustili své úřady, aby byli v novém Království SHS nahrazeni úředníky novými. Odcházeli i příslušníci muslimských elit, a to ať už užívajících v každodenní komunikaci slovanský, albánský nebo turecký jazyk. Ti představovali podstatnou část vlastníků půdy Bosny, Hercegoviny, Sandžaku, Kosova a Makedonie a směřovali zejména do pozdějšího Turecka. Po první světové válce se vystěhovala i velká část neslovanského obyvatelstva Slavonie, Vojvodiny a jadranského pobřeží, Maďarů, Němců a Italů. Symptomatické pro toto období byly navíc vnitřní migrace slovanského obyvatelstva, etnicky zejména srbského, nahrazujícího obyvatele výše jmenovaných opuštěných oblastí.

Na počátku dvacátého století tvořili Jihoslované podstatnou složku obyvatelstva několika amerických měst. Patřil mezi ně i Cleveland, o němž už byla řeč. Někteří autoři dokonce píší

65 „America is no longer that ‘promised land,’ to which Europeans once emigrated and soon became rich, and to which many still come but deeply regret having done so, if they don’t have enough money to buy land“, navrátilcec citovaný v M. KLEMENČIĆ, *Slovene images of the USA from the 1830s till 1930s*, in A. K. Isaacs, G. Hálfdanarsson, *Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, pp. 143–164, p. 146.

66 H. GRANDITS, K. KASER, *Birnbaum der Tränen: Lebengeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien*, Wien, Böhlau, 2000.

67 S. HRKAČ, „Financial Support from Diaspora“, in V. ŠAKIĆ, H. DUNCAN, M. SOPTA, op. cit.

v souvislosti s Clevelandem o chorvatské střední třídě.⁶⁸ Jože P., vyprávěč příběhu „Chorvat v Americe“ se však po válce podobně jako řada jeho krajanů vrátil do vlasti, aby tam investoval peníze vydělané v Americe.⁶⁹ Jako relativně bohatý navrátilce se také neměl problém oženit, protože si za vydělané peníze mohl koupit statek. To však nebyl případ těch, kteří se po několika letech strávených v Království SHS do Ameriky zase vrátili.⁷⁰ Přistěhovalecká politika Spojených států se v polovině dvacátých let markantně proměnila a pro řadu potenciálních emigrantů jejich cesta končila na první americké celnici. V tomto období se jihoslovanští migranti poprvé masově zaměřili na další zaoceánské destinace, jimiž se pro ně tehdy staly Kanada, Argentina a Austrálie. Část ekonomických migrantů meziválečného období také směřovala do západoevropských zemí, zejména do Belgie a severní Francie. Od velké hospodářské krize přelomu dvacátých a třicátých let získala interakce mezi emigranty a původní vlastí zcela novou dynamiku. V roce 1931 zorganizovali američtí Jihoslované kongresy v Záhřebu a Bělehradě, které měly varovat tamní obyvatelstvo zvažující odjezd do Ameriky před jejími nebezpečími.

Souběžně s ekonomickými migracemi probíhaly v zemi zmítané protikladnými zájmy dílčích nacionalismů migrace s politickým podtextem. V souvislosti s politickým uspořádáním nového státu, v němž dominovala jeho srbská složka, došlo k nárůstu významu politického exilu. Na konci dvacátých let tak například odešla do exilu malá skupinka chorvatských ultranacionalistů, kteří se stali základem ustašovského hnutí. Tato skupina našla útočiště v tehdejších fašistických státech Itálii a Maďarsku. Mimo ně se politická emigrace z Království SHS a pozdější Jugoslávie usadila ve Francii a Rakousku a do jisté míry i v Německu a Československu. Tyto země se současně staly hostitelskými zeměmi pro nikoli nepodstatný počet jihoslovanských umělců a studentů. V meziválečném období, zejména ve třicátých letech lze hovořit i o politickém exilu levice. Zdaleka se nejednalo pouze o vazby jihoslovanských komunistů na Sovětský svaz, ale i o jejich kontakty na internacionalistické hnutí, které mělo své základny takřka ve všech zemích světa. Pro příklady těchto specifických migračních trajektorií lze konzultovat biografii Josipa Broze-Tita.⁷¹ Od poloviny třicátých let byla Evropa poznamenána hegemonickou pozicí dočasného vítěze ekonomické krize – nacistického Německa. Právě agrese Třetí říše způsobila v dubnu 1941 rozpad „první“ Jugoslávie a nastolení loutkových pronacistických režimů. To zcela novým způsobem ovlivnilo i migrace obyvatelstva. Ve své autobiografii vzpomíná chorvatský politický emigrant Josip Papik na šťastné dny počátku ustašovského Nezávislého chorvatského státu (NDH, *Nezavisna država Hrvatska*).⁷² V jeho vzpomínkách věnovaných zejména konci války ostře kontrastuje popis počátků NDH s jeho hořkým koncem. Papik vzpomíná, jak jel spolu s kamarádem vlakem přes úrodnou, zelenající se Slavonii. V kupé seděl spolu s nimi ustašovský navrátilce z emigrace a se slzami v očích oba přátele zapřísahal, aby se snažili udržet krásu jak slavonských polí, tak i chorvatské nezávislosti. Tato dojemná prohlášení byla skutečným

68 I. ČIZMIĆ, I. MILETIĆ, G. J. PRPIĆ, *From the Adriatic to Lake Erie: A History of Croats in Greater Cleveland*, Eastlake, American Croatian Lodge, Inc. 'Cardinal Stepinac' and Zagreb, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2000.

69 H. GRANDITS, K. KASER, op. cit.

70 „Between 1919 and 1924, 16,433 people of Croatian and Slovene origin returned; at the same time, 24,309 persons migrated, often for the second time, to the United States. A large number of the returnees found that the new monarchy could not offer them jobs. In addition, the political situation was none too promising. The newly established state of Serbs, Croats, and Slovenes was already at that time on the brink of economic collapse and did not offer any economic prospects for the future. Immigrants who returned to their old country had no chance of finding employment and thus they simply went back to the United States again.“, M. KLEMENČIĆ, *Slovene images* cit., p. 157.

71 P. AUTY, *Tito: a Biography*, New York, McGraw-Hill, 1970.

72 J. PAPIK, „Moji doživljaji one tragične godine“, in V. NIKOLIĆ (ed.), *Bleiburg* cit.

protikladem toho, čím se NDH stal pro své obyvatele ne-chorvatského původu. Pro ně se území NDH proměnilo v dějiště teroru vykonávaného ustašovci v několika vlnách. Obzvlášť ohroženo bylo obyvatelstvo srbského původu, na němž se nová moc snažila vyhojit své rány za přes dvě desetiletí trvající srbskou hegemonii. Podobně jako jinde v nacisty kontrolované Evropě nebyli teroru ušetřeni ani Židé, Romové, homosexuálové a sympatizanti levice. Ustašovci byli ale připraveni tolerovat muslimy a dokonce je přijímat mezi sebe. Muslimové pro ně totiž byli s odvoláním na pravašskou doktrínu chorvatského nacionalismu potomky chorvatské aristokracie, která ve snaze ochránit se před Osmany konvertovala k islámu. V reakci na nové pořádky pak někteří Srbové vytvářeli lokální četnické odbojové organizace, které se snažily bránit pravoslaví a práva dynastie Karadjordjevićů a vystupovali se zbraní v ruce i proti katolickým a muslimským civilistům.⁷³

Josip Papik byl mezitím poslán pracovat pro Říši do Německa, kde v Lipsku pracoval spolu s dalšími Chorvaty v továrně na munici pro Wehrmacht. „Nasazení“ (*Einsatz*) spočívalo v nacistickém státě v nutnosti zabezpečit pracovní sílu. Cizí pracovníci (*Fremdarbeiter*) byli často velmi mladí a stejně jako Josip Papik se ocitli v zahraničí poprvé. Papik však ve svém válečném dobrodružství v zahraničí pokračoval a poté, co se nechal naverbovat k armádě, dostalo se mu výcviku na několika místech Říše – na Moravě, ve Štýrsku a v Bavorsku. Do NDH se vrátil až na samém konci války, v době, kdy se ustašovský stát hroutil.

Komunističtí partyzáni (*partizani*) se skládali snad ze všech národností bývalé Jugoslávie a pod vedením Josipa Broze Tita bojovali proti nacistům, fašistům i jejich místním kolaborantům pod heslem „Smrt fašismu, svobodu lidu“. Jejich plánem poválečného uspořádání byla federace jednotlivých národů, v níž by komunisté sehráli vedoucí roli. Komunisté plánovali podobně jako v Sovětském svazu vytvoření svazu federativních republik, na jejichž teritoriích hodlali zavést rovnováhu mezi národy definovanými za pomoci Stalinovy teorie. Ta byla čistě esencialistická a vnímala národ jako definovatelný na základě objektivních kritérií. Toto pojetí národa také umožňovalo s národy jako organickými celky zacházet a později „poražené národy“ přesouvat podle aktuálních potřeb. Na druhé straně je třeba zmínit, že Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie (AVNOJ, *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*) zakládala práva jednotlivých národů, které se staly ústavními komponentami budoucí Jugoslávie, na principu „bratrství a jednoty“.

„Národy kolaborantů“ zejména neslovanského původu (hlavně Němci a Italové, v menší míře i Maďari a Albánci) byly v období bezprostředně následujícím po druhé světové válce přinuceny znovu uvolnit prostor pro slovanské kolonisty z chudších oblastí. Vojvodinští Němci byli „nahrazení“ kolonisty z oblastí velkého vystěhovalectví, jakými byla Bosenská

73 Pro kritickou analýzu četnického hnutí v jeho vztahu zejména s komunistickými partyzány viz. A. SIDOTI, *Partisans et Tchetniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale: Idéologie et mythogénese*, Paris, Ed. CNRS, 2004.

Krajina, Lika, Kordun, Banija, Dalmatské záhoří, Hercegovina a Černá Hora.⁷⁴ Podle vzpomínek editovaných v monografii věnované paměti Italů vyhnaných z Jugoslávie existoval významný rozdíl mezi vyhnanci z období bezprostředně následujícímu konci druhé světové války a těmi, kteří odešli z Jugoslávie až v pozdějším období.⁷⁵ První skupina se na druhou dívala se značnou nedůvěrou a obavami z toho, že pozdější emigranti byli v Jugoslávii „infikováni“ komunismem. Paměť chudoby vyhnaneckých táborů a nostalgie po opuštěných místech je dodnes přítomná zejména v Terstu, kde se stala významným tématem místní pravicové politiky.⁷⁶ Historická hořkost se čas od času také vrací do vztahů Itálie se Slovinskem a Chorvatskem.

Jinou uprchlicko-vyhnanickou vlnou byla podobně jako po první světové válce emigrace muslimského obyvatelstva. To se týkalo zejména Turků a Albánců, ale do velké míry i elit slovanským jazykem hovořících muslimů, kteří se v tomto období ve velkém množství připojili k chorvatské politické emigraci.⁷⁷ Podstatný počet příslušníků muslimských elit se totiž během války angažoval ve správě NDH. V důsledku druhé světové války došlo k významnému poslovanštění etnicky smíšených oblastí a výsledek války měl fatální důsledky i pro exponenty loutkových režimů a nekomunistické rezistence. Vítězství komunistů zapříčinilo významnou vlnu politické emigrace. Mnozí příslušníci buržoazie a tradičních elit reagovali na politiku „třídního boje“ a nejistotu, kterou pro ně nový režim znamenal, odchodem ze země. Heterogenní tok lidské masy na konci války si pamětníci vyvolávají s emocí.

POLITICKÁ EMIGRACE

Příslušník ustašovského hnutí Vinko Nikolić popisoval své setkání s uprchlíky z Černé Hory předtím, než sám odešel do exilu. Jeden z uprchlíků vystoupil ze zástupu, aby varoval obyvatele chorvatského maloměsta před komunisty: „U nás v Černé Hoře už nejsou kameny, které by nebyly zbarveny krví.“⁷⁸ Poté, co padla poslední linie obrany NDH („Tomislavova“), dosáhla panika mezi těmi, kdo spolupracovali s ustašovským státem, vyvrcholení. Současné volili cestu do exilu i příslušníci různých jednotek nekomunistické rezistence, jako například

74 Srv. *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Herausgegeben vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Augsburg, Weltbild Verlag, 1994. „The consequences of emigration of the Germans were seen the most in Vojvodina, where South Slavs started to immigrate and settle the farms where Germans lived before. [...] In the process of organized colonization of Vojvodina, 250,000 persons settled from war-devastated parts of Yugoslavia, where soil was not as suitable for farming as in Vojvodina. Most of them came from Bosnia and Herzegovina (37.9%), Croatia (23.4%), Serbia (16.7%) and Montenegro (16.6%); the least, only about 200 persons, came from Kosovo. [...] We could conclude that the regions of Vojvodina from which Germans left were colonized primarily with members of Serbian and Montenegrin ethnic groups.“, M. KLEMENČIĆ, „Forced and voluntary migrations as a tool for changing the ethnic structure on the territories of the successor states of the former Yugoslavia“, p. 5, manuskript publikovaný ve slovinském originále: M. KLEMENČIĆ, „Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminjanja etnične strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije“, in *Razpr. gradivo – Inšt. nar. vpraš.* (1990), 2000, št. 36/37, pp. 145–172.

75 P. BALLINGER, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of Balkans*, Princeton, Princeton University Press, 2002.

76 Několik monumentů v italsko-slovinském pohraničí je věnováno těmto událostem, z nichž je asi nejpodstatnější památník poblíž městečka Basovizza na krasové terase nad Terstem. V této souvislosti je také z hlediska prosazování této části italské historické paměti zaznamenánýhodný Regionální institut pro istrijsko-rijecko-dalmatskou kulturu (*Instituto regionale per la cultura istriano-fiumano-dalmata*, <http://www.iris.it>) a jeho muzeum v Terstu, které je věnováno italské paměti slovinsko-chorvatského přimoří.

77 V tomto období neměli pozdější Muslimové a ještě pozdější Bosháci zatím svůj etnonym, proto je nutno jej opisovat uvedeným slovním spojením.

78 V. NIKOLIĆ, *Tragedija* cit.; orig.: „Kod nas u Crnoj Gori nema kamena, koji nije krvlju obilježen.“

dinárská četnická divize vojvody Momčila Djujiće, který i se svými věrnými zvolil raději pochod do Itálie, než by se vzdal komunistům. Nepřátelé z války se potkávali na hranicích. Nižší šarže ustašovců a úředníků NDH, kteří měli to štěstí těsně po válce opustit Jugoslávii, byli na počátku svého exilu umístěni v táborech pro válečné zajatce. Nejznámější z nich byly Fermo a Bagnolio v Itálii. Civilní uprchlíci byli drženi v uprchlických táborech v Rakousku. Podle svědectví fra Mirko Čoviće, františkánského mnicha, který vykonával pastorační činnost u chorvatských uprchlíků v Rakousku, dávali emigranti přednost americké okupační zóně před oblastmi kontrolovanými Francií a Británií.⁷⁹ Ty byly známy pro svou relativní chudobu a nedostatek potravin.

Elity NDH opustily jeho území týden před konečným zhroucením poslední obranné linie. Za pomoci konzervativních složek v katolické církvi vytvořily elity NDH plán na útěk, později známý jako „kryší stezka“. Ve snaze uniknout komunistům, našli někteří vysoce postavení ustašovci dočasný azyl ve Vatikánu. Odtud část z nich odešla pod ochranná křídla pravicových diktatur do Španělska a Jižní Ameriky. Údajně existovaly i kontakty mezi CIA a Krunoslavem Draganovićem, vysoce postaveným knězem a pravděpodobně členem církvi blízké militantní organizace *Križari* (Křižáci) bojující za obnovu NDH.⁸⁰ Na několika místech Jugoslávie pak opravdu *Križari* se zázemím v emigraci v poválečném období uskutečnili ozbrojené akce proti komunistickému režimu.⁸¹ Po smrti *poglavnika* NDH Ante Paveliće v Madridu v roce 1959, se začal do té doby relativně homogenní ustašovský exil štěpit.⁸² Shoda o tom, že nezávislý chorvatský stát by měl být znovuobnoven, byla ale v chorvatské diaspoře bez diskuze. Rozdílné názory se odvíjely pouze od toho, jakou konkrétní podobu by měla obnovená státnost mít. Jiné centrum chorvatské politické emigrace bylo organizováno Vladimírem Mačekem, představitelem chorvatské agrární politiky v období mezi válkami. Maček odešel do exilu ve Spojených státech, kde pomáhal etablovat tu část emigrace, která byla spojena s Chorvatskou selskou stranou.

Muslimská politická emigrace byla v období následujícím po druhé světové válce téměř kompletně napojena na chorvatskou. Mnoho muslimů hovořících slovanským jazykem se totiž mezi válkami prohlásilo za Chorvaty, někteří ale i za Srby. Část muslimských emigrantů věrných NDH a ustašovcům vytvořila vlastní organizaci (*Hrvatsko-muslimansko udruženje*, Chorvatsko-muslimské sdružení) zastupující zájmy slovanských muslimů z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku v navrhovaném znovuobnoveném chorvatském státě. Vzhledem k propojenosti chorvatského a muslimského exilu se některé kritické otázky později projevil zhoršením vzájemných vztahů. Mustafa Imamović připomíná značně citlivé téma, jímž se stal proselytismus části chorvatské emigrace úzce spojené s katolickou církví.⁸³ V této souvislosti uvádí Imamović už zmíněná jména Krunoslava Draganoviće a Mirko Čoviće,

79 M. SINOVIĆ, *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi, pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946 do 1990.*, Buenos Aires, vlastní náklad, 1991.

80 CIA File: The Re-Recruitment of Krunoslav Draganović, online dokument (15. 12. 2005), <http://www.pavelicpapers.com/documents/cia/cia0015>. Pavelic Papers byl značně ideologický projekt diskutabilní věrohodnosti. Jeho editory byli Siniša Djurić a Cali Ruchala. Dokumenty, které na této stránce prezentovali, mohou být chápány jako iniciativa vzešlá z některých proudů srbské nacionalisticky orientované diaspory se snahou diskreditovat chorvatské kněží a politiky a prokázat jejich spolupráci s NDH. Ačkoli je třeba s těmito dokumenty zacházet s krajní opatrností, je třeba uznat, že řada z nich nachází svůj reálný historický základ. Obdobným počinem amerického profesionálního historika srbského původu Carla Saviche je článek C. SAVICH, „US Recruitment of Nazis and Croatian Ustasha: Krunoslav Draganovic, Klaus Barbie, and the Rat Lines“, in *Serbianna.com*, <http://www.serbianna.com/columns/savich/087.shtml> (18. 2. 2007).

81 Ž. MARKOTA, „Križari u Župi Vid 1946. Godine“, in d. S. VRNOGA et J. VUČIĆ (eds.), *List Župe Gospe Snježne*, 8. lipanj 2004.

82 M. GLAMOČAK, op. cit.

83 M. IMAMOVIĆ, op. cit.

kterí měli tlačit na konverzi části muslimských elit ke katolicismu. Výsledkem jejich snah byl protestní dopis ze strany „muslimské části chorvatské emigrace“ zastoupené Adilem Zulfikarpašićem a Muhamedem Pilavem.⁸⁴ Tato iniciativa byla podepsána zástupci elity muslimské politické emigrace v Rakousku v červnu 1954 a může být považována za první krok v projevování rozdílů mezi politickými aktivitami chorvatské a muslimské emigrace.

Nová vlna chorvatské politické emigrace, značně odlišná od té po druhé světové válce, následovala po porážce „Chorvatského jara“ v roce 1971. Po odstranění politických sil, které usilovaly o reformu jugoslávského komunismu a současně o posílení chorvatských národních práv (kulturních, jazykových a dalších), se některé z osobností spojených s reformním hnutím rozhodly opustit zemi. Tato vlna politické emigrace byla v porovnání s předešlou usnadněna mnohem volnějším přeshraničním režimem. Další skupinu politické emigrace tvořili stoupenci nenacionalistické Demokratické alternativy. Byla to v zahraničí působící organizace, která vznikla v šedesátých letech, a jejím cílem bylo demokratizovat komunistickou Jugoslávii.⁸⁵ Odlišnou kapitolou politické emigrace, kterou v této práci nebudu podrobně rozvíjet, je emigrace komunistů loajálních k Moskvě potom, co byla Jugoslávie v roce 1948 vyloučena z Informbyra. Komunisté loajální k Moskvě („Informbyrovci“) odešli nejčastěji do zemí východní Evropy.⁸⁶ I v západní Evropě ale existovaly politické kruhy emigrantů, které vyjádřily ochotu jednat s Moskvou. Známy pokusy o využití sovětské podpory pro nezávislost chorvatského státu představovaly aktivity z roku 1970, kdy vešla část chorvatské emigrace v kontakt s emisary SSSR, aby diskutovala o možnostech chorvatské nezávislosti garantované Moskvou.

Cesty srbské politické emigrace nebyly v období po druhé světové válce stejné jako destinace chorvatského politického exilu. Velmi důležitou zemí pro srbskou emigraci byla Francie. Bylo to v Paříži, v srdci Latinské čtvrti, v bistru u Dary „boxerky“, kde se scházeli srbsští emigranti.⁸⁷ Dalším velmi důležitým městem pro všechny vlny migrací z bývalé Jugoslávie byl italský Terst. Město je ale uváděno i jako sídlo srbských exilových organizací.⁸⁸ Svoje aktivity vyvíjela také srbská politická emigrace v Západním Německu, Velké Británii a Spojených státech. V kontrastu k emigraci chorvatské netvořila srbská politická emigrace obdobnou relativně jednotnou frontu s cílem svrhnout komunistickou moc v Jugoslávii, ale byla rozštěpena podle řady faktorů. Marina Glamočak srbskou emigraci dělí do skupin podle politické činnosti v exilu (aktivní, neaktivní), podle jejich projektů rekonstrukce Jugoslávie (monarchisté – stoupenci Karadjordjevićů, stoupenci jejich soupeřů Obrenovićů, republikáni), podle definice vlasti (stoupenci Velkého Srbska, Jugoslávie), na skupiny z druhé světové války (různorodé četnické skupiny, stoupenci Ljotiće), demokraty a stoupence autoritativního režimu. Marina Glamočak klade důraz na rozdíl mezi sociálním původem srbské a chorvatské politické emigrace. Zatímco chorvatští emigranti byli většinou z buržoazního prostředí (učitelé, právníci, představitelé armády), v srbské emigraci byl naproti tomu v tomto období velký počet rolníků. S tímto sociálním profilem souvisí také velká míra rozštěpenosti srbského exilu podle regionální příslušnosti.

Mimo rámec politických organizací, bylo také mnoho případů spontánní politické emigrace, která nemusí být nutně spjata s příslušností k organizacím popsaným výše. Tato vlna spontánní emigrace byla realitou v Jugoslávii stejně jako v ostatních zemích

84 Viz. M. PILAV, op. cit., A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit.

85 M. GALIĆ, op. cit.

86 O. VOJTĚCHOVSKÝ, *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*, Praha, FF UK 2012.

87 П. КАЛАБИЋ, op. cit.

88 M. GLAMOČAK, op. cit.

komunistického tábora. Vzhledem k tomu, že obecně nebyli tito lidé nikde organizováni, jejich osudy jsou vysledovatelné jen velmi obtížné. Jeden z mých informantů, který byl sám spjat s vlnou ekonomické migrace, mi řekl: „Pamatuji si, že v roce 1955 bylo jedno bělehradské divadlo na zájezdu v západní Evropě. Jen tři lidé z autobusu se vrátili do Jugoslávie: řidič a další dva.“⁸⁹ Politická emigrace z bývalé Jugoslávie je tedy těžko komplexně dokumentovatelná a snaha o psaní jejích dějin je závislá na dílčích příbězích. S ohledem na značnou ideologickou fragmentaci politické emigrace lze těžko najít společné jmenovatele pro tyto rozdílné národní a politické proudy. Antikomunismus a z něho vyplývající hořkost vůči Západu za jeho shovívavost vůči Titovi ale nebyl u některých z nich alespoň zpočátku vůbec samozřejmý.

Josip Papik a Vinko Nikolić

O Josipovi Papikovi už byla v této knize řeč. Jeho paměti mohou být ilustrativní pro chorvatskou politickou emigraci ustašovské orientace. Obdobně je tomu s osudy Vinka Nikoliće, o nichž zmíním také několik slov. Papik se narodil v roce 1925 v obci Čelinovac v blízkosti města Bosanska Gradiška v rodině s velkým počtem dětí. Po vyhlášení NDH odešel v roce 1941 na práci do Německa, kde nedaleko Lipska pracoval v továrně na střelivo. Během dovolené se v následujícím roce nechal odvést k chorvatskému letectvu. NDH byl vazalským státem nacistického Německa, proto si po přijímací části v Petrovaradinu odbyl výcvik v dalších městech kontrolovaných Wehrmachtem – v Chebu a ve francouzském Auxerre. Tam přísahal věrnost ustašovskému vůdci (*poglavniku*) Ante Pavelićovi. Chorvatští letci měli být vysláni na východní frontu, Papik se tam ale nikdy nedostal a po dalším výcviku ve Vyškově, dolnorakouském Bad Feslau, Štýrském Hradci a bavorském Fürthu přišel konec války, v němž se NDH ocitlo na straně poražených.

Na začátku května roku 1945 se Papik vrátil do Bosny, aby navštívil svoji rodinu. Ve zmíněném autobiografickém textu vzpomíná na to, jak už tehdy nedaleká Banja Luka byla v držení nepřátelských Titových partizánů, a směrem k severozápadu putovaly nesčetné kolony uprchlíků. Papik píše, že se kvůli uprchlíkům ze Záhřebu stalo milionové město. Hlavní náměstí byla obsazena *muhadžíry*, uprchlíky z území, nad nimiž NDH ztratil kontrolu. S tím jak se válečná situace pro vojenské elity NDH vyvíjela nepříznivě, padlo rozhodnutí vyklidit ztenčující se území zbývajících nezávislého Chorvatska. Nejen ustašovští vojáci a příslušníci domobrany, ale i kolaboranti a civilisté z řad buržoazie a kléru, se vydali na pochod ke slovinsko-rakouské hranici, kde se snažili dostat do britské okupační zóny a uniknout tak zajetí ze strany komunistů.

Josip Papik se spolu s ostatními vydal přes slovinské město Dravograd k hranici, kterou se mu však obdobně jako statisícům dalších přejít nepodařilo. Papik měl ale štěstí. Nebyl partyzány popraven na místě a jeho tělo neskončilo v roklinách rakousko-italsko-jugoslávského pomezí. V komunistickém zajetí prošel zkušeností toho, co chorvatští historici později nazvali křížovou cestou (*križni put*). Nová komunistická vláda využívala ustašovských zajatců k agitačním a propagandistickým účelům a nutila je procházet městy celého Chorvatska, kde byli ponižováni a vystavováni za účelem zastrašení civilního obyvatelstva. Papik se opět pokusil z Jugoslávie uniknout o čtyři roky později, pohraničníci ho ale chytili a lidovým soudem byl odsouzen na dva a půl roku vězení. Po odpykání tohoto trestu se mu konečně podařilo z Jugoslávie uprchnout. V exilu se seznámil s představiteli chorvatské politické emigrace a svoje osudy nabídnul dlouholetému editorovi exilového listu Hrvatska revija (Chorvatská revue) Vinko Nikolićovi.

Nikolićovy vlastní paměti jsou nutnou průpravou čtenáře o chorvatské politické emigraci, neboť předkládají čtivou formou historky ze zajateckého tábora s exkurzy k předešlému období druhé světové války. Tento původně válečný zajatec v Itálii a později politický emigrant pobývajících v řadě evropských zemí a Argentině, zasvětil svůj život propagaci chorvatského nacionalismu. Jako editor časopisu Hrvatska revija se orientoval zejména na téma masakrů u Bleiburgu, ale proslul i jako básník. Jeho pravděpodobně nejpozoruhodnější báseň je „Modlitba, abych chrabře zemřel za Chorvatsko“ (*Molitva da hrabro umrem za Hrvatsku*).

89 M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Je me rappelle qu'en 1955 il y avait le théâtre de Belgrade qui a fait une tournée en Europe de l'ouest. Il n'y eu que trois [personnes de ce groupe] qui sont revenu en Yougoslavie. Le chauffeur et deux autres.*“

Jiné příklady ideologické průpravy politických emigrantů uvádí Marina Glamočak v práci věnující se koncepcím Velkého Srbska a Velkého Chorvatska u politické emigrace.⁹⁰ Konec komunistického režimu a nastolení nacionalistických režimů ve státech, které by kontrolovaly co největší možné teritorium, bylo snem velké části srbských i chorvatských politických emigrantů. Těchto cílů měly dosáhnout metody spjaté se snahou prosadit si co největší vliv mezi emigranty vlastního etnického původu a snažící se zasáhnout komunistický režim v jeho nejcitlivějších místech. Nejradikálnější formou byl pro politický exil terorismus. Využití metod terorismu bylo po určitou dobu příznačné zejména pro chorvatskou a v menší míře i pro srbskou politickou emigraci. Z její strany došlo k částečnému využití pocitů frustrace ekonomických migrantů a tzv. „druhé“ generace migrantů politických, kteří odcházeli z Jugoslávie až v souvislosti s liberalizací přeshraničního režimu od šedesátých let. „Zlatá léta“ terorismu spadala na konec šedesátých a první polovinu sedmdesátých let. Tehdy se teroristické akce ze strany diaspory sestávaly z útoků proti diplomatickému zastoupení Jugoslávie, z únosů a útoků proti jugoslávským letadlům, z organizace diverzních skupin vysílaných do Jugoslávie s cílem páchat podvratnou činnost a iniciovat povstání, z násilí proti projugoslávsky orientovaným spolkům migrantů a dalších podobných aktivit.⁹¹

Akce jugoslávské tajné policie (UDBA) nebyly v době Studené války o nic méně krvavé. Odpůrci komunistické Jugoslávie byli ze strany UDBA bez milosti likvidováni.⁹² Jugoslávský režim totiž logicky chápal politickou emigraci jako nebezpečí a věnoval jejím aktivitám velkou pozornost. Práce, které vznikly na zakázku jugoslávského režimu, se koncentrovaly především na jednotlivé organizace politické emigrace, které vycházely ze zkušenosti druhé světové války (ustašovci, četníci a další srbské organizace).⁹³ Tyto práce se věnovaly zejména krystalizaci a fragmentaci politické emigrace a předkládaly seznamy organizací nepřátelských k jugoslávskému zřízení. Podle těchto informací se chorvatský politický exil organizoval zejména ve Španělsku a Argentině a aktivity vyvíjel v Rakousku, Německu, Francii, Velké Británii, Austrálii, Spojených státech a Kanadě. V těchto zemích se také scházely exilové spolky srbské politické emigrace, které mimo ně fungovaly i v Belgii, Švýcarsku a Itálii.

Organizace politické emigrace se živě zajímaly o život v Jugoslávii. Amnestie pro politické emigranty a liberalizace přeshraničního režimu v roce 1962 byly pro politické emigranty významným momentem. Na tyto události reagovala brožura vydaná v Paříži a podepsaná autorem vystupujícím pod jménem Dragoljub Vurdelja. Ten v brožuře ostře varoval emigranty, kteří váhali nad tím, zda se nemají vrátit do Jugoslávie.⁹⁴ Podle autora tam na potenciální navrátilce čekala pouze chudoba „tureckého hospodářství“ (*ciganluk*) socialistického zřízení. Mezi v brožuře jmenované faktory, které měly odradit srbské rolníky od návratu z exilu, patřilo zejména zchudnutí venkova a proletarizace jugoslávského zemědělství. Ostatní sociální skupiny politických emigrantů měla zastrašit korupce a celkové zchudnutí Jugoslávie. To bylo v brožuře dokumentováno fotografiemi jugoslávských občanů, které byly po liberalizaci přeshraničního režimu pořízeny v italském Terstu, kam jezdili lidé z Jugoslávie na nákupy nedostupných produktů. Fotografie představují skupinu lidí s pytli a balíky naplněnými zbožím, jak odpočívají v parku, kterému autor ironicky

90 M. GLAMOČAK, op. cit.

91 M. GLAMOTCHAK, op. cit.

92 Pro příklady ze srbské i chorvatské politické emigrace viz.: P. КАЈАБИЋ, op. cit., B. VUKUŠIĆ, op. cit.

93 M. BOŠKOVIĆ, op. cit., M. DODER, op. cit., S. KOVAČEVIĆ, op. cit., brožura *Politička emigracija: aktivnost političke emigracije protiv samoupravne socialističke Jugoslavije i njenih oružanih snaga*, Beograd, 1974.

94 D. G. VURDELJA, op. cit.

Fotografie 1. Jugoslávské ženy v Terstu, D. G. VURDELJA, op. cit., p. 67.

přezdívá „Titův hotel“. Podle autora překřtili místní obyvatelé jedno z terstských náměstí (Piazza Sant'Antonio Nuovo) na *piazza della vergogna slava* („náměstí slovanské hanby“), a tyto fotografie byly natolik šokující, že nemohly být srovnávány ani s těmi, které byly pořízeny během druhé světové války v hladem trpícím Bělehradě, odkud obyvatelé utíkali, aby našli něco k snědku na venkově.

Dragoljub Vurdelja identifikoval i centra jugoslávské vládní politiky v jednotlivých zemích emigrace. Ústřední roli v této souvislosti pochopitelně sehrávaly zastupitelské úřady, ale i centrály jugoslávských aerolinií nebo velkých společností orientujících se na export. Agenti UDBA se pak ve městech jako Vídeň nebo Paříž specializovali na „lov emigrantů po kavárnách“. Příslušníci politické emigrace se ale v obdobích následujících po liberalizaci přeshraničního režimu v Jugoslávii museli vypořádat se silnou konkurencí ze strany bělehradského režimu i v tom, co napříště vzešlo ve známost jako „boj o duši gastarbajterů“.

GASTARBAJTERI

Ekonomické migrace z Jugoslávie umožnila v šedesátých letech tamní liberálnější legislativa. Svým způsobem to bylo i pragmatické řešení jugoslávského režimu, který považoval „dočasné zaměstnání v zahraničí“ (*privremeni rad u inostranstvu*) za způsob, jak zlepšit ekonomické problémy země. Fakticky se v případě Jugoslávie jednalo o jedinou evropskou zemi socialistického tábora, která se tímto způsobem otevřela kapitalistické ekonomice. Podle často citovaného bonmotu blízkého spolupracovníka Josipa Broze Tita Vladimira Bakariće byli pracovní migranti příspěvkem Jugoslávie do světové dělby práce. Můj informant pan Jablanović zavzpomínal na počátek pracovních migrací: „Tito tehdy vyhlásil,

že ten, kdo nemá co na práci, dostane pas.“⁹⁵ Pro tyto ekonomické migranty se vžil název *gastarbajteri*. Toto slovo vzniklé z německého výrazu *Gastarbeiter* („hostující pracovníci“) v srbochorvatštině zdomácnělo. Koncept *Gastarbeiter* vznikl v Německé spolkové republice v první polovině padesátých let 20. století a do roku 1973 zahrnoval zejména dělníky z jižní Evropy, kteří přicházeli na základě bilaterálních smluv a s pomocí specializovaných agentur na dovoz pracovní síly. Zpočátku tento systém fungoval na základě pobídek jednotlivých firem a jeho ústřední myšlenkou byla dočasnost pobytu zahraničních pracovníků v hostitelské zemi. Postupně se však z něj stal živelný fenomén, který měl daleko delší trvání, než si jeho tvůrci představovali. Mimo západního Německa se systém hostujících pracovníků rozšířil i v dalších západoevropských zemích.

Vlna ekonomických migrací souvisela s urychlenou modernizací Jugoslávie. Ta prošla v padesátých letech procesy industrializace a urbanizace. Rychlá industrializace způsobila v Jugoslávii vyliďňování venkova a vznik nového segmentu urbánní populace, která udržovala úzké vztahy s venkovem a zejména s ekonomikou svých původních vesnic. Tito „selští měšťané“ (*peasant urbanities*), jak je nazval Andrei Simić, dostávali potraviny od svých příbuzných na venkově, kam také jezdili v časech sklizně a dalších zemědělských prací na výpomoc.⁹⁶ Tato část jugoslávské populace také tvořila největší podíl mezi migranty, kteří od poloviny šedesátých let houfně opouštěli Jugoslávii, aby se nechávali zaměstnat v průmyslu západoevropských ekonomik procházejících v té době obdobím výrazného růstu.

Juliette

Informantka *Cité nationale de l'histoire de l'immigration*, Djurdjia Vasić, známá jako Juliette, je původem z vesnice v severní části Bosny. Nejdříve odešel její přítel Slobodan pracovat do továrny Citroën v Paříži. Juliette po ukončení hotelové školy v Záhřebu přijala nabídku kamarádky a společně odjely do Švýcarska, aby pracovaly v hotelu poblíž Bernu. „Slobodan u mě jednou byl a tehdy jsme se zasnoubili. Předtím jsem ale požádala dopisem o svolení od svého otce. Po roce jsem se rozhodla připojit se ke Slobodanovi v Paříži: Chtěla jsem mít děti. On opustil svůj pokoj v Sarcelles a pronajal místnost v hotelu Gloria nedaleko Pigalle. To bylo místo, kde jsme začali náš společný život. Byla jsem už v pátém měsíci. Vzali jsme se v březnu 1970 na ambasádě v 16. městském obvodu. [...] Darko se pak narodil v červnu. Vzpomínám si, že na začátku, v hotelu Gloria, jsem mu ohřívala láhev s mlékem nad svíčkou. Nic jsme tehdy neměli, ani čím zaplatit plyn na topení. Pracovala jsem všude možné a načerno, ještě jsem tehdy neměla pracovní povolení. Zasiřovala jsem, hlídala děti, uklízela, ale ne moc, protože už tehdy jsem měla problém se zády. Nakonec jsme našli byt o dvou místnostech v Lilas a život byl daleko snazší.“

Podle mnoha svědectví sebraných Gordanou Vuksanović souvisel hlavní důvod odchodu ekonomických migrantů z Jugoslávie s masovou nezaměstnaností.⁹⁷ Míra nezaměstnanosti nepřetržitě rostla až do rozpadu komunistické Jugoslávie a obyvatelstvo venkova i měst potřebovalo prostředky nutné k financování vzdělání dětí, k výstavbě nových domů a nákupu jejich vybavení, pořízení automobilů a zajištění dalších potřeb. Do zahraničí migranty lákaly také s Jugoslávií v západní Evropě neporovnatelně větší výdělky. Ačkoli bylo časové omezení pobytu v zahraničí jádrem myšlenky hostující pracovní síly, někteří migranti zůstali v hostitelské zemi mnohem déle, než původně očekávali. Chorvatský kněz mi při rozhovoru

95 Pan M.J., Paříž, leden 2009; orig.: „En 1968 Tito a dit que celui qui a rien à faire doit obtenir un passeport. Mais ça a commencé un peu avant, en 1965.“

96 A. SIMIĆ, *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, New York, Seminar Press, 1973.

97 Viz. např. G. VUKSANOVIĆ, op. cit.

v Paříži sdělil: „Ekonomická migrace je vždycky jako past. Téměř všichni [migranti] přišli na pouhých několik let, ale většina z nich tu pořád ještě je.“⁹⁸

Podobně jako Juliette našla většina ekonomických imigrantů práci v zahraničí díky přátelům, rodině a známým z jejich původních domovů.⁹⁹ Jiná migrantka o svých začátcích v Rakousku řekla: „Jeden náš krajan, Momčilo, pracoval ve Vídni. Jednou jsem se odvážila ho zeptat, jestli by mě nevzal s sebou do Rakouska.“¹⁰⁰ V některých málo rozvinutých částech Jugoslávie dosáhly ekonomické migrace kolosálních rozměrů. Jak statistiky, tak i zdroje kvalitativní analýzy umožňují identifikovat oblasti nejvíce poznamenané tímto fenoménem. V západní části Bosny a Hercegoviny pracoval každý čtvrtý práce schopný obyvatel mimo Jugoslávii. Není náhodou, že během mého výzkumu byla píseň baviče Ismeta Horo o *gastarbajterech* umístěna na internetových stránkách města Livna.¹⁰¹ Jiná skladba z oblasti města Drvaru nacházejícího se v západní Bosně nedaleko od Livna, se obrací na sestru, která žije v Německu a žádá ji, aby poslala peníze pro rodinu.¹⁰²

Další regiony, odkud odešli lidé za prací do zahraničí, jsou opakovaně zmiňovány v různých výzkumných pracích. Jedná se o Dalmatské záhoří, oblast Liky, ale i o hlavní město Chorvatska Záhřeb a o východní část Srbska. To odpovídá oblastem, kde byl velký podíl ekonomických migrací i v první polovině dvacátého století. Podle sčítání lidu z roku 1971 pracovalo v zahraničí 671 908 Jugoslávců. Spolu s nimi se mimo hranice Jugoslávie nacházelo 91 818 rodinných příslušníků. Byli to hlavně Chorvati, ale právě v tomto roce začali do zahraničí ve vzrůstající míře odcházet i srbští a muslimští dělníci. V pozdních sedmdesátých letech se etnický původ ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie vyvážil.¹⁰³

To, kam migranti odcházeli, se rovněž lišilo v závislosti na tom, odkud pocházeli. Z Chorvatska odcházeli Chorvati i Srbové za prací do Německa, kde našla práci vůbec většina ekonomických migrantů z Jugoslávie. Dělníci z Chorvatska ale pracovali také ve Švýcarsku, v USA a v Austrálii. Migranti z „úzkého“ Srbska (tj. ze Srbska bez Vojvodiny a Kosova, Srbové a Vlaši) nacházeli většinou práci ve Francii, Rakousku, Švédsku a v zemích Beneluxu. Migranti z Bosny a Hercegoviny (Muslimové, Srbové a Chorvati) pracovali hlavně v Německu a Rakousku. Obzvláště byly migracemi z bývalé Jugoslávie poznamenány hostitelské země, které zažily ekonomický „boom“ šedesátých let, tedy země, kde ve své době nebylo obtížné najít práci. Až do hospodářské krize v roce 1973 se počet Jugoslávců, kteří odešli pracovat do zahraničí, rapidně zvyšoval. Teprve po jejím vypuknutí se tok migrace začal snižovat. Nikdy se ale zcela nezastavil. To vedlo k tomu, že v mnoha zemích po celém světě můžeme dnes najít poměrně početné komunity jižních Slovanů.¹⁰⁴

Ve většině zemí, kam ekonomičtí migranti z bývalé Jugoslávie přišli, už byly z dřívější doby usazeny skupiny politických emigrantů. Zvláštní kapitolou v souvislosti s existencí fenoménu *Gastarbajter*, je vztah mezi ekonomickými migranty a politickými emigranty.

98 Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*La migration économique c'est toujours comme un piège. Ils sont presque tous venus seulement pour quelques années mais pour la plupart sont encore là.*“

99 I. BERELOWITCH, M. FANTINI, X. BAUDOUIN (eds.), op. cit.: „*Slobodan est venu me voir une fois, et on s'est fiancés. Avant, on avait demandé par lettre à mon père. Au bout d'un an, j'ai décidé de le rejoindre à Paris : j'avais envie d'avoir des enfants. Lui, il avait quitté son foyer à Sarcelles pour prendre une chambre à l'hôtel Gloria, pas loin de Pigalle. C'est là qu'on a commencé notre vie ensemble.*“

100 Milica Anđelković cit. par G. NOVAKOVIĆ (ed.), op. cit., p. 28; orig.: „*Jedan naš rođak, Momčilo, radio je u Beču i ja se osmelila jednom da ga pitam da provede i mene u Austriju.*“

101 Ismet Horo – Gastarbajter (www.livno-online.com, leden 2006).

102 Grupa Drvar – Sestro u Njemačkoj.

103 Pro statistiky o ekonomické migraci viz. I. BAUČIĆ, *Radnici* cit.

104 Jen v západoevropských zemích bylo v roce 1990 806 000 jugoslávských občanů. Z toho bylo nejvíce v Německu: 653 tisíc. Relativně velký počet jich byl ve Švýcarsku: 141 tisíc. Ve Francii bylo v roce 1990 52 tisíc jugoslávských občanů. Viz. M.J. DAVIDOVIĆ, op.cit.

Fotografie 2. Zpočátku byla ekonomická migrace záležitostí zejména mladých mužů, ženy a děti zůstávaly doma. Fotografie rodiny Lipak z chorvatského Ivance, 1969 (<http://homepage.hispeed.ch/ivan/index.html>).

Rozdíly v těchto dvou vlnách identifikuje Marina Glamočak v souvislosti s odlišnostmi v psychologické dimenzi migrace. Ve světle tohoto srovnání zaujímají pracovní migranti postavení politicky pasivního obyvatelstva, kterému spíše než ideologické blouznění hrozily deprese a bída. Různé skupiny politických emigrantů se samozřejmě snažily vyvíjet taktiky, aby získaly na ekonomické migranty vliv, ale jejich úspěch byl pouze částečný i proto, že jugoslávská vláda se migrantům snažila v zahraničí organizovat volný čas v prokomunistických klubech. Současně byly pro děti migrantů zakládány školy.

Chceme-li uvést příklad ze současné recepce tohoto fenoménu na poli populární kultury, v jednom z komiksů „Zograf“ se čtenář seznamuje s „Titovou pionýrkou v Paříži“, Mirianou Mislov. Ta čtenářům přiblížila aktivity v jugoslávské škole v Paříži následovně: „Poslouchali jsme písničky o Titovi, i když nás občas docela šokovaly. [...] Byly mezi námi všechny národy bývalé Jugoslávie a naši rodiče, i když to byli ekonomičtí migranti, opravdu věřili v komunismus [...] Když jsme zpívali pionýrské písničky, naši rodiče plakali. Pak pili rakiji a bili se, ale pořád u nich ještě byla ta sounáležitost komunity...“¹⁰⁵ Ekonomičtí migranti byli z velké části vychováni už komunistickou Jugoslávií a obecně je otázky Velkého Srbska nebo NDH příliš nezneklidňovaly. Podle mnoha zdrojů se političtí emigranti snažili převzít kontrolu nad ekonomickými migranty jejich zahrnutím do politicky angažovaných odborů,

105 A. ZOGRAF (Saša Rakezić), „Parigi“, <http://www.osservatoriobalcani.org/imagecatalogue/image/list/41#> (21. 9. 2007); orig.: „Ascoltavamo le canzoni su Tito, anche se ogni tanto ci scioccava parecchio [...]. Provenivamo da tutte le nazioni della ex-Jugoslavia e i nostri genitori credevano veramente nel comunismo anche se erano degli emigranti economici... Mentre cantavamo le canzoni degli pionieri loro piangevano, poi bevevano la grappa e si pichiavano, ma esisteva comunque quel sentimento della collettività...“

narušováním činnosti projugoslávských klubů a vymáháním povinnosti zaplatit „příspěvky na osvobození vlasti“.

Text písně *Dok jezdís ka Alemanji* populární skupiny osmdesátých let Zabranjeno Pušenje ironicky poukazuje na vztah mezi politickou emigrací a ekonomickými migranty. *Gastarbajter* v ní jede zpět z dovolené v Jugoslávii vlakem „Kozara Ekspres“: „V osm třicet přijedeme do Frankfurtu / nesčetné myšlenky ti běží v hlavě / znovu provokace nepřátelské emigrace / znovu práce pro šéfa Kurta.“¹⁰⁶ U některých migrantů se politické a ekonomické motivy migrace kryly. To platilo zejména v souvislosti s porážkou Chorvatského jara. Marina Glamočak používá v tomto kontextu termín „nových uprchlíků“ odkazujících na tu část politické emigrace, která čekala se svým politicky motivovaným odchodem do té doby, než bylo možné legálně opustit Jugoslávii.¹⁰⁷ Jednalo se hlavně o stoupence reformního hnutí spjatého s Chorvatským jarem (*maspok*).

Gastarbajteri odcházeli z Jugoslávie, aby si nazpět dovezli v zahraničí vydělané peníze. Většina z ekonomických migrantů pracovala opravdu tvrdě. Jejich snahou bylo vydělat co nejvíce prostředků v co nejkratším čase a co nejrychleji se vrátit nazpět domů. Na počátku osmdesátých let pracovala téměř polovina z nich více než 42 hodin týdně.¹⁰⁸ Zaměstnání ekonomických migrantů v zahraničí bylo závislé jak na jejich kvalifikaci, tak i na potřebách hostitelské země. Přesto však můžeme poměrně snadno identifikovat profese nejvíce dostupné pro ekonomické migranty z bývalé Jugoslávie. Pro muže se jednalo o zaměstnání ve stavebnictví, dopravě (řidiči kamionů a autobusů, taxikáři). Pro ženy pak o práce ve službách jako uklízení nebo žehlení a dále o zaměstnání v sektoru ubytování (pokojské).¹⁰⁹

Některým migrantům se podařilo osamostatnit se a řídit své vlastní podnikatelské aktivity. Mezi ně patřilo zejména pohostinství, často bufety nabízející typickou jihoslovanskou kuchyni, cestovní agentury, autoškoly a všemožné druhy obchodu. Někteří z nich se dokonce dostali tak vysoko, že zaujali řídící posty ve velkých společnostech. Příkladem může být Svetlana Dimitrijević, která přijela do Paříže v roce 1968 právě v souvislosti s ekonomickými migracemi. V době mého výzkumu byla jednou ze tří ředitelek kosmetického koncernu Penelope. V rozhovoru z roku 2004 pro noviny srbské diaspory *Vesti* uvedla, že ve své společnosti zaměstnala nejméně 200 pařížských Srbů: „Jsme dobrý a pracovitý národ a i pro mě je daleko snazší pracovat s našimi.“¹¹⁰

Vydělat peníze bylo tak silnou motivací, že se jí podřizovaly prakticky všechny roviny každodenního života ekonomických migrantů pobývajících v zahraničí. Z důvodu snahy ušetřit co nejvíce peněz se většina migrantů snažila žít v cizině co nejskromněji. Jednou z rovin každodenního života, na níž se migranti snažili obzvlášť šetřit, bylo bydlení. Velký podíl migrantů tvořili muži. Část z nich byla svobodná, ale jejich další část měla rodiny v Jugoslávii. Pokud se jednalo o tyto situace, migranti nejčastěji přespávali na ubytovnách nebo v bytech pronajatých spolu s kolegy a dalšími rodáky. Pokud však migranti odešli za prací do zahraničí v páru nebo rovnou s celou rodinou, byla otázka najít solidní ubytování za málo peněz ještě urgentnější.

106 „U osam i trideset stizemo u Frankfurt/ bezbrojna misao glavom ti luta/ ponovo provokacije, neprijateljske emigracije/ ponovo arbajt za gazdu Kurta“.

107 M. GLAMOČAK, op.cit.

108 I. BAUČIĆ, *Aktualna* cit.

109 E. LICHTENBERGER, op. cit.

110 Đ. BAROVIĆ, „Pariska priča“, in *Vesti*, 22. 9. 2004, <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=5147> (21. 9. 2007).

Pan Jablanović

Miodrag Jablanović přišel do Francie roku 1973. Jako vyučenému elektrotechnikovi se mu v Jugoslávii nedařilo najít práci, proto se rozhodl odejít za svými rodiči a hledat práci v Paříži. Pochází z vesnice v jižním Srbsku, kde předtím než odešel, pásł prasata. Definitivní rozhodnutí odejít za prací u něj padlo, když se rozhodl vydělat peníze na automobil. Jeho bratr a zbytek rodiny zůstali v Jugoslávii. Zpětně své rozhodnutí odejít hodnotí tak, že možná sice vydělal více peněz, ale současně propásł mnoho křtin a pohřbů. V rozhovoru z ledna 2007 uvedl, že se stále snaží uchovat kontakt s rodinou v Srbsku. Dříve tam jezdil třikrát až čtyřikrát do roka, později už jen jednou až dvakrát ročně.

Ve Francii byl v kontaktu zejména s lidmi z bývalé Jugoslávie, ale naučil se i velmi dobře francouzsky. Vzpomíná, že na počátku svého pobytu ve Francii, předtím než se oženil, chodíval po práci s kolegy z Jugoslávie, s Francouzi i dalšími mladými migranty na diskotéky, kde v té době kralovala hudba disco. Politika ho tehdy pro samou práci nezajímala. Přesto mě během rozhovoru, který jsme na toto téma vedli, požádal o můj pas. Byl spokojen, když zkontroloval, že jsem skutečně ten, za koho se vydávám. Během rozhovoru byl pan Jablanović velmi kritický vůči nacionalismu a válkám, které provázely rozpad Jugoslávie. Ačkoli na pařížském předměstí vedl srbský folklórní kroužek Biseri/Perle, považoval se stále za Jugoslávce.

Dopad ekonomických migrací je dodnes v zemích bývalé Jugoslávie kolosální. Venkovská krajina je do velké míry poznamenána specifickým stylem architektury rodinných domů financovaných právě penězi vydělanými v zahraničí. Jejich styl je ve většině regionů bývalé Jugoslávie navzájem velmi podobný a odráží inspiraci velkými alpskými rodinnými domy s dřevěným obložením a truhlíky s muškáty v oknech. Na východě Srbska lze vidět i fontány a mramorové sochy sokolů a lvů.¹¹¹ Jeden z mých informantů v debatě o domech prohlásil: „Jakmile vstoupím [při návratu z Francie] na území Německa, už vidím podobnost s Bosnou. V mém kraji je mnoho lidí, kteří pracují v Německu a v Rakousku. Jsou tam stejně jako v Rakousku hranaté domy.“¹¹² Bohužel je velmi těžké zjistit, jaký dům si za peníze vydělané v Paříži postavili Slobodan a Juliette: „V roce 1980 jsme koupili pozemek v Bosně, v obci Gradačac, odkud byl můj otec.“¹¹³ Ani popisy domů ostatních osob, jejichž svědectví jsou součástí této práce, nemáme k dispozici.

Významný počet ekonomických migrantů investoval do ekonomiky hostitelských zemí formou podnikatelských aktivit. Pravděpodobně nejrozšířenějším způsobem podnikání je možná pro všechny migranty, jugoslávské z toho nevyjímaje, zřizování restaurací rychlého občerstvení. V těch jugoslávských byly k dispozici kulinářské speciality související s jednotlivými gastronomickými tradicemi bývalé Jugoslávie. S ohledem na ateistickou politiku socialistické Jugoslávie během zlatých dob ekonomických migrací jedla jen zanedbatelná část jugoslávských migrantů muslimské tradice rituálně připravované potraviny (*halal*) a pokrmy specifické pro Bosnu, Chorvatsko i Srbsko byly předkládány společně jako „jugoslávská kuchyně“. Tato situace se značně změnila v devadesátých letech, avšak společné gastronomické dědictví je i nadále pro jednotlivé národy bývalé Jugoslávie neoddiskutovatelné.

Významné události pro ekonomické migranty představovaly buď rodinné svátky, jako zasnuby, svatby, křtiny, narozeniny, výročí nebo pohřby. Ty byly ale většinou organizovány ve vlasti. V hostitelské zemi během dnů oddychu organizovali migranti jednodušší oslavy. Jejich volnočasové aktivity závisely pochopitelně na jejich osobní situaci, často zejména na tom, zda byli svobodní nebo nikoli. Tuto proměnnou vhodně připomenul můj informant:

111 Srv. P. MARKOVIĆ, op. cit.

112 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „Dès que je rentre en Allemagne je vois les similitudes avec la Bosnie. Dans ma région il y a énormément de gens qui travaillent en Allemagne et en Autriche. Les maisons y sont carrées dans le même style qu'en Autriche.“

113 I. BERELOWITCH et al., op. cit.; orig.: „En 1980, on avait acheté un terrain en Bosnie, dans la commune d'origine de mon père, Gradačac.“

„Když jsem byl svobodný, chodili jsme spolu s dalšími Jugoslávci i Francouzi na diskotéky.“¹¹⁴ V souvislosti s kulturními praktikami migrantů vyzdvihl Eric Gordy roli ekonomické migrace pro konstituci hybridního hudebního fenoménu popisovaném jako turbofolk.¹¹⁵ Podle řady dalších informací byl tento hudební žánr podstatnou formou manifestace kulturní identity ze strany migrantů z bývalé Jugoslávie žijících v zemích západní Evropy.¹¹⁶ Jiné příklady toho, jak ekonomičtí migranti trávili svůj volný čas, nabízí statistiky Ivo Baučiče: „Nejdůležitější volnočasové aktivity jugoslávských pracovníků v zahraničí jsou: čtení, poslouchání rádia a sledování televize. [...] Další velmi podstatnou aktivitou je vaření. Tím se baví téměř dvakrát více žen než mužů. Kavárny, hospody a restaurace zase daleko častěji navštěvují muži než ženy. Muži se baví více sportem. Jak ženy, tak i muži chodí velmi zřídka do kina a na další představení. [...] Do kroužků nejvíce lákají muže sportovní aktivity a ženy pak folklór a kulturní aktivity.“¹¹⁷ Je jisté zbytečné zdůrazňovat to, že kvůli své slabé znalosti jazyků hostitelských zemí navštěvovali ekonomičtí migranti hlavně podniky jiných Jugoslávců. Ze sportovních aktivit převládala nejvíce obliba kopané a basketbalu. Folklórní kroužky se pak zabývaly zejména tanci, zpěvem a dalšími „tradičními“ aktivitami.

Šverc

Pokud se chceme zabývat ekonomickými migracemi z bývalé Jugoslávie, je třeba zmínit slovo šverc. To označuje rozšířené aktivity přeshraničních migrantů spočívající v nákupu a prodeji nedostatkového zboží. Slovo pochází z němčiny, kde označuje černou barvu (*Schwarz*) a implikuje černý trh zejména v přeshraničním kontextu. V jihoslovanských jazycích se vyskytuje i odvozené sloveso (*švercovati*) a podstatné jméno označující vykonavatele těchto aktivit (*švercer*). Pravděpodobně nejpodstatnějším místem pro šverc bylo od liberalizace vízového režimu město Terst v severovýchodním cípu Itálie. Díky přítomnosti osob hovořících slovanskými jazyky, a to ať už tamní autochtonní slovinské populace nebo tam usazenými politickými emigranty, a díky poloze města na samé jugoslávské hranici, měl Terst vynikající předpoklady stát se místem, kde se jugoslávští šverceri setkávali a odkud odváželi do Jugoslávie i díky podplatitelnosti jugoslávských celníků širokou škálu zboží.

Na počátku období tohoto šedo-černého přeshraničního trhu byly hlavními artikly zejména předměty pro vybavení kuchyní prvních soukromých kaváren a restaurací, které se v Jugoslávii objevily právě v polovině šedesátých let. Asi nejrozšířenějším pašovaným zbožím se tak staly italské mašinky na kávu, které byly velmi oblíbené a mohly být v Jugoslávii prodány se značným ziskem. Obvykle se ale jednalo o nejrozmanitější předměty luxusního zboží, jehož byl v relativně izolované Jugoslávii nedostatek. Jako „pozornost“ pro jugoslávské pohraničníky, kteří přivírali oči nad těmito obchodními praktikami svých spoluobčanů, potom sloužily balíčky amerických cigaret, švýcarské nebo belgické čokolády a láhve francouzského koňaku. Jiným centrem jugoslávských „švercerů“ bylo do počátku devadesátých let náměstí Mexikoplatz ve Vídni. Překupníci z řady zemí si toto náměstí, které se nachází ve druhém městském obvodu (*Gemeindebezirk*) ve čtvrti Leopoldstadt, oblíbili zejména kvůli jeho blízkosti k Dunaji. Po řece se zboží přepravovalo a také se tam dalo v případě policejní razie operativně naházet. To se týkalo zejména padělků velkých oděvních a kosmetických značek, avšak na Mexikoplatz se po dlouhá léta prodávalo nejen levné asijské zboží, ale prakticky cokoliv, co se dalo snadno dále prodat v zemích východní Evropy. Trhovci na Mexikoplatz byli původem většinou migranti z Turecka a právě ze zemí bývalé Jugoslávie.

114 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Quand j'étais célibataire on sortait tous ensemble avec les autres Yougoslaves et les Français pour aller dans les discothèques.*“

115 E. GORDY, op. cit.

116 Viz. např. skladba *Gastarbajterska pesma* skupiny Riblja Čorba v přílohách této práce.

117 I. BAUČIĆ, *Aktualna cit.*, pp. 65–75; orig.: „*Najvažnije aktivnosti jugoslavenskih radnika u inozemstvu u slobodnom vremenu su: čitanje, slušanje radija i gledanje televize. [...] Druga najvažnija aktivnost je kuhanje, kojim se žene bave gotovo dvostruko više nego muškarci. Kavane, gostionice i restorane mnogo češće posjećuju muškarci nego žene. Muškarci se više od žena bave sportom, a jedni i drugi vrlo rijetko posjećuju kino-predstave i druge priredbe. [...] Muškarce u udruženja najviše privlače sportske aktivnosti a žene folklor i kulturne aktivnosti.*“

Fotografie 3. Mexikoplatz v roce 1989, *Ausstellung „Gastarbeiter – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.

Pokusím se na tomto místě předložit příklad folklórní skupiny tvořené zejména z účastníků a potomků ekonomických migrací z bývalé Jugoslávie. Jedná se o „kulturní a umělecký spolek“ (*association culturelle et artistique*) KUD Biseri-Perle fungující v Drancy u Paříže. Jedné z jeho zkoušek jsem měl tu čest zúčastnit se během svého výzkumu v pařížské aglomeraci. Pokud se podíváme na webové stránky spolku, zjistíme následující informace o jeho historii: „Tento celek byl vytvořen ve vzdáleném roce 1976 jako sportovní klub. Pod jménem 25. květen (den mládeže v Jugoslávii) byl zapsán 3. listopadu 1978. Pod vlivem prostředí změnil klub jméno i svoji tvář. [Souvisela s ním] [s]třední škola [, která] každým rokem seskupila vzrůstající počet žáků. V roce 1984 se vedení klubu rozhodlo zřídit folklórní skupinu. Tomu velmi pomohla tehdejší učitelka paní Zorica Kamidzorac. Prvním uměleckým vedoucím se stal pan Zoran Janković, který v říjnu 1984 představil folklórní skupinu. Na počátku bylo velmi těžké prosadit se mezi velkým počtem folklórních skupin a spolků, které tehdy ve Francii existovaly. Folklórní skupina 25. květen se rozvíjela. Umělečtí vedoucí a generace se střídaly a úspěchy se množily. Klub definitivně změnil jméno na Umělecko-kulturní spolek PERLE. Koncerty a folkloriády se v celé Francii a Evropě stávaly stále čtenějšími.“¹¹⁸

Nejen klub 25. květen nesl jméno vyplývající z jugoslávské komunistické mytologie, ale vycházely z ní i názvy ostatních spolků, z nichž některé dodnes fungují mezi potomky pra-

118 „Historique de l'ensemble culturel et artistique „Perle““, <http://www.biseri-perle.com/template/historique.html> (24. 9. 2007); orig.: „Cet ensemble fut créé en cette lointaine année 1976 comme club sportif. Il a été déclaré le 03 novembre 1978 sous le nom „25 Mai“ (jour de la jeunesse en Yougoslavie). Sous l'influence de l'environnement, le club changea de nom et d'appartenance. L'école primaire travaillait en continuité et regroupait chaque année un nombre croissant d'élèves. En 1984, la direction du club décida de créer une troupe folklorique. L'institutrice de cette époque, Mme Zorica Kamidzorac, a énormément aidé en cela. Le premier directeur artistique fut M. Zoran Jankovic, qui inaugura début octobre 1984, le groupe folklorique. Au début, il était très difficile de subsister parmi un grand nombre de groupes et troupes folkloriques qui existaient à cette époque en France. Le groupe folklorique „25 Mai“ se développait. Les directeurs artistiques changeaient, les générations aussi, et les succès devenaient plus nombreux. En le club changea définitivement de nom pour s'appeler „Ensemble Artistique et culturel PERLE“. Les concerts et folkloriades se multipliaient dans toute la France et l'Europe.“

covních migrantů z Jugoslávie: *Jedinstvo*, *Bratstvo*, *Jugoslavija* a další. Přesto však zdaleka ne všechny organizace ekonomických migrantů odrážely jugoslávskou politiku a ne do všech z nich zasahovali jugoslávští kulturní ataše a politrucci vyslaní do zahraničí, aby na tamější dělníky ideologicky působili. Neformální sdružení migrantů však neměla zdaleka tak snadnou existenci jako organizace podporované ze strany Jugoslávie nebo hostitelských zemí. Tato sdružení svou enigmatičností připomínají jiné, spíše neformální druhy ekonomické migrace z bývalé Jugoslávie než ty organizované státem jako „vývoz pracovní síly“.

Na rozdíl od švercu, jehož souvislost s *gastarbajtery* je zjevná, kapitolou jen volně související s těmito ekonomickými migracemi se od poloviny osmdesátých let stala spoluúčast gangů z prostoru bývalé Jugoslávie na mezinárodním obchodu s drogami, bílým masem a migranty. Účast jugoslávských gangů na tzv. drogové cestě sledovala geografickou logiku bývalé Jugoslávie nacházející se v západní části Balkánského poloostrova. Přes toto území proudila narkotika ze Středního východu ke svým spotřebitelům v západní Evropě. Tranzit drog přes zemi způsobil to, že na konci osmdesátých let měli místní narkomani k dispozici vysoce kvalitní heroin za relativně nízkou cenu.¹¹⁹ Obdobně i v otázce participace jugoslávských gangů na mezinárodních sítích prostituce a převaděčství existují reference hlavně v populární kultuře a žurnalistice.

Jednou z aktivit, které jugoslávské gangy vyvíjely mimo vlastní Jugoslávii a která navíc souvisela i s politickou emigrací, bylo vydírání. To mělo sloužit k financování některých exilových politických organizací. Známou epizodou byly v této souvislosti soudní procesy ve Spojených státech na počátku osmdesátých let s příslušníky chorvatské exilové skupiny Otpor. Ti měli používat násilí proti svým krajanům žijícím v emigraci, aby je přesvědčili k financování teroristických aktivit prováděných proti komunistické Jugoslávii.¹²⁰ Podobné aktivity se ale vyskytly už dříve i v Evropě. Bombové útoky chorvatské emigrace v Paříži měly v roce 1968 zastrašit projugoslávské organizace ekonomických migrantů. Obdobně došlo několikrát v Německu k násilnému vyřizování účtů mezi pro – a protijugoslávskými migranty.¹²¹ V této souvislosti je potřeba přiznat, že informace pocházející ze soudních řízení nebo prací komunistické Jugoslávie nejsou vyčerpávající na jedné a zcela spolehlivé na druhé straně.

O zcela „nepolitické“ kriminalitě Jugoslávců svědčí statistika otištěná v deníku *Le Parisien*, která se věnuje kapsářům v pařížském metru.¹²² Tento typ pramene současně umožňuje nahlédnout do představ, které mělo o jugoslávských ekonomických migrantech prostředí hostitelské země. Poskytuje však také cennou informaci o aktivitách jugoslávských gangů v zahraničí. Podle deníku operovalo v pařížském metru 80% kapsářů původem ze severní Afriky, 10% z Jugoslávie a 10% z ostatních zemí. Otázkou je, nakolik jsou tato data přesná a zda skutečně odráží situaci, avšak i kdyby přesná nebyla, statistika ilustruje váhu, kterou měly jugoslávské kriminální skupiny v zahraničí, a to dokonce i v Paříži, kde byl poměr Jugoslávců na celkovém množství migrantů poměrně zanedbatelný. Význam jugoslávských gangů navíc během osmdesátých let značně vzrostl a na samém konci desetiletí dosáhly přeshraniční aktivity jugoslávských zločinců působících v zahraničí svého vrcholu.

V dokumentárním filmu natočeném produkcí na Miloševićově režimu nezávislého radio-televizního kanálu B92 „Potkáme se v márnici“ (*Vidimo se u čitulji*), o němž bude v této práci řeč i v souvislosti se stylem diaspory, můžeme sledovat aktivity bělehradských gangsterů

119 Viz. monolog postavy Brzi ve filmu *Lepa sela lepo gore* (S. DRAGOJEVIĆ, 1996).

120 Viz. A. H. LUBASCH, „10 Croatians on trial for racketeering charges“, in *New York Times*, 21. 2. 1982, <http://www.jerusalim.org/cd/biblioteka/pavelicpapers/odpor/odp0003.html> (7. 10. 2008).

121 *Politička emigracija* cit.

122 *Le Parisien*, 17. 8. 1982 cit. par. F. EKMEČIĆ, op. cit.

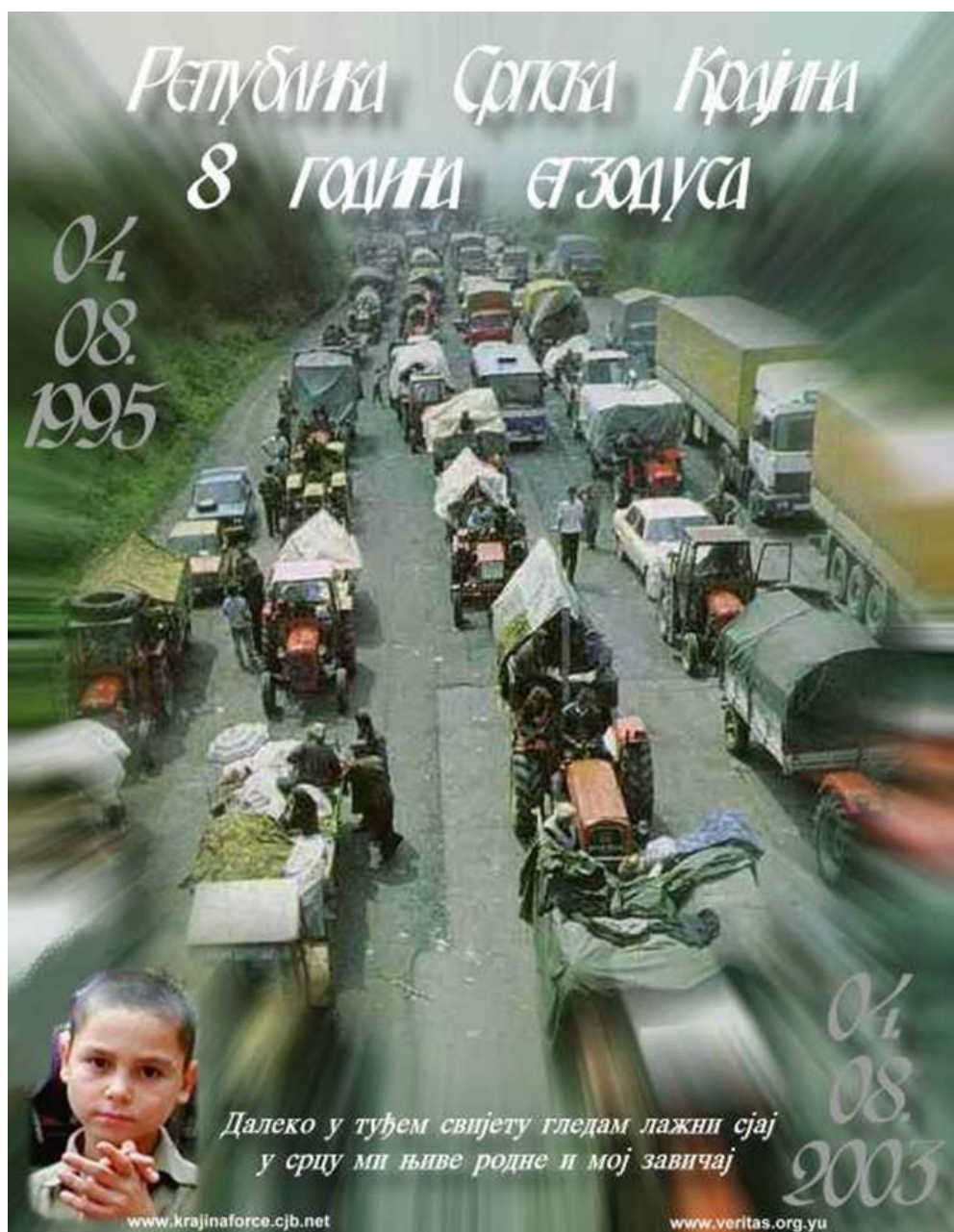
během zlatého věku organizované kriminality, tedy v období rozpadu Jugoslávie. Jejich momentky se sportovními automobily a stříbrnými pistolemi ve společnosti přitažlivých mladých žen, jsou jen zřídka situovány mezi šedivé panelové domy bělehradských předměstí, odkud tato místní variace na styl afroamerických gangsterů vzešla. Jejich oslavy i pracovní schůzky a jednání se často odehrávaly v luxusních vídeňských hotelích, na Azurovém pobřeží, v Londýně, tedy obecněji na místech, která garantovala diskrétnost vůči konkurenčním gangům a současně byla v dobových představách chápána jako místa luxusu.

MIGRACE SPOJENÉ S ROZPADEM JUGOSLÁVIE

Ekonomická krize osmdesátých let měla pro bývalou Jugoslávii tragické důsledky. Jedním z jevů pozorovaných po smrti Josipa Broze Tita v roce 1981 bylo rychlé znovuzrození etnických nacionalismů. Ty došly svého explicitního vyjádření v otevřeném srbsko-albánském konfliktu v Kosovu, odkud se rychle rozšířily po celé Jugoslávii. Masivní korupce komunistických kádřů na konci osmdesátých let a všeobecná krize hodnot, která vyplývala z upadajícího komunistického režimu, byly spolu s ekonomickými problémy faktory, které umožnily rychlé rozšíření nacionalistických diskurzů. Jazyk mezietnické nenávisti čerpal většinu své mobilizační síly v historických křivdách a zejména v konfliktní interpretaci druhé světové války. Vítězství nacionalistických politických proudů vedlo k vypuknutí mezietnických konfliktů, nejdříve na jaře 1991 mezi Srby a Chorvaty ve sporných oblastech Chorvatska, tedy východní a části západní Slavonie, Baniji, Kordunu, Lice, severní Dalmácii a o rok později na jaře 1992 i v Bosně a Hercegovině, kde postupem času dostal konflikt multilaterální rozměr střetu mezi tamějšími třemi největšími etniky, Muslimy/Bosňáky, Srby a Chorvaty.

Rozpad druhé Jugoslávie a vyhlášení nezávislosti nástupnických států zapříčinily vlnu navrátilcké politické migrace.¹²³ Do Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a do Srbska, které si ještě dalších deset let spolu s Černou Horou udrželo název Jugoslávie, se vrátili někteří političtí emigranti a část z nich se rychle integrovala do tamní vysoké politiky. Jednalo se zejména o Gojko Šušaka, Adila Zulfikarpašiće a Milana Paniće, kteří zastávali po určitou dobu významná místa v politické elitě nástupnických zemí. Důvody jejich dočasné popularity souvisely hlavně s jejich znalostí cizích jazyků, důležitými kontakty v zahraničí a potenciálem usměrnit hospodářskou pomoc ze strany diaspory. Potom, co svou funkci splnili, byla však většina navrátilců se exilových politiků vytlačena z vedoucích pozic agresivnějšími domácími rivaly schopnějšími pružnější reakce na postsocialistickou realitu. To zcela neplatilo pro Gojko Šušaka, který zůstal po většinu devadesátých let vlivným reprezentantem „hercegovské lobby“ a současně spojkou chorvatské vlády s politickým exilem. Adil Zulfikarpašić byl ale v bosňácké vysoké politice nucen poměrně rychle vyklidit místo konzervativnějším složkám nábožensky orientovaných nacionalistů a obdobně neudržel ve zbytkové Jugoslávii svou pozici ani Milan Panić.

Fenoménem současným k návratu některých představitelů politického exilu byl i návrat členů různých kriminálních struktur aktivních v zahraničí. Gangsteři v probíhajících konfliktech vytušili svoji šanci. Suverénně nejznámějším z nich byl Željko Ražnatović-Arkan. Ten v období těsně před válkou zorganizoval tvrdé jádro hooligans soustředěných okolo bělehradského fotbalového týmu Crvena Zvezda v polovojenskou organizaci Tygři (*Tigrovi*) nasazenou na „etnické čištění“ nejprve ve Slavonii a pak i v Bosně. Podobný byl také případ v zahraničí úspěšného mafiána Djordje Božoviće-Gišky, který po vypuknutí války

Fotografie 4. Grafika z roku 2003 připomínající etnickou homogenizaci Krajiny, „Republika Srbská Krajina, 8 let exodu: Předaleko v cizím světě hledám lživý ráj, v srdci mém jsou rodné nivy a můj rodný kraj.“, Krajinaforce.cjb.net.

v Chorvatsku narukoval do povstalecké armády Republiky Srbské Krajiny.¹²⁴ V této souvislosti lze vzpomenout i případ Jusufa Praziny-Juky, mezinárodního gangstera a dočasného ochránce Sarajeva.

Koncept, který začal být pro popsání charakteru válek souvisejících s rozpadem Jugoslávie užíván v žurnalistice, bylo slovní spojení „etnické čistky“.¹²⁵ Termín začal být používán s mnoha emocemi pro popis vyhánění civilního obyvatelstva jiného etnika, praktikovaného v těchto konfliktech postupně všemi zneprátenými stranami. Domnívám se, že v této souvislosti je vhodné dávat přednost spojení „migrace způsobené etnickou homogenizací“. Z oblastí, které byly vystaveny etnické homogenizaci, proudil obrovský počet uprchlíků. Jednalo se o Krajinu a východní Slavonii, odkud byli v roce 1990–1991 vyhnáni Chorvaté a po roce 1995 Srbové, o většinově srbské, bosňácké nebo chorvatské oblasti v Bosně a Hercegovině nebo o vícenárodnostní města jako Varaždin, Vukovar nebo Osijek v Chorvatsku, Šid v Srbsku, Sarajevo, Banja Luka a Mostar v Bosně a Hercegovině. Bosna a Hercegovina i sousední země (především Srbsko a Chorvatsko) přijaly během války obrovský počet uprchlíků. Válka z domovů vyhnala přes dva miliony lidí. Většina z nich (1,2 milionu) odešla do jiných oblastí Bosny a Hercegoviny, přes 700 tisíc do Srbska a asi 400 tisíc do Chorvatska. Ze zemí západní Evropy přijalo nejvíce (přes 300 tisíc) uprchlíků z celé bývalé Jugoslávie Německo.

Uprchlíci nejen z Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a později z Kosova se v zahraničí dostali do kontaktu se svými krajany, kteří se usadili v západních zemích během předchozích migračních vln. V některých případech se motiv migrace kryl. S trochu ironickým podtónem mi moje informantka řekla: „Ze Srbska uteklo mnoho lidí kvůli ekonomické situaci. Prostě řekli, že jsou političtí uprchlíci. Přesto si ale nechali jugoslávské pasy, aby se případně mohli později vrátit.“¹²⁶ V důsledku vypuknutí ozbrojeného konfliktu se také značný počet mladých mužů snažil vyhnout vojenskému náboru, a proto opustili zemi. Jeden informant rakouského původu mi sdělil, že na začátku války „byl šokován počtem mladých mužů, kteří namísto obrany svých rodin usilovali o azyl v Rakousku.“¹²⁷ Tato strategie byla potvrzena řadou vyprávění, která se shodují v tom, že rodiny odmítly posílat své syny do války, aby je tím „darovali vlasti“, ale namísto toho je poslali do zahraničí. V chorvatském „para-státě“ Herceg-Bosna byla během války v místních novinách zveřejňována jména zběhů a uprchlíků, vyhýbajících se vojenské službě, jako „seznamy zrádců“.¹²⁸ Statistiky zveřejněné v článku, jehož autorem je Ivan Lajić, ukazují, že v případě Chorvatska byl počet svobodných migrantů, kteří opustili zemi na začátku konfliktu (do konce roku 1992), skutečně vyšší než počet ženatých.¹²⁹ Společným rysem migrace způsobené tlakem na etnickou homogenizaci byla pro uprchlíky tendence poměrně dobře se integrovat do hostitelské společnosti a jejich často se projevující vůle zapomenout vlastní etnický původ, který dovedl v kombinaci s etnicitou sousedních etnik zemi do krvavého konfliktu.¹³⁰ Tato tendence k dobrovolné amnézii je

124 N. MAPPE-SNIEDEK, op. cit.

125 Viz. např. značně tendenční práci T. ZÜLCH, op. cit..

126 Paní K. D., Paříž, leden 2007; orig.: „*De Serbie il y avait beaucoup des gens qui ont fui la situation économique. Les gens ont dit qu'ils sont les réfugiés politiques pour [avoir] des papiers. Ils ont quand même gardé les passeports yougoslaves pour y revenir après.*“

127 M. M., Graz, březen 2007.

128 H. GRANDITS, „The Power of ‚Armchair Politicians‘: Ethnic Loyalty and Political Factionalism among Herzegovinian Croats“, in X. Bougarel, G. Duijzings, E. Helms (eds.), *Bosnia: Picking up the pieces. Social Identities, War Memories and Moral Hierarchies in a Post-war Society*, London, Ashgate Publishing, 2005.

129 I. LAJIĆ, op. cit.

130 J. ANIĆ, op. cit.

obzvlášť přítomná zejména v případě exilu inteligence, avšak mnoho jugoslávských intelektuálů pokračovalo ve svých soukromých válkách s nacionalistickými režimy i v zahraničí.

V kontextu válek následujících po rozpadu Jugoslávie byli podstatnou částí migrantů intelektuálové. Značně skeptický vůči elitářské definici inteligence byl Antonio Gramsci. Ten zdůraznil intelektuální základ práce většiny lidí. Ne-intelektuálové pro něj prakticky neexistovali. Rozdíl ale Gramsci chápal v míře zapojení intelektu. Každý člověk tedy podle něj má potenciál k tomu, aby měnil chápání světa, a tedy aby vytvářel nové způsoby myšlení.¹³¹ Přesto ale Gramsci mezi intelektuály pozoroval značné rozdíly a rozděloval je na tradiční intelektuály chápající sebe sama zcela mimo společnost na jedné a intelektuály organické vycházející z nitra společnosti vlivem specializované výroby na straně druhé.¹³² Intelektuálové prchající z rozpadající se Jugoslávie byli jak tradičními intelektuály, tak i intelektuály, z nichž někteří z nich měli v komunistickém zřízení organickou funkci. Velká část z nich prchala ze země před nacionalistickou politikou a „etnizací všech sfér života“.¹³³ V nástupnických zemích bývalé Jugoslávie pak byli nahrazeni novým typem organických intelektuálů, kteří neváhali novým režimům založeným na triumfujícím nacionalismu nabídnout svoje služby. Jugoslávská exilová inteligence byla v tomto období značně heterogenní skupinou, která byla často napojená na evropské a americké akademické sítě. Pro popis intelektuálů v exilu není od věci s opatrností použít koncept disentu.¹³⁴ Marina Glamočak ukazuje hlavní ideologické rozdíly mezi dřívější politickou emigrací a „disidentským“ exilem. Dřívější antikomunistická politická emigrace sledovala zejména nacionalistické projekty. Pozdější intelektuální exil se naproti tomu často přiblížil buď marxismu, nebo humanismu.

Obdobně jako v ostatních zemích státního socialismu byl disent v Jugoslávii relativně marginálním hnutím a kritický postoj vůči nacionalismu, o němž je řeč zde, se vyprofiloval až v souvislosti s rozpadem federace.¹³⁵ Společným jmenovatelem pro tento konglomerát antinacionalistického exilu byl v reakci na krvavý rozpad Jugoslávie pacifismus a současně i jistý způsob internacionalismu projevující se ve zvýšené ochotě spolupracovat s kolegy původem z jiných částí bývalé Jugoslávie. Podstatná část tohoto akademického a intelektuálního exilu měla feministickou senzibilitu. To bylo důsledkem popularity dvou autorek i mimo komunity původem ze zemí bývalé Jugoslávie – Slavenky Drakulić a Dubravky

131 A. GRAMSCI, op. cit., kapitola „La formation des intellectuels“, převzatá webovým portálem <http://www.marxists.org/francais/gramsci/intell/intell1.htm> (26. 9. 2007); orig.: „*Lorsque l'on distingue intellectuels et non-intellectuels, on ne se réfère en réalité qu'à la fonction sociale immédiate de la catégorie professionnelle des intellectuels, c'est-à-dire que l'on tient compte de la direction dans laquelle s'exerce le poids le plus fort de l'activité professionnelle spécifique : dans l'élaboration intellectuelle ou dans l'effort musculaire et nerveux. Cela signifie que, si l'on peut parler d'intellectuels, on ne peut pas parler de non-intellectuels, car les non-intellectuels n'existent pas. Mais le rapport lui-même entre l'effort d'élaboration intellectuel-cérébral et l'effort musculaire nerveux n'est pas toujours égal, aussi a-t-on divers degrés de l'activité intellectuelle spécifique. Il n'existe pas d'activité humaine dont on puisse exclure toute intervention intellectuelle, on ne peut séparer l'homo faber de l'homo sapiens. Chaque homme, enfin, en dehors de sa profession, exerce une quelconque activité intellectuelle, il est un « philosophe », un artiste, un homme de goût, il participe à une conception du monde, il a une ligne de conduite morale consciente, donc il contribue à soutenir ou à modifier une conception du monde, c'est-à-dire à faire naître de nouveaux modes de penser.*“

132 Idem; orig.: „*On peut observer que les intellectuels « organiques » que chaque nouvelle classe crée avec elle et qu'elle élabore au cours de son développement progressif, sont la plupart du temps des « spécialisations » de certains aspects partiels de l'activité primitive du nouveau type social auquel la nouvelle classe a donné naissance.*“

133 V. DZIHIC, *Intelektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003, p. 14.; orig.: „*Ethnisierung aller Sphären des Lebens*“.

134 V této souvislosti pojem používají následující autoři: V. DZIHIC, op. cit., p. 40; M. GLAMOČAK, op. cit., p. 23.

135 S. MALEŠEVIĆ, „From ‚Organic‘ Legislators to ‚Organistic‘ Interpreters: Intellectuals in Yugoslavia and Post-Yugoslav States“, in *Government and Opposition*, 37, 1, January 2002, pp. 55–75.

Ugrešić. Jeden intelektuál blízký prvnímu chorvatskému prezidentu Franjo Tudjmanovi je pojmenoval jako „čarodějnice, které znásilňují Chorvatsko“. Jinou původně pejorativní nálepkou byla zejména v Chorvatsku na počátku devadesátých let „jugonostalgie“. Tento termín začal poprvé používat právě prezident Tudjman, aby označil antinacionalistickou opozici, která zčásti opustila Chorvatsko. Původně ironicky myšlený pojem se mezi intelektuály ujal a získal pozitivní hodnotu.¹³⁶ Dialog z knihy Dubravky Ugrešić se mezitím stal klasickou definicí jugonostalgie:

„Odkud jste?
Z Jugoslávie.
Ta země existuje?
Ne, ale pořád jsem odtud.“¹³⁷

Na druhou stranu je nutno zdůraznit, že jugonostalgie nebyla výlučně vlastností intelektuálů, kteří opouštěli rozpadající se Jugoslávii a její nástupnické státy v první polovině devadesátých let. Jednalo se o pozici, jež zastávaly široké vrstvy obyvatelstva nástupnických států a projevovala se i mezi ekonomickými migranty. Elektrotechnik srbského původu, který se v sedmdesátých letech usadil v pařížské aglomeraci, se mi vyznal ze své příslušnosti k Jugoslávii i potom, co tato země přestala existovat: „Osobně jsem pořád Jugoslováec. Mám jugoslávský pas, měl jsem tu zemi rád. Byla to velká země. Dnes máme všechny ty malé republiky a je to škoda. Pokud si odmyslím válku a pár detailů v jazyce, rozumím si pořád dobře s lidmi z Chorvatska nebo ze Slovinska.“¹³⁸

Slavenka Drakulić a Dubravka Ugrešić odešly z Chorvatska v první polovině devadesátých let, aby se usadily jedna ve Švédsku a druhá v Nizozemí. Rozhodnutí indoložky a filozofky Rady Iveković odjet z Chorvatska do Francie mělo hluboce politický význam a padlo zejména v opozici vůči politicky zaštitěnému klimatu patriarchálního šovinismu. Podobné motivy měl k opuštění své vlasti ve stejném období architekt a bývalý primátor Bělehradu Bogdan Bogdanović. Ten byl navíc vysoce postavenou osobou. Bogdanović odešel v roce 1993 do Vídně. V rozhovoru pro bosenský týdeník BH Dani o sobě prohlásil, že jen jako apatrid se může cítit svobodný. V téže situaci jako on se podle něj nacházelo několik stovek tisíc a možná až milion lidí ze všech bývalých jugoslávských republik, kteří se ztotožňovali s už neexistující Jugoslávií.¹³⁹ S výjimečným sarkasmem se Bogdanovićovi ve stejném rozhovoru podařilo shrnout problematiku nacionalismu, který ho vyhnal do exilu: „I nacionalismus je svým způsobem nárokování si. Ten a ten byl tajemník strany a jezdil v Mercedesu. Válka je moje doba a teď budu trochu jezdit taky já.“¹⁴⁰

Značný počet těchto exulantů pokračoval v zahraničí v protinacionalistické agitaci a někteří z nich tam také byli nuceni vystupovat proti zjednodušeným výkladům postjugoslávské reality. Jedním takovým byl bosňácký spisovatel Dževad Karahasan. Ten věnoval

136 Viz. A. TROVESI, „L'enciclopedia della Jugonostalgia“, in E. BANCHELLI (ed.), *Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie*, Bergamo, Sestante Edizioni, 2006.

137 D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., vlastní překlad. Tento citát uvádí jako klasickou definici jugonostalgie například T. PAVLOVIĆ, „Remembering/Dismembering the Nation: The Archeology of Lost Knowledge“, in R. IVEKOVIĆ, J. MOSTOV (eds.), *From Gender to Nation*, Ravenna, A. Longo, 2002, pp. 131–152, p. 132.

138 Pan M. J., Paříž, leden 2007; orig.: „Personnellement je suis toujours Yougoslave. J'ai un passeport yougoslave, j'ai bien aimé ce pays. Il était grand, aujourd'hui on a fait ces petites républiques, c'est dommage. Malgré la guerre et quelques détails de la langue, on se comprend toujours avec les gens de Croatie ou de Slovénie.“

139 B. BOGDANOVIĆ, „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor s Mile Stojićem, in *BH Dani*, 91, 21. 12. 1998; orig.: „Covjek bez zavica je slobodan covjek.“, „Ja mislim da takvih ima na stotine hiljada, mozda milion, ljudi iz svih bivših jugoslavenskih republika, koji kruže danas po svijetu bez prava da kazu ko su i sta su.“

140 Idem; orig.: „I nacionalizam je u svojoj narodnoj varijanti bio revandikacija: onaj je bio sekretar komiteta i vozio se u mercedesu, e rat je moje vrijeme, sad cu i ja malo da se vozim.“

uvádění scestných názorů na správnou míru nemalý díl své energie.¹⁴¹ Ovšem jen někteří z emigrantů zůstali intelektuálně aktivní, aby se v hostitelských zemích účastnili veřejných debat a právě jako Karahasan vyvraceli zažitá balkanistická klišé. Jiní se museli spokojit se zaměstnáním mimo akademii a akceptovat nejrozmanitější práce, v nichž se tito noví příchozí často potkávali s ekonomickými migranty z bývalé Jugoslávie, kteří přišli už v předchozích obdobích. Obě tyto skupiny na sebe vzájemně hleděly se značnou nedůvěrou. Srbská učitelka z Paříže, již lze zařadit právě do vlny vzdělaných migrantů počátku devadesátých let, neskřývala při rozhovoru svou psychologickou vzdálenost vůči rodákům, kteří do Francie přišli dříve: „Imigranti ze sedmdesátých let, to jsou hlavně lidé z venkova, kteří se nikdy neintegrovali. Tito lidé zůstali velmi blízko svým kořenům. Ani neumí francouzsky. [...] Jakmile někoho uvidím, hned poznám, jestli je z Jugoslávie, nebo ne. Ani nevím, jak to poznám. I mezi tisícem jiných lidí je poznám: jak jsou oblečení, ostříhaní, jak mluví. Mluví nahlas. Všichni skoro křičí, hlavně když telefonují. V neděli, když jsem v obchodě, tak je pozoruji. Namísto toho, aby přešli ulici a mluvili, ne, oni dávají přednost tomu křičet a rušit ubohé lidi, kteří ještě spí.“¹⁴²

141 Karahasanovy aktivity popisuje D. IORDANOVA, op. cit., p. 51: „*In an essay entitled 'An argument with a Frenchman', Karahasan talks of an encounter with a French journalist who seems to be genuinely interested in the Sarajevan situation but is receptive only to the information that would fit within his preconceived network. Thus, instead of an active role in the exchange with the Frenchman, Karahasan claims he was relegated to the position of 'passive object'. [...] The Frenchman remains unnamed and soon after this encounter Karahasan directs his bitterness to 'the West' in general. In another instance, writing for German audiences, Karahasan identifies the individuals who, he feels, are responsible for the disparaging way in which the people of Balkans are perceived in the West. His targets become influential intellectuals publicly standing for the cause of Bosnian Muslims, like German poet Hans-Magnus Enzensberger, one of the intellectuals, who spoke publicly about Bosnia's ordeal. Ironically enough, his sight is set not on those who remained indifferent but on those who tried to commit themselves.*“

142 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*L'immigration des années 70, ce sont les gens de la campagne qui ne se sont jamais intégrés. Ils sont restés très proches de leurs origines. Ils ne savent même pas parler le français. [...] Dès que je vois une personne, je sais si elle est yougoslave ou non. Je ne sais pas comment. Parmi mille personnes je peux les reconnaître: comment ils sont habillés, leur coupe des cheveux, comment ils se comportent, comment ils parlent. Ils parlent fort. Ils crient tous, surtout au téléphone. Le dimanche quand je suis dans la boutique je les observe. Au lieu de traverser la rue et parler, non, ils préfèrent crier et déranger les pauvres gens qui dorment.*“

Migranti z bývalé Jugoslávie ve Francii

Historický, sociální, ekonomický a politický kontext v Jugoslávii hrál pro migranty důležitou úlohu v rozhodování se nad důvody odejít. Podstatnou pro ně byla ale i jejich schopnost, ochota a možnost integrovat se do hostitelských společností. Ty se značně lišily v závislosti na motivech migrace, tedy zejména mezi jednotlivými migračními vlnami a v závislosti na jednotlivých hostitelských zemích. V této knize uvádím citáty migrantů, které se mi podařilo vystopovat jen díky tomu, že svůj odlišný etnický původ v hostitelské zemi jistým způsobem prožívali. Asimilovaní neboli zcela do hostitelské společnosti integrovaní migranti pro mě pak byli z hlediska metod, které jsem použil, prakticky nevystopovatelní. Podle řady informací ale tento druh migrantů mezi těmi z bývalé Jugoslávie převažuje a velký počet z nich neudrhuje prakticky žádné styky se svými rodáky. Práce Claudie Diehl a Michaela Blohma ukazuje na srovnání migrantů z Turecka a z bývalé Jugoslávie v Německu značné rozdíly mezi oběma skupinami, a to zejména s ohledem na každodenní užívání svého původního jazyka, na kontakty s prostředím hostitelské země, délku pobytu v emigraci a rodinnou situaci, přičemž migranti z bývalé Jugoslávie vystupují ve všech těchto kritériích jako více integrovaní v hostitelských zemích.¹⁴³

Francie v roli hostitelské země figuruje ve vztahu k některým migračním pohybům z bývalé Jugoslávie jako ekonomické, politické, intelektuální a kulturní centrum. Na francouzském teritoriu se dnes můžeme setkat s komunitami migrantů z bývalé Jugoslávie rozdělenými buď podle etnického anebo regionálního klíče anebo podle motivu migrace. Ve Francii žije významný počet dlouhodobě usazených ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie a i těch, kteří jsou ve druhé, třetí nebo čtvrté generaci potomky migrantů. Mezi nimi najdeme velký

143 „The groups differ substantially with regard to assimilation indicators. Only 12 percent of all Yugoslavs but about one third of Turkish migrants speak mostly their country of origin's language at home. In addition, more than 60 percent of the migrants from Yugoslavia have German friends, but only slightly more than 40 percent of all Turkish migrants do so. Duration of stay also differs substantially between groups. The share of those who were born in Germany is about one quarter for both groups, but Turks have a larger share living in Germany 1–25 years compared with Yugoslavs (45% and 22.2% respectively) and a smaller share living in Germany for more than 25 years (28.8% versus 52.3%). This contrast reflects the still ongoing family reunion of Turkish migrants. Likewise, more Turks than Yugoslavs have children in Germany (60.9% versus 28.4%) and more Turks than Yugoslavs are married and younger, even though the groups are similar with respect to sex composition.“, C. DIEHL, M. BLOHM, „Rights or Identity? Naturalization Process among ‚Labour Migrants‘ in Germany“, in *International Migration Review*, 37, 1, pp. 133–162, p. 148.

počet těch, kteří ztratili schopnost vyjadřovat se v jihoslovanských jazycích, a za jejich jedinou vazbu k tomuto původu můžeme považovat rodinnou paměť rozdílnou od francouzské většinové společnosti. Meziváleční ekonomičtí migranti směřovali zejména do center těžby a těžkého průmyslu na severu Francie.¹⁴⁴ Spolu s ekonomickou recesí těchto oblastí se jejich potomci rozptýlili po celé Francii. Původ na západním Balkáně prozrazují jejich často pofrancouzštělá jihoslovanská jména. Co se týče jiné než francouzské etnické identity, potomci těchto migrantů se nijak výrazněji neodlišují od jiných „původních Francouzů“ (*Français de souche*). Zpravidla ani nevyhledávají kontakty s jinými potomky migrantů nebo se samotnými migranty, kteří se do Francie dostali během dalších migračních vln.

Chorvatští migranti jsou ve Francii ve své většině propojeni s jednotlivými lokálními institucemi katolické církve. Tato skupina vykazuje ve francouzském kontextu nadprůměrnou religiozitu.¹⁴⁵ „Jugoslávská katolická misie“ byla zřízena ihned po druhé světové válce v Paříži a měla se původně starat o Chorvaty a Slovince žijící ve Francii. Z ní se ale v roce 1953 odštěpila „Chorvatská katolická misie“. Ta se během následujících desetiletí starala zejména o sociální asistenci chorvatským ekonomickým migrantům pracujícím ve Francii. Podle informací kněze zodpovědného za misii je „Chorvatská misie [...] v Paříži centrem aktivit pro Chorvaty žijící v Paříži a v regionu Ile-de-France. Komunita se setkává zejména v neděli a ve dny velkých svátků.“¹⁴⁶ První chorvatskou školu ve Francii založili v roce 1976 jezuité. Jejich škola nesla název „Bartol Kašić“ a fungovala dlouhou dobu paralelně ke škole organizované pro migranty ze strany jugoslávského státu. Mezi chorvatskými migranty ve Francii tedy v otázce, kam posílat své děti do školy, existovalo schizma. To v zásadě kopírovalo linii politického rozdělení mezi chorvatské nacionalisty a zastánce federativní Jugoslávie. Na počátku devadesátých let se ve škole „Bartol Kašić“ začala angažovat nově nezávislá Chorvatská republika. Tehdy do ní byli poprvé vysláni učitelé vyškolení v Chorvatsku a kurikulum sledovalo linii vytýčenou záhřebskou vládou.

Mimo pařížské fungují v zemi ještě další dvě chorvatské misie – jedna ve východofrancouzském Lyonu a druhá v Nice na Azurovém pobřeží. Donedávna existovala ještě Chorvatská misie ve městě Mulhouse poblíž švýcarských hranic. Jmenování vedoucího Chorvatské misie mělo jistě svůj politický význam. Během mého výzkumu v Paříži v roce 2007 stál v jejím čele otec Mate Antunović, původem z chorvatské menšiny v Bosně a Hercegovině. Ten na mě během výzkumu působil dojmem zastánce poměrně tvrdé linie chorvatského nacionalismu. Na druhou stranu je potřeba zdůraznit, že jeho relativní otevřenost prokazuje už to, že si vyhradil čas na to, aby své informace o chorvatské komunitě ve Francii předal člověku zvnějšku, kterým jsem bezesporu byl. Jistě lze namítnout, že tyto informace pak posloužily zejména k propagaci Chorvatské misie. Ústřední role katolické církve mezi francouzskými Chorvaty ale vyplývá i z jiných referencí.¹⁴⁷

I když je počet Chorvatů žijících ve Francii řádově menší než počet tamních Srbů, byla chorvatská lobby v této zemi poměrně silná. Francouzský čtenář tak má k dispozici poměrně

144 Pro periodizaci migrantů z jihoslovanského prostoru ve Francii od konce 19. století do poloviny osmdesátých let viz. F. EKMEČIĆ, op. cit.

145 Viz. např. M. ANTUNOVIĆ, V. HORVAT, „Hrvati u Parizu – spona su Francuske i Hrvatske“, *Glas Koncila*, 47 (1587), 21. 11. 2004, http://www.glas-koncila.hr/rubrike_izdvojeno.html?news_ID=2218 (25. 10. 2007).

146 Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*La mission croate à Paris est le centre associatif pour les Croates de Paris et d’Île-de-France. La communauté s’y retrouve essentiellement le dimanche et pour les grandes fêtes.*“

147 Viz. např. F. EKMEČIĆ, op. cit.

Fotografie 5. Kostel Chorvatské misie, Paříž, Rue de Bagnolet, 15. 1. 2007, archiv autora.

početný korpus textů popisující historii z chorvatského úhlu pohledu.¹⁴⁸ Mimo toho se ve věci chorvatského nacionalismu angažovali někteří francouzští intelektuálové, kteří během rozpadu jugoslávské federace představovali čtenářům pozici tehdejší vlády nezávislého Chorvatska.¹⁴⁹ Pro propagaci této pozice bylo také založeno sdružení France–Croatie, které na svém webovém portálu zprostředkovávalo chorvatské etnocentrické vidění dějin a rozpadu Jugoslávie.¹⁵⁰ Podstatným místem pro chorvatskou lobby pak byla logicky chorvatská ambasáda, která organizovala nejen kulturní aktivity, ale i řadu přednášek a výstav. Informace o chorvatské lobby ve Francii je potřeba brát pro současnost s rezervou. S ohledem na to, že se situace mezi zeměmi bývalé Jugoslávie relativně stabilizovala, zklidnily se i tyto aktivity. Lobby byla aktivní zejména v období rozpadu Jugoslávie. Chorvatská nacionalistická emigrace ale působila v zemi i v předešlých obdobích během existence komunistické federace.

Francie se během Studené války stala dějištěm bojů mezi příslušníky snad všech skupin politické emigrace a jugoslávské tajné policie (UDBA). Asi nejznámější kapitolou těchto střetů byl bombový útok provedený v roce 1968 pachateli spojovanými s chorvatskými exilovými nacionalistickými skupinami. Jeho cílem se stal Klub jugoslávské ambasády (*Klub jugoslovenske ambasade*). Ten zaštiťoval kulturní a společenské aktivity určené hlavně pro ekonomické migranty. O jedenáct let dříve už provedli v Paříži podobný útok i příslušníci

148 Mezi těmito knihami lze vybrat například následující: J. ADLER, *L'Union forcée: La Croatie et la création de l'Etat yougoslave (1918)*, Suisse, Georg, 1997; M. GRMEK, M. GJIDARA, N. ŠIMAC, *Nettoyage ethnique: Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris Fayard, 1993; M. KOVAC, *La France, la création du royaume „yougoslave“ et la question croate, 1914–1929*, Bern, Peter Lang, 2001; G. PEROCHÉ, *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1992, idem, *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996.

149 Např. A. FINKIELKRAUT, *Comment peut-on être croate ?*, Paris, Gallimard, 1992 nebo Bernard Henri Lévy. Prvnímu se dostalo s ohledem na jeho prochorvatskou pozici posměšné přezdívky Finkielcroate komolící jeho jméno s francouzským slovem označujícím Chorvata.

150 <http://francecroatie.free.fr/info.htm> (17. 11. 2007).

srbské politické emigrace. Tehdy se jeho cílem stala Jugoslávská informační agentura (*Jugoslovenska agencija za informacije*).

Jiným druhem aktivit, který politici emigranti pobývající ve Francii vyvíjeli, byla propaganda. Ve Francii vycházela periodika snad všech skupin politické emigrace. Vyberme mezi nimi námatkově pouze několik – *Srpski Glas* („Srbský hlas“), *La vérité Yougoslave* („Jugoslávská pravda“), *Hrvatski radnik* („Chorvatský dělník“) nebo *Islam* („Islám“). Jablkem sváru mezi politickou emigrací a zástupci jugoslávské vlády ve Francii se stala kontrola srbochorvatského vysílání stanice *Radio France*. To bylo ještě dlouho po příchodu jugoslávských pracovních migrantů kontrolováno ze strany politické emigrace. V boji mezi UDBA a emigrantskými organizacemi šlo zejména o vliv právě na ekonomické migranty.

V souvislosti s ekonomickými migracemi přišli do Francie zejména pracovníci srbského původu. Je možné, že tento fakt byl způsoben dřívějšími úzkými vztahy mezi Francií a Srbskem, zcela jistě však souvisí s fenoménem řetězové migrace. Od samého počátku ekonomických migrací z bývalé Jugoslávie do Francie jugoslávská ambasáda organizovala volnočasové aktivity pro migranty tak, aby se vyhnula jejich ideologické kontaminaci ze strany politické emigrace. Za tímto účelem vydávala ambasáda v Paříži periodika a organizovala představení a debaty ve výše zmíněném Klubu jugoslávské ambasády. Výhradní roli *Radio France* jako hlavního radiokomunikačního kanálu jugoslávských migrantů v pozdějším období přehlušila stanice *Radio Soleil*, která je dodnes populární mezi řadou migrantů. Můj informant mi k tomu sdělil: „Je tu *Radio Soleil* a to vysílá pro všechny komunity – pro Alžírany, Jugoslávce atd. Naše vysílání je v pondělí, ve středu a v sobotu. Tam vysílají všechny aktuality o tom, co se děje v Paříži.“¹⁵¹

Noví příchozí neměli v šedesátých letech ve Francii žádný problém najít si práci. Pokud už neměli zaměstnání domluvené v Jugoslávii, tak se jich ujímali agenti, kteří na ně čekali u vlaků přijíždějících na pařížské nádraží Gare de Lyon. Od konce šedesátých let se pak zejména v Paříži začaly rozvíjet podnikatelské aktivity řízené Jugoslávci. Jednalo se hlavně o autoškoly, pracovní agentury, pohřební a pojišťovací služby nebo o automechanické dílny.¹⁵² Jejich výhodou bylo to, že vedle francouzštiny nabízeli své služby i v srbochorvatštině a získali tak řadu klientů zejména z vlastní komunity. Vedle Paříže byl nejvíc poznamenán migracemi z bývalé Jugoslávie především východ Francie. S výjimkou „dělnického městečka“ Roan l’Etap však žili jugoslávští migranti rozptýleni mezi Francouzi a migranty dalších etnik.¹⁵³

Po rozpadu jugoslávské federace poskytla Francie útočiště uprchlíkům snad všech etnik bývalé Jugoslávie. Podle řady svědectví i s ohledem na statistiky lze říci, že v porovnání s dalšími evropskými zeměmi Francie neposkytla azyl relativně velkému množství uprchlíků z bývalé Jugoslávie.¹⁵⁴ Kněz vedoucí Chorvatskou misii v Paříži mi tento fakt potvrdil: „Ve Francii je jen velmi málo migrantů z devadesátých let.“¹⁵⁵ S ohledem na obzvlášť silnou intelektuální tradici Francie a dlouhodobě pozitivní obraz země mezi jugoslávskými akademiky, spisovateli, žurnalisty a dalšími intelektuály se v devadesátých letech Francie

151 Pan M. J., Paříž, leden 2007: „*Il y a Radio Soleil qui sert pour toutes les communautés – pour les Algériens, pour les Yougoslaves etc. Il y a nos émissions le lundi, le mercredi et le samedi. C’est là que nous avons toutes les actualités de ce qui se passe sur Paris.*“

152 F. EKMEČIĆ, op. cit., vol. 1., p. 32.

153 C. COLERA, „Constructions identitaires et engagement politique des Serbes de France ou Français d’origine serbe dans les années 1990 : étude exploratoire en région parisienne“, in C. COLERA, op. cit., pp. 105–141, p. 116.

154 Podle statistik UNHCR poskytla Francie azyl 16 500 uprchlíkům z bývalé Jugoslávie. To byl pouhý zlomek celkového počtu uprchlíků, kteří museli opustit svoje domovy kvůli válkám. Pro srovnání např. Německo poskytlo útočiště 320 000 uprchlíkům. Úhrnem všechny evropské země poskytly azyl 800 tisícům uprchlíků a na území bývalé Jugoslávie byly v souvislosti s válkami další čtyři miliony uprchlíků.

155 Otec M. A., Paříž, leden 2007; orig.: „*En France il y a très peu de migrants venus dans les années [19]90.*“

spíše než pro běžné uprchlíky stala útočištěm pro některé z nich volících exil. Obecně lze říci, že mezi dřívějšími ekonomickými migranty už usazenými v zemi a novými příchozími nevznikly hlubší vazby.

Mezi ekonomickými migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii byla naprostá většina populace srbského etnického původu. To se nezměnilo ani v devadesátých letech a i tehdy odcházela do Francie většina uprchlíků srbského etnika. Jednalo se o Srby zejména z území dnešního Srbska, avšak s ohledem na to, že na jeho území nedošlo k válečným střetům, neměli tito migranti právní status uprchlíků. Většina uprchlíků srbské etnicity tedy byla z Chorvatska, Bosny a Hercegoviny nebo později z Kosova. Spolu s některými z nich se do Francie dostala nová krev pro srbské nacionalisticky orientované organizace, které tam měli poměrně silnou pozici už z dřívější doby.

V předešlých obdobích byla srbská nacionalistická pozice pro frankofonní čtenáře komunikována zejména ze strany nakladatelství L'Âge d'homme založeného v roce 1966 ve švýcarském Lausanne Vladimírem Dimitrijevičem.¹⁵⁶ Pokusil jsem se konfrontovat informace, které jsem o tomto nakladatelství měl, s jedním ze svých informantů, o němž jsem si byl jistý, že o něm přinejmenším slyšel. S ohledem na to, že se jednalo o jednoho z popů srbského pravoslavného chrámu v Paříži, byl jsem poměrně překvapen, že vůči nakladatelství zaujal odstup. Během rozhovoru mi řekl: „Sídlo nakladatelství je v Lausanne, ale ve skutečnosti funguje nakladatelství v Paříži. [...] Člověk, který za ním stojí, přijel do Francie hrát fotbal, ale úplně změnil svůj život. Stal se z něj skutečný intelektuál. To co publikuje je poměrně specifické. I lidé, kteří navštěvují knihovnu, jsou docela jiní. Tato komunita stojí na základě politické emigrace.“¹⁵⁷

Institucí, která organizuje výstavy, promítání a koncerty, je Srbské kulturní centrum (*Centre culturel de Serbie*). Mimo to ve Francii působí řada organizací, z nichž je pravděpodobně nejaktivnější spolek *Orlovi* („Orli“) shromažďující zejména potomky srbských migrantů po celé Francii. Mezi aktivity organizace pojmenované po dravci v srbském znaku patří setkávání mladých francouzských Srbů a mezi nimi značně populární koncerty současné srbské hudby. Organizace si na počátku tisíciletí změnila jméno z původního All4YU. Pop chrámu svatého Sávy mi v této souvislosti sdělil: „Tato organizace změnila jméno z All4YU, což bylo „everything for you“ [spojené se zkratkou Jugoslávie – YU, pozn. aut.]. Základem této organizace jsou Srbové, ale jsou opravdu otevření. Byl jsem pro [...], aby si [...] nechali [jméno spojené s Jugoslávií]. Mohli by se tak setkat s více lidmi, ale chodilo za nimi hodně lidí a říkalo, že Jugoslávie už neexistuje a že není třeba být nostalgickými, že Chorvati se cítí skutečně Chorvaty.“¹⁵⁸

Chrám svatého Sávy v pařížské ulici Rue du Simplon je centrem srbské ortodoxní diecéze, do které spadá celá západní Evropa. V samotné ulici Rue du Simplon se nachází několik podniků, z nichž je patrná orientace na srbskou klientelu. Jedná se o pekařství, které má v sortimentu mimo francouzské bagety i burek, trafikou prodávající srbské noviny nebo knih-

156 <http://www.lagedhomme.com> (29. 10. 2007).

157 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le siège social est à Lausanne mais en principe la maison d'édition travaille à Paris. [...] La personne qui est derrière cette maison d'édition est venue en France pour jouer au football mais il a complètement changé sa vie. Il est vraiment devenu un intellectuel. C'est assez particulier ce qu'il publie. Même les gens qui fréquentent la librairie sont assez différents. Cette communauté est d'abord fondée sur la base de l'émigration politique.*“

158 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Cette association a changé le nom de All4YU, c'était « everything for you ». Ce sont les Serbes qui sont à la base de cette association mais ils sont vraiment ouverts. J'étais pour [...] qu'ils [...] gardent [le nom rappelant la Yougoslavie]. Ainsi ils peuvent rencontrer plus de gens mais il y avait beaucoup du monde qui venait et disait qu'il n'y a plus de Yougoslavie, qu'il ne faut pas avoir de nostalgie, que les Croates se sentent vraiment les Croates.*“

Fotografie 6. Roh Rue du Simphon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora.

kupectví s knihami tištěnými v srbské cyrilici i latince. V ulici má sídlo i několik srbských kulturních organizací. Jde tedy o malou srbskou čtvrť uvnitř pařížského osmnáctého městského obvodu (*arrondissement*). Aktivita spojené se srbskou pravoslavnou církví navštěvují podle popa daleko více potomci migrantů než migranti samotní: „V Paříži je přes 100 tisíc Srbů první a druhé generace [migrantů]. Zejména druhá generace se zajímá o kulturní život a dění v chrámu. Když přišli jejich rodiče, tak měli dvacet, dvacet pět let a neměli kulturu [...] pravoslaví, hodně pracovali. Lidé z druhé generace jistým způsobem hledají svoji identitu. Hledají se, a proto přichází do chrámu.“¹⁵⁹

Podobně jako v ostatních zemích s velkým počtem srbských migrantů, proběhly i ve Francii velké demonstrace solidarity se zbytkovou Jugoslavií během bombardování ze strany NATO v roce 1999. Jedna z těchto demonstrací byla na pařížském náměstí Trocadéro nevybíravým způsobem rozeznána francouzskými pořádkovými silami.¹⁶⁰ To na určitou dobu zaselo nedůvěru části tamějších Srbů k francouzskému státu. Francouzka srbského původu uvedla: „Zejména v období války (od roku [19]91) [...] jsem se necítila příliš pochopena ze strany [F]rancouzů.“¹⁶¹

Počet slovanským jazykem hovořících muslimů původem z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku byl ve všech obdobích migrací z bývalé Jugoslávie ve Francii mnohem menší než počet migrantů srbských. Co se týče aktivit politické emigrace, v sedmdesátých letech byla Paříž sídlem organizace muslimských prochorvatsky orientovaných exilových předáků.

159 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „A Paris il y a plus que 100 milles Serbes, de la première et de la deuxième génération. C'est surtout la deuxième génération qui s'intéresse à la vie culturelle et à la vie de l'Eglise. Quand leurs parents sont venus, quand ils avaient 20, 25 ans, ils n'avaient pas la culture [...] orthodoxe, ils travaillaient beaucoup. Les gens de la deuxième génération réclament en quelque sorte leur identité. Ces gens se cherchent, alors ils viennent à l'église.“

160 C. COLERA, op. cit., p. 125.

161 N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „Surtout pendant la période de guerre (à partir de [19]91) [...] je ne me sentais pas comprise par les [F]rançais.“

Fotografie 7. Interiér chrámu svatého Sávy, rue de Simplon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora.

Fotografie 8. Srbská demonstrace v Paříži, 2. 3. 2008, archiv autora.

V čele této organizace příznačně nazvané Chorvati Bosny a Hercegoviny a Sandžaku stál Asaf Duraković. Organizace vydávala časopis pojmenovaný „Islám“ (*Islam*). Obecně je třeba přiznat, že během mého výzkumu ve Francii se mi nepodařilo s výjimkou několika náhodných setkání s jedinci, s nimiž jsem však nepodnikl systematické rozhovory, bosňácké migranty úspěšně kontaktovat. Z literatury jsem zjistil, že mimo Paříže žijí bosňácké skupiny sestávající se však jen zřídka z více než jedné širší rodiny zejména na severu a východě Francie. Jedince bosňáckého původu jsem ale potkal i během svého tříletého pobytu na jihu Francie. V porovnání s Německem, kde je Bosňáků daleko větší počet než ve Francii, ale i ve srovnání s Belgií nebo frankofonní částí Švýcarska, zůstává úplná nepřítomnost jejich společensko-kulturních aktivit ve Francii hádankou. Moje informantka – učitelka v srbské škole – mi sdělila informaci, která mě s ohledem na konflikt v Bosně a Hercegovině i na pozorování na internetu, kde měli potomci bosňáckých migrantů tendenci vyjadřovat spíše sympatie k bloggerům tureckého nebo albánského původu, poměrně překvapila: „Do naší školy chodí pár Chorvatů, aby se naučilo francouzsky, [ale] jsou na nás napojeni hlavně Bosňáci, zejména jazykem a přesto přese všechno, byla to stejná země. I když nemáme stejné náboženství, jsme si přece jen blízcí. Bosenská ambasáda nám posílá hodně žáků.“¹⁶²

162 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Il y a quelques Croates qui viennent à notre école pour apprendre le français, [mais] ce sont plutôt des Bosniaques qui sont attachés à nous au niveau de la langue et malgré tout, c'était le même pays. Même si la religion n'est pas la même, on reste quand même proche. L'ambassade de Bosnie nous envoie beaucoup d'élèves.*“

Migranti z bývalé Jugoslávie v Rakousku

S ohledem na geografickou, kulturní a historickou blízkost nesrovnatelnou s francouzským případem, poznamenaly během dvacátého století migrace z bývalé Jugoslávie rakouský prostor daleko více než Francii, kde byly komunity z bývalé Jugoslávie pouze jednou z mnoha složek tamější početné a pestré migrantské populace. V případě Rakouska patřili tradičně Jugoslávci, později zejména Srbové a Bosňáci a v menší, ale stále podstatné míře, i Chorvati sice také pouze mezi jednu z početných komunit, ale s výjimkou občanů Turecka jejich počet převyšoval migranty z jiných zemí. Specifika migrací z bývalé Jugoslávie do Rakouska vyplývají z dlouhodobých interakcí v rámci Habsburské monarchie, která velkou část západního Balkánu v dobách svého největšího územního rozmachu buď přímo zahrnovala anebo hospodářsky kontrolovala. Během dvacátého století se navíc noví příchozí ze zemí bývalé Jugoslávie mohli setkat s členy jihoslovanských komunit, které byly na dnešním území Rakouska buď autochtonní, jako v případě korutanských Slovinců, nebo tam žily usazené už více než tři století v souvislosti s uprchlickou migrací katolíků z Osmanské říše, jako tomu bylo u menšiny Burgenlandských Chorvatů. Rakouská univerzitní města byla navíc cílem pro řadu jihoslovanských studentů a intelektuálů.

Mezi válkami se Rakousko stalo útočištěm pro některé skupiny politické emigrace. Později během Druhé světové války zastávalo dnešní území Rakouska, tehdy včleněné do Velkoněmecké říše, podstatnou pozici s ohledem na migraci pracovní síly, kdy byli cizí pracovníci (*Fremdarbeiter*) zaměstnání především v militarizovaném průmyslu. Území dnešního Rakouska také sloužilo pro výcvik vojáků pronacistického Nezávislého chorvatského státu. Po válce a znovuoobnovení nezávislosti Rakouska posloužilo jeho území jako útočiště pro řadu příslušníků antikomunistické politické emigrace. Pro většinu z nich bylo Rakousko pouze tranzitní zemí, ale jeho území také někteří z nich využili jako základnu pro své aktivity. Dlouhodobě tam působili hlavně příslušníci muslimské politické emigrace. V zemi ale byli přítomní i exiloví politici dalších dvou národů.

Obdobně jako ve Francii a dalších západoevropských zemích byli od poloviny šedesátých let političtí emigranti doplněni o významné komunity ekonomických migrantů. Mimo to, že rakouská ekonomika zaměstnala velký počet jugoslávských pracovníků, měla země s ohledem na svou geografickou polohu klíčový význam i pro tranzit Jugoslávců, kteří pracovali i jinde v západní Evropě a Rakouskem jen projížděli. Z tohoto důvodu nechala rakouská

Fotografie 9. Migranti na bývalém nádraží Südbahnhof, sedmdesátá léta, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.*

silniční služba ŐAMTC vytisknout letáky v srbochorvatštině obracející se na „Kolariće“, jak Rakušané Jugoslávčům podle častého chorvatského příjmení žertovně přezdívali.¹⁶³ ŐAMTC v letácích migranty informovala o specifických bodech rakouských pravidel silničního provozu a o základech bezpečnosti na silnicích. Tento bod mi v rozhovoru připomněl i informant rakouského původu.¹⁶⁴ Ten mi sdělil, že se ke konci školního roku řidiči ve Štýrsku odvažovali vyjždět na velké dopravní tahy jen zřídka, protože ty byly ucpané vozidly Jugoslávčů vracějících se na prázdniny. V této souvislosti také zmínil, že počátek léta byl na silnicích okolo Štýrského Hradce obzvlášť nebezpečný, neboť velký počet jugoslávských řidičů mířících ze svých pracovišť domů měl za sebou už značně dlouhou cestu a to bylo znát na jejich způsobu řízení.

Zejména s ekonomickými migranty a jejich potomky souvisí jiná přezdívka pro migranty z bývalé Jugoslávie – opovržlivé *Tschuschn*. To lze do češtiny přeložit velmi těžko.¹⁶⁵ Angelika Kofler sice slovo definuje jako „urážlivý rakouský výraz užívaný pro cizince“, ale moje turecká informantka ve Vídni trvala na tom, že výraz označuje pouze cizince z bývalé Jugoslávie.¹⁶⁶ Definici Angeliky Kofler by na druhou stranu nahrávalo vyprávění jiné informantky jihoslovanského původu uvedené v její knize: „Nemyslím, že by Rakušany zajímalo, jestli jsme Chorvati, Srbové nebo Turci. Všichni jsme pro ně *Tschuschn*.“¹⁶⁷ Vztah většinových

163 Viz. M. BÖSE, C. KOGOJ, „Transnationale Medien und Kommunikation“, in H. GÜRSES et al., op. cit., p. 107.

164 M.M., Graz, březen 2007.

165 Do češtiny by snad výraz šel přeložit jako přímoudlík nebo čičmunda.

166 A. KOFLER, op. cit.; B.Ů., Vídeň, duben 2007.

167 A. KOFLER, op. cit., p. 81; orig.: „I don't think that the Austrians care if we are Croat, Serb or Turk; we are all *Tschuschn* for them.“

Fotografie 10. Karikatura využívající stereotypní jihoslovanské příjmení Kolarić, *Ausstellung „Gastarbjeteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.

Rakušanů k migrantům z bývalé Jugoslávie a jejich potomkům ale není jen otažiti. To dokumentuje vítězství Tatjany Batinić v rakouské soutěži o královnu krásy v roce 2006 ve Vídni. O rok později jsme mohli mezi vítěžkami soutěží krásy v jednotlivých spolkových zemích najít Valentinu Simić v Solnohradsku, Ajlu Behremović v Horním Rakousku a Sanju Čorković v Burgenlandu.¹⁶⁸

Počátek válek souvisejících s rozpadem bývalé Jugoslávie znamenal pro imigraci do Rakouska nový velký stimul. Z důvodu geografické blízkosti oblastí postižených ozbrojenými střety a svou relativní ochotou přijímat uprchlíky byla země jednou z hlavních destinací uprchlíků ze západního Balkánu. Vzhledem ke své velikosti poskytlo Rakousko azyl závratnému počtu osob původem z bývalé Jugoslávie. Podle údajů UNHCR jich bylo až okolo šedesáti tisíc, příslušníků všech dotyčných etnických skupin. Podobně jako o něco později ve Francii došlo v Rakousku v tomto období k rozdělení jugoslávských organizací a spolků založených v souvislosti s ekonomickými migracemi podle etnického klíče. Místo jmen vycházejících z jugoslávské komunistické mytologie tak v Rakousku začaly vznikat spolky odkazující svými názvy na jednotlivé národy bývalé Jugoslávie. Tento proces byl v tomto období příznačný i pro další složky populární kultury Jihoslovánů v Rakousku. Překřtění se dočkaly i některé názvy jugoslávských diskoték a klubů (*Lokale*).¹⁶⁹

Podobně jako ve Francii měly mezi migranty velký vliv i jednotlivé náboženské organizace. Jistě není potřeba vliv církví mezi migranty přeceňovat, neboť se mezi nimi nacházela řada nepraktikujících osob nebo dokonce ateistů. Přesto však hrály náboženské organizace mezi

168 A. B., „Lepota raste na Balkanu“, in *Vesti*, 23. 4. 2007, cit. par <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=8526> (25. 10. 2007).

169 U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.

Fotografie 11. Nápis na vídeňské lavičce, Graffitieuropa.org.

migranty z bývalé Jugoslávie v Rakousku podstatnou roli. Ta navíc silně vzrostla během devadesátých let. Ve vídeňském třetím městském obvodu (*Bezirk*) v ulici Veithgasse se nachází chrám srbské pravoslavné církve, který je sídlem její středoevropské diecéze.¹⁷⁰ Tématu historie srbské komunity ve Vídni se věnuje s ohledem právě na pravoslavnou tradici kniha Dejana Medakoviće.¹⁷¹ Stejně jako chrám v pařížské Rue du Simplon je zasvěcen svatému Sávovi a obdobně i tam během svátků „tisíce Srbů blokují ulice okolo chrámu.“¹⁷² Značný vliv měla srbská pravoslavná církev na profilování se srbské lobby v Rakousku. Ta o sobě dala vědět organizací demonstrací v souvislosti s nezávislostí Kosova. Výjimečnou roli v nich sehrála organizace nazvaná Srbská národní obrana (*Srpska narodna odbrana*). V současnosti je centrální organizací seskupující srbské spolky Rakouska Svaz Srbů Rakouska (*Savez Srba Austrije*). Dlouhodobým cílem části srbské diaspory v Rakousku bylo získat pro srbské obyvatelstvo Rakouska status národnostní menšiny. Z tohoto důvodu se jedna z tamějších srbských organizací Alpské Srbsko (*Alpska Srbija*) snažila pro tuto myšlenku získat některé rakouské politiky, mezi něž patřil i bývalý kancléř Frantz Vranitzky. Ten pro srbský list *Novosti* prohlásil, že zatímco na rakouské Slovince a Chorvaty je pamatováno v Ústavě, Srbové jsou v Rakousku jen *Gastarbeiter*.¹⁷³ Aféra z let 2005–2007 pak souvisela s existencí dvou srbských kulturních center ve Vídni, z nichž ani jedno nereprezentovalo zájmy Bělehradu.¹⁷⁴

Status chorvatské menšiny v Rakousku souvisí s autochtonní menšinou ve spolkové zemi Burgenland. Velký počet rakouských Chorvatů ale do země přišel i v souvislosti právě s pracovní migrací. Na webovém portálu chorvatské folklórní skupiny *Tamburica* z vorarlberského Bregenz se můžeme dočíst o tom, jak v Rakousku byly v sedmdesátých letech pro Chorvaty lepší příležitosti pro práci a studium než v Jugoslávii.¹⁷⁵ Souvislost ekonomického a politického motivu migrace vedle toho byla v chorvatském případě často zmiňována ze strany nacionalisticky orientovaných názorových proudů. Migrace Chorvatů do Rakouska však neskončila s ekonomickými migracemi, ale nově se rozvinula i během období rozpadu

170 Viz. webový portál srbského pravoslavného chrámu (*Српска Православна Црква у Аустрији – Serbisch-Orthodoxe Kirche in Österreich*), <http://www.serb-kirche.at> (25. 10. 2007).

171 Д. МЕДАКОВИЋ, *Срби у Бечу*, Нови Сад, Прометей, 1998.

172 D. SEKULIĆ, „Srbi u Austriji traže status nacionalne manjine“, in *Novosti*, 4. 4. 2005.

173 D. SEKULIĆ, op. cit.

174 Z. M. - R. L., „Na pomolu skandal među našim ljudima u Austriji“, in *Vesti*, 14. 9. 2006.

175 *Tamburica*, „Tko smo mi?“, <http://home.pages.at/tamb/hrvatski/index.htm> (25. 10. 2007).

Fotografie 12. Café Lepa Brena, Mariahilfer Gürtel, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora.

Jugoslávie. Při návštěvě Benedikta XVI. ve Vídni tak měli čestnou funkci uvítání papeže ve Vídni právě relativně čerství chorvatští migranti.¹⁷⁶

Ve srovnání s chorvatskými komunitami je pozice rakouských Bosňáků značně odlišná. Ve většině se sice jedná o migranty, kteří přišli do Rakouska ve stejných migračních vlnách jako Chorvati, ale rakouská bosňácká populace je značně rozdělena podle míry náboženského vyznání. Islámské společenství Bosňáků (*Islamska zajednica Bošnjaka*) reprezentuje v Rakousku praktikující muslimskou slovansko-jazyčnou populaci původem zejména z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku.¹⁷⁷ Podle některých informací byla však tato organizace v jistém období pod vlivem radikálních skupin vahábitské orientace.¹⁷⁸ To od společenství odradilo řadu umírněných praktikujících Bosňáků. Perličkou může být, že na určitou dobu dokonce spolu přestaly muslimské obce Bosňáků v Rakousku a v Bosně a Hercegovině vzájemně komunikovat.

176 K. KOVAČ, „Ovo je veliko priznanje hrvatskoj zajednici u Beču“, http://www.mojportal.hr/iseljenistvo/iseljenistvo/ovo_je_veliko_priznanje_hrvatskoj_zajednici_u_becu (23. 11. 2007).

177 Viz. *Islamska zajednica Bošnjaka*, <http://www.izb-dachverband.com> (25. 10. 2007).

178 A. BUTUROVIĆ, op. cit.

Migranti z bývalé Jugoslávie v České republice

Pozice Československa v evropském migračním systému napovídá, že ekonomické migrace z Jugoslávie se ho dotkly navzdory dlouhé tradici úzkých vztahů mezi národy obou federací pouze nepatrně.¹⁷⁹ Podle řady informací nebyla po jejich rozpadu Česká republika pro většinu migrantů z bývalé Jugoslávie příliš atraktivní a řada z nich považovala tuto zemi potýkající se s množstvím problémů postsocialistické transformace pouze za tranzitní. To však nebránilo jistému počtu migrantů z bývalé Jugoslávie, aby se zde usadili na delší dobu. Česká republika totiž v říjnu 1992 přijala Opatření na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie a v souvislosti s tím otevřela své brány jistému počtu uprchlíků.¹⁸⁰ Zpočátku měli právo na status uprchlíků pouze nezletilí občané Jugoslávie a jejich doprovod. Toto omezení však bylo později rozšířeno a aplikováno na uprchlíky z Bosny a Hercegoviny.¹⁸¹

V českém prostředí se mezi migranty z bývalé Jugoslávie reprodukovalo rozdělení na migranty původem z urbánního a rurálního prostředí. Rozdílem vůči jiným zemím ale mezi migranty z bývalé Jugoslávie v České republice nebylo striktní etnické rozdělení nebo rozdělení podle regionu původu. Možná i s ohledem na relativně malý počet těchto migrantů tak jediným dělítkem mezi nimi bylo to, kdo přišel dříve a kdo později.¹⁸² V České

179 Pro informace o migracích z Jugoslávie do Československa předcházejících rozpadu obou federací viz.: J. OTČENÁŠEK, *Imigranti z vybraných zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) – Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci*, výzkumná zpráva Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, 08/2000: http://www.cizinci.cz/files/clanky/128/imigranti_byvale_Jugoslavie.pdf (28. 6. 2008), 19 p. a M. FŇUKAL, M. ŠRUBAŘ, V. TOUŠEK, *Dopady migrací ze zemí bývalé Jugoslávie do ostatních evropských zemí*, výzkumná zpráva RM 02/25/05, Olomouc, Universita Palackého, 2007, 70 p.

180 *Opatření vlády České republiky na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie do konce roku 1992*, usnesení vlády České republiky č. 586, 14. 10. 1992, http://kormoran.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/BD47B978942ED2FAC12571B6006B9C2E (28. 6. 2008).

181 O migrantech z Bosny a Hercegoviny viz.: Z. UHEREK, „Imigranti z Bosny a Hercegoviny“, in Z. UHEREK, S. HOŠKOVÁ, J. OTČENÁŠEK, *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců, Integrace cizinců na území České republiky*, výzkumná zpráva AV ČR (podle usnesení vlády ČR, 1266/2000, 1260/2001), Praha, Akademie věd České republiky, 2003, p. 319–326.

182 K tomuto závěru jsem dospěl jako posluchač a účastník debaty Bosňané ve městě organizované Multikulturálním centrem Praha v Českém centru na podzim 2008. V této debatě, již se účastnili přední zástupci migrantů a Dana Němcová, jejich dlouholetá pomocnice v integraci do české společnosti, padly také odhady, co se týče počtu migrantů z bývalé Jugoslávie v České republice během první poloviny devadesátých let, tedy doby jejich největšího početního nárůstu. Tyto odhady se pohybovaly mezi 10 a 20 tisíci lidmi. Podle statistik v M. FŇUKAL et al., *op. cit.*, p. 43 se jednalo o 9 tisíc lidí.

republice také s výjimkou několika marginálních organizací prakticky neexistují otevřeně nacionalistické spolky. Jeden z mých pražských informantů mi v této souvislosti sdělil: „Lidé z bývalé Jugoslávie jsou v České republice jednou jedinou komunitou. Utekli jsme odtud, abychom se těmi problémy nemuseli zabývat tady.“¹⁸³ Mezi etnicky tolerantnější prostředí mezi migranty z bývalé Jugoslávie může být v České republice způsobeno i tím, že se z velké části jedná o vzdělanou populaci.

Intelektuálové z bývalé Jugoslávie se v České republice navíc významným způsobem podíleli na zdejšímu kulturním a intelektuálním životě. Už v období předcházejících rozpadu obou federací byla Praha a zejména její Filmová akademie múzických umění (FAMU) místem, kde studovala velká část budoucích kinematografických elit bývalé Jugoslávie. Jedním z těch, kdo se navíc do Prahy na počátku devadesátých let vrátili, byl režisér Lordan Zafranović. Zafranovićova filmová produkce byla od devadesátých let vytvořena v součinnosti zejména s Českou televizí. Jinou velmi podstatnou osobou pro kulturní život České republiky byl Igor Blažević. Ten odešel na počátku devadesátých let do České republiky, kde se angažoval v neziskovém sektoru. Zejména díky jeho osobě se dnes největší česká nevládní organizace Člověk v tísni začala od svého vzniku v roce 1992 orientovat na pomoc bývalé Jugoslávii. V roce 1999 se Blažević stal hlavou filmového festivalu věnovaného problematice lidských práv Jeden svět.

Jiným intelektuálem, který se zapsal do dějin českého myšlení a kultury, byl architekt a urbanista Raymond Rehnicher. Potom, co odešel na počátku devadesátých let ze Sarajeva, publikoval v České republice dvě knihy věnující se antropologické ekologii a teorii multikulturalismu. Rehnicher byl zaměstnán v Úřadu architekta hlavního města Prahy a přednášel na univerzitách v Praze a ve Vídni. Literární kritik a básník Adin Ljuca, který odešel z Bosny a Hercegoviny pouze několik měsíců po Rehnicerovi, aby našel útočiště v Praze, se na Rehnicera rozvzpomněl: „Potkával jsem ho v kavárnách, jak okolo něj seděli jeho žáci jako okolo opravdového proroka.“¹⁸⁴ Obdobně jako Dževad Karahasan, o němž byla řeč v souvislosti s intelektuály v exilu, se i Raymond Rehnicher musel v Praze potýkat s řadou zjednodušujících výkladů konfliktů souvisejících s rozpadem Jugoslávie. I v českém prostředí totiž někteří intelektuálové stranili Srbům, jiní Chorvatům nebo Bosňákům a konečně další promítali do svého výkladu konfliktu vlastní balkanistické stereotypy.

Jiným doyenem jugoslávských intelektuálů v České republice byl Milan Čolić. Ten byl potomkem srbského otce a české židovské matky a profesí překladatelem z češtiny a ruštiny do srbochorvatštiny. Díky svým kontaktům s českými intelektuály Čolićovi nečinilo žádný problém dobře se integrovat do české společnosti. Podle jedné z mnoha historek dokonce hlídal kočky Bohumila Hrabala, když byl jejich pán v nemocnici. Milan Čolić ale fungoval i jako sjednotitel generací jugoslávských intelektuálů žijících v Praze. Udržoval totiž živé kontakty i s nejmladší generací spisovatelů jugoslávského původu – už zmiňovaným Adinem Ljucou a jeho přítelem Sašou Skenderijou. Čolić také založil malé vydavatelství nazvané Menora, v němž vydával mimo jiné práce dvou zmiňovaných autorů. Tato dvojice měla v Praze cílé kontakty i mimo literární svět intelektuálů z bývalé Jugoslávie, a to zejména na zpěváka a kytaristu punkové skupiny S.C.H. Senada Hadžimusiće-Tena a výtvarníka Aldina Popaju.

Bylo by nespravedlivé psát o exilových intelektuálech, aniž bych nezmínil četné studenty, kteří do České republiky začali přicházet ze zemí bývalé Jugoslávie potom, co se tamější situace stabilizovala. Motivací těchto studentů jít za studiem do České republiky bylo zejména to, že si mohli vybrat z pestřejší palety studijních oborů a v případě, že se rozhodli

183 Pan B. S., Praha, červen 2008.

184 Adin Ljuca, Praha, červen 2008.

Fotografie 13. Bosna Grill, Havlíčkově náměstí, Praha 3, Jugo.novinka.cz.

pro studium v češtině, byli také osvobozeni od poplatků za studium.¹⁸⁵ Hlavní překážkou studia v České republice byla ale pro většinu z nich striktní vízová politika a nepříznivý postoj české Cizinecké policie. Pro některé byly tyto překážky daní za izolaci nástupnických zemí bývalé Jugoslávie způsobenou desetiletím nacionalistické politiky. Lektorka chorvatštiny na Univerzitě Karlově mi v této souvislosti sdělila: „Kdykoli, když čekám ve frontě na Cizinecké policii, tak v duchu „děkuji“ Ante Gotovinovi [za mezinárodní izolaci Chorvatska, pozn. aut.].“¹⁸⁶

Vedle studentů a intelektuálů se v České republice můžeme setkat s migranty pracujícími v obcerstvení nebo ve službách. Na pražském Žižkově se nachází lidová restaurace zvaná Bosna Grill. Mimo ní můžeme v Prazeokusit jihoslovanské speciality v několika dalších podnicích (Mon Ami, Kogo, Wolfgang ad.) Migranty z bývalé Jugoslávie je ale v České republice možné potkat v řadě dalších profesí: v buticích se suvenýry na pražském Starém Městě či jako počítačové specialisty v brněnském IBM.¹⁸⁷

Ať už jsou sociální nebo kulturní rozdíly mezi migranty z bývalé Jugoslávie v České republice jakékoli, řada z nich se setkala se stereotypním pohledem, jakým se na ně dívala velká část české populace. Někteří z nich jistě zažili vlnu solidarity ze strany české populace, a to zejména v souvislosti s pomocí válkou zasaženým obyvatelům Bosny a Hercegoviny, velká část z nich se ale setkala i s negativními stereotypy, které si Češi vůči „Jugošům“ nebo „Jo-gurtům“, jak je nelichotivě nazývají, vytvořili. To souvisí i s nerozlišováním mezi jednotlivými etnickými komponentami bývalé Jugoslávie a aktivitami kriminálních skupin na teritoriu

185 Tyto závěry potvrzuje nepublikovaný průzkum uskutečněný Jihomoravským centrem pro mezinárodní mobilitu v Brně v roce 2008. Mezi nejčastější zahraniční stipendisty brněnských univerzit pak patří studenti z Bosny a Hercegoviny a Srbska.

186 Paní M.V., Praha, červen 2008.

187 Podle informací paní S.V., Praha, červen 2008, se v brněnském IBM jedná o relativně velkou skupinu.

České republiky. Mezi negativní stereotypy související pak hlavně s návštěvami českých turistů na jadranském pobřeží patří lenost, šovinismus a bigotnost Jihoslovanů. Populární diskurz bývalé Jugoslávie Čechům ale tyto negativní nálepky vrací obdobně silnou měrou: Češi jsou skrblicí a jejich ženy jsou připraveny je podvést s Jihoslovany při první příležitosti.

Paměť druhé světové války

Druhá světová válka byla pro jihoslovanské národy po dlouhou dobu hlavní událostí, k níž se vztahovaly politické představy jejich příslušníků. Současně ji lze nazvat i jako „bod nula” komunistické Jugoslávie, která na z ní vzešlých troskách vznikla. Jako centrální referenci v diskurzech těchto národů ji vystřídaly až o padesát let později války související s rozpadem Jugoslávie, kdy byly barikády mezi nepřátelými národy takřka totožné. To také napomohlo popularizaci takového pohledu na války po rozpadu Jugoslávie, který je považoval za opakování nebo pokračování druhé světové války. Je příznačné, že nepřáteléné strany se navzájem titulovaly dobovou terminologií, v níž znovu ožili ustašovci a četnici. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let začali i někteří nacionalisté znovu nosit uniformy a používat historické symboly spjaté s druhou světovou válkou. Ta předurčila sympatie a animozity a případně i jejich chuť po odplatě, i když tato byla zdánlivě zametena pod koberec titoistického režimu.

Ghislaine Glasson Deschaumes ve své případové studii věnované politice paměti v bývalé Jugoslávii upozorňuje na to, že každá kolektivní paměť je tvořena z interferencí a dojmů mezi jednotlivými skupinovými paměťmi a pamětí individuální.¹⁸⁸ V debatách vztahujících se k paměti a dějinám by jistě neměla být zapomenuta jména Jacquesa Le Goffa, Paula Ricœura, Tzvetana Todorova a Haydena Whitea píšícího o tyranii historického vědomí.¹⁸⁹ Mezi současnými migranty z bývalé Jugoslávie ale druhá světová válka není tak podstatnou referencí jako války následující po rozpadu bývalé Jugoslávie. Představy migrantů pak poměrně věrně kopírují etnickou linii a jako proměnná v nich může být chápáno jejich politické přesvědčení. Pro současné migranty pak do jisté míry hraje podstatnou roli i diskurz v jejich zemích původu. Současně je nutno počítat s tím, že vedle etnocentrických výkladů historie je v jihoslovanském prostředí stále přítomno i internacionalistické pojetí vycházející z teze „bratrství a jednoty”. S tímto pojetím je dodnes třeba počítat jak v zemích bývalé Jugoslávie, tak i mezi migranty. Zmapovat recepci druhé světové války mezi migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii a Rakousku je proto poměrně ambiciózním projektem, k jehož uskutečnění je třeba reflektovat všechny nuance, které se ve vztahu migrantů k vlastní historii mohou vyskytnout. Historii je pak třeba chápat v její vysoce idealizované a mobilizační rovině, jež ji

188 G. G. DESCHAUMES, op. cit., p. 119, orig.: „Lorsque nous parlons de mémoire collective, il nous faut donc avoir présent à l'esprit que toute mémoire collective résulte d'interférences, de surimpressions, entre les différentes mémoires de groupe, entre celles-ci et les mémoires individuelles.”

189 H. WHITE, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, p. 32.

staví v protikladu k rankeovskému „jak to tehdy doopravdy bylo“ takřka na roveň populární kultury. Ta obdobně produkuje významy a podřizuje chápání jednotlivců vlastním interpretacím. Nejde o to, psát, jak se věci ve druhé světové válce v jihoslovanském prostoru skutečně odehrály, ale o tom, jaký význam měly pro migranty o mnoho let později.

VILLEFRANCHE-DE-ROUERQUE

Vzpouřa v jihofrancouzském Villefranche-de-Rouergue představuje i mezi migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii jednu z nepříliš známých kapitol druhé světové války. V uplynulém desetiletí ale došlo k nárůstu významu její komemorace. Stalo se tak zejména díky změně v chorvatské politice paměti, která se v tomto období snažila zdůraznit chorvatský podíl na antifašistickém odboji a vyrovnat se tak s černým svědomím počátku devadesátých let, kdy se oficiální linie země ohlížela hlavně po ustašovských vzorech. Vzpouřa však není nárokována pouze umírněným chorvatským nacionalismem druhé generace HDZ, ale odvolávají se na ni i liberálové a komunisté a to jak v Chorvatsku, tak i v Bosně a Hercegovině. Přesto však dodnes chorvatská, ani bosňácká historická produkce tuto událost příliš nereflektují a jediná větší práce, která v prostoru bývalé Jugoslávie ke vzpouře ve Villefranche-de-Rouergue vyšla, je překladem francouzského originálu.¹⁹⁰

Villefranche-de-Rouergue leží v jižní Francii, poblíž malých měst Cahors, Albi a Rodez, nedaleko od Toulouse. V létě 1943 tam bylo umístěno výcvikové středisko 13. divize SS, zvané Handžar. Vojáci této divize byli většinou muslimské tradice, ale nacházel se mezi nimi i velký počet vojáků katolické tradice, a to jak z dnešní Bosny a Hercegoviny, tak i z území současného Chorvatska. Divize Handžar nebyla nikdy podřízena NDH, ale podléhala přímo německému velení. První projevy neklidu se mezi vojáky divize vyskytly už v červenci 1943, kdy zjistili, že v rámci odvetných akcí proti komunistickým partyzánům vypálily německé jednotky vesnici v Bosně, odkud někteří vojáci divize pocházeli. Skutečná vzpouřa se však rozhořela naplno, když se mezi vojáky rozšířila zpráva, že divize má být převelena na východní frontu. Jiným vysvětlením vzpouřy je infiltrace komunistů, ke které mělo dojít už při odvodu vojáků do divize. Tomu by napovídalo i to, že podle některých zpráv měli tři ze čtyř vůdců povstání už dříve kontakty s komunisty. Poslední uváděnou verzí motivu vzpouřy bylo pak domnělé odmítnutí postavit se silám Svobodné Francie.

V noci 17. září 1943 převzali vzbouřenci kontrolu nad městem a doufali, že se jim podaří navázat kontakt s francouzskými *macquis*. Ze čtyř vůdců vzpouřy byli dva muslimové a dva katolíci. Většina vzbouřených vojáků pak byli pravděpodobně muslimové z Bosny. To by odpovídalo skladbě divize, ale i zde existují některé kontroverze. Například francouzský historik Gregory Peroche o vzbouřencích napsal: „Jednalo se o Chorvaty a pár desítek bosenských muslimů.“¹⁹¹ Je však jisté, že tyto informace je třeba brát s rezervou s ohledem na celkovou senzibilitu autora, který má ve svých pracích tendenci nahrávat chorvatskému elementu. O rozhodující váze muslimské složky mezi povstalci však svědčí i to, že povstání bylo zneškodněno německými jednotkami za pomoci imáma divize. Během následujícího

190 M. GRMEK, L. LAMBRICHS, *Buntovnici iz Villefranchea: pobuna jednog bataljona u njemačkim SS-trupama u septembru 1943*, Sarajevo, Armis Print, 2005, ve francouzštině existují dvě práce věnované této vzpouře. Jednak se jedná o francouzský originál zmíněné práce: M. GRMEK, L. LAMBRICHS, *Les Révoltés de Villefranche*, Paris, Seuil, 1998 a jednak o dřívější a spíše populárně naučnou knihu: L. ERIGNAC, *La Révolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue*, Villefranche-de-Rouergue, 1980.

191 G. PEROCHÉ, *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996, citováno v *Le messager croate*, 2, <http://francecroatie.free.fr/> (23. 11. 2005).

Fotografie 14. Dnes zničený památník ve Villefranche-de-Rouergue (1950–2006), archiv autora.

dne odvetného teroru Němci popravili tucet neaktivnějších povstalců a další poslali do koncentračních a pracovních táborů.

V roce 1950 nechala komunistická Jugoslávie postavit ve Villefranche-de-Rouergue památník věnovaný „mrtvým jugoslávským bojovníkům“. Proti této jednostranné uzurpaci identity povstalců ze strany komunistického režimu protestovali představitelé chorvatské politické emigrace, kteří prosadili přejmenování jedné z ulic města na *Avenue des martyrs croates* („Třída chorvatských mučedníků“). Ve stejném období ztvárnil revoltu do podoby kamenného památníku a dvou skupin bronzových postav záhřebský sochař Vanja Radaus. Jeho práce byla odkryta v roce 1955 v ústředním parku istrijské Puly. Po rozpadu Jugoslávie se ve vzpomínkových akcích ve Villefranche-de-Rouergue angažovala zejména ambasáda Chorvatska, omezeně i ambasáda Bosny a Hercegoviny ve Francii. Velká vzpomínková akce proběhla k šedesátému výročí vzpoury (2003) a pak znovu v roce 2006, kdy nechali zástupci chorvatské ambasády odstranit památník věnovaný „mrtvým jugoslávským bojovníkům“ a na jeho místo nechali z Puly přesunout Radausovy sochy. Na odhalení nového památníku se tehdy dostavil chorvatský ministerský předseda Ivo Sanader, jakož i další vysoké postavy záhřebského režimu a ambasadoři obou zemí ve Francii.

Sanader ve svém proslovu několik týdnů před odhalením nového památníku shrnul pohled umírněného chorvatského nacionalismu na tuto více než šedesát let vzdálenou událost. Jeho projev zachytily místní noviny (*Le Villefranchois*) a je až s podivem, nakolik se nejen jeho pohled, ale i některé rétorické obraty kryjí s populární vizí této historické události tak, jak je zachycena na webech francouzských prochorvatských sdružení, chorvatské ambasády ve Francii i na Wikipedii. Je proto dost možné, že všechna tato produkce pochází z pera jedné a též osoby. „Sanader“ pro *Le Villefranchois* uvedl: „Tato událost je zakořeněna v chorvatském kolektivním vědomí a měla v Chorvatsku poměrně silný ohlas hned z několika důvodů.

„Vzpouora Chorvatů“ představovala první známou vzpouru v řadách německé armády, o níž tak referovalo se zpožděním několika dnů Rádio Londýn. Existence kontaktů mezi povstalci a hnutím francouzského odporu je nevyvratitelná. Více než stovka mladých vojáků nakonec ztratila svoje životy daleko od vlasti, když se vzbouřila proti nacismu a za svobodnou Evropu.“ Sanader ve Villefranche pokračoval: „Dnes je to samozřejmě ‚svobodné a antifašistické Chorvatsko‘, na němž Chorvatská republika zakládá svoji kontinuitu a historickou legitimitu. Ústava z 22. prosince 1990 přijatá po prvních svobodných volbách to jednoznačně připomíná. Nehledě na tato fakta jsou však stále ještě tu a tam dějiny Chorvatska za druhé světové války zužovány na kolaboraci ustašovců s mocnostmi Osy. Jedna velká neznámá však je to, že chorvatská rezistence byla součástí Titova antifašistického hnutí a i on sám byl Chorvat.“ Nakonec se Sanader vyjádřil i k motivům odhalení nového pomníku povstalcům: „Odhalení tohoto pomníku vzdá poctu oběti těchto mladých vojáků z Chorvatska a z Bosny a Hercegoviny bojujících proti nacismu. ‚Provizorní monument‘ vztyčený jugoslávskými úřady v roce 1950 vzdával navzdory historické realitě hold ‚jugoslávským bojovníkům‘. Památník, který bude odhalen v září, konečně vrátí spravedlnost vzbouřencům z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny, když jim přizná jejich národní identitu.“¹⁹²

Ministerský předseda Sanader potvrdil v téměř každé své větě takovou vizi historické reality, která se snaží očistit Chorvatsko od jakéhokoli podezření z kolaborace s nacistickým Německem. Adresátem jeho rétoriky pak bylo spíše francouzské prostředí nezátížené chorvatskými kolizními výklady ustašovské a antifašistické paměti. Jeho pozice je ale reprezentativní pro diskurz umírněného chorvatského nacionalismu v Chorvatsku i mezi chorvatskými migranty ve Francii a dalších zemích.

Je však třeba zdůraznit, že vzpoura ve Villefranche je pro chorvatské migranty naprosto marginálním tématem a většinu informací o její recepci v chorvatském historickém vědomí jsem získal z webových publikací chorvatské ambasády a z komunikačních kanálů francouzských prochorvatských sdružení.¹⁹³ V těchto materiálech se stále opakují stejné motivy jako v Sanaderově projevu – vzbouřenci byli odvedeni do německé armády proti své vůli, Villefranche bylo prvním osvobozeným městem okupované Evropy, vzpoura první vzpourou v řadách německé armády, vzbouřenci vším jiným než Jugoslávci a díky jejich obětím má chorvatský národ další argument pro svou antifašistickou minulost. Co se týče odvedení vojáků ze strany SS násilím, přinesla nejvíce informací webová prezentace chorvatské ambasády v Paříži zveřejněná k šedesátému výročí vzpoury v září 2003. Na webu chorvatské ambasády se píše: „V roce 1943 byli tisíce Chorvatů původem z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny násilím odvedeny do 13. divize SS německé [sic!] armády, která byla

192 I. SANADER, op. cit., orig.: „Cet événement ancré dans la conscience collective et la culture croate a eu un retentissement assez fort en Croatie pour plusieurs raisons. La « Révolte des Croates » constituait la première révolte connue au sein de l'armée allemande, dont Radio Londres se fit l'écho quelques jours après l'événement. L'existence de liens entre ces insurgés et le mouvement de la résistance française est irréfutable. Enfin, plus d'une centaine des jeunes soldats enrôlés de force ont perdu leur vie loin de leur patrie en s'insurgeant contre le nazisme pour une Europe libre. [...] Aujourd'hui c'est naturellement sur la « Croatie libre et antifasciste » que la République de Croatie fonde sa continuité et sa légitimité historique. La Constitution du 22 décembre 1990, adoptée après les premières élections libres en Croatie, le rappelle sans équivoque. Malgré ces faits, l'histoire de la Croatie durant la seconde guerre mondiale est encore ici et là réduite à la collaboration des oustachis avec les puissances de l'Axe, alors que la résistance croate faisant partie de mouvement antifasciste de Tito, lui-même Croate, demeure largement ignorée. [...] L'inauguration de ce mémorial rendra hommage au sacrifice de ces jeunes soldats de Croatie et de Bosnie-Herzégovine contre le nazisme. Au mépris de la réalité historique, l'épithète du monument « provisoire » érigé en 1950 par les autorités yougoslaves rendait jusqu'ici hommage « aux combattants yougoslaves ». Le mémorial qui sera inauguré en septembre rendra enfin justice aux révoltés de la Croatie et de Bosnie-Herzégovine en leur restituant leur identité nationale.“

193 Jednalo se zejména o tento portál: Assotiation France – Croatie (<http://francecroatie.free.fr>). Ten pak odkazoval na několik dalších, do velké míry efemerních, projektů.

tehdy okupační mocí Chorvatska. Zpočátku se odvody soustředily na ročníky 1924 a 1925, z nichž byly dvě třetiny okamžitě povolány na mimořádnou práci. Početní stav ale nebyl dostatečný a během razíí v červenci a srpnu byli v ulicích Záhřebu zatčeni všichni mladí muži narození mezi roky 1917 a 1925 a byli pod dobrou ostrahou posláni do Německa, aby tam byli vycvičeni a následně posláni na jeviště operací.¹⁹⁴ Při pozdějších vzpomínkových aktech se už ambasáda k těmto detailům nevrátila, ale motiv vojáků odvedených proti jejich vlastní vůli přetrvával.

Problematickým bodem je pak i etnicita vzbouřenců. Pokud si připomeneme, že během druhé světové války se většina bosenských muslimů prohlásila za Chorvaty, pak je tvrzení o chorvatském původu povstalců korektní. Na druhou stranu je však přijetí etnických kategorií zavedených ustašovským NDH v přímém rozporu se snahou prokázat antifašistickou tradici Chorvatska. Toto pojetí je krajně problematické i z hlediska nárokování muslimské komponenty ze strany chorvatského národa. Ministerský předseda Sanader v projevu při odhalení Radausova pomníku ve Villefranche řekl: „Ti, kdo studovali historii těchto povstalců a studovali jejich národní a náboženské identity, zjistili fakt, který musí být potvrzen, a to že bratrství povstalců, ať už byli muslimského nebo katolického náboženství, nebylo nikdy zpochybněno. Nikdy se mezi nimi neobjevilo ani to nejmenší rozdělení. Rovněž nám přísluší uchovat tuto jednotu.“¹⁹⁵ Ambasáda Bosny a Hercegoviny ve Francii se během vzpomínkových akcí neprojevovala téměř vůbec. Důvodem tohoto ticha může být i to, že rozhodující funkce zastávají na pařížské ambasádě Bosny a Hercegoviny tradičně bosenští Srbové, jejichž vize historie druhé světové války je zatížena jinými traumaty než katolicko-muslimskými vztahy. Mimo to však existuje i jiný názor na identitu vzbouřenců z Villefranche. Nebyli to ani Chorvati obou náboženství, ani Bosňáci, ale „Bosňané“, tedy obyvatelé Bosny nehlédě na náboženskou tradici a s ní související etnický původ.¹⁹⁶ Podívejme se ale nyní na jiné „místo paměti“, do rakouského Bleiburgu, kde se bude jednat o historickou paměť zdánlivě nekompatibilní s pamětí antifašistické rezistence.

BLEIBURG

Bleiburg je rakouské maloměsto nacházející se ve vysokohorském údolí v Korutanech poblíž hranice se Slovinskem. U nedaleké vesnice Untere Loibach se v květnu 1945 pokusili vojáci protikomunistických sil spolu se skupinou civilního obyvatelstva, která je následovala, dosáhnout teritoria okupovaného Brity. Potom, co tyto vojáky Britové odzbrojili, vrátili jejich velkou část na území Jugoslávie, kde jich byla část komunisty povražděna buď přímo na místě anebo v přilehlých oblastech. Další byli podrobeni ponižujícím pochodům přes celou Jugoslávii známým v chorvatském nacionalistickém diskurzu jako „křížová cesta“ (*križni*

194 „60e anniversaire de la révolte des Croates à Villefranche-de-Rouergue“, op.cit., orig.: „En 1943, des milliers de Croates originaires de Croatie et de Bosnie-Herzégovine sont enrôlés de force dans la 13e division SS de l'armée allemande, alors puissance occupante en Croatie. D'abord parmi les classes 1924 et 1925, dont les deux tiers sont immédiatement réquisitionnés. Mais l'effectif demeurant insuffisant, des razzias sont menées en juillet et août dans les rues de Zagreb et tous les hommes nés entre 1917 et 1925 sont arrêtés sur-le-champ et convoyés sous bonne garde vers l'Allemagne, pour y être formés avant d'être envoyé sur les théâtres d'opération.“

195 Ivo Sanader citovaný v článku E. LASCHON, „op.cit., orig.: „Ceux qui ont étudié l'histoire de ces insurgés et étudié les identités nationales et religieuses de ces révoltés, ont établi un fait qui mérite d'être souligné: la fraternité des insurgés qu'ils fussent de confession musulmane ou catholique n'a à aucun moment été remise en cause. Jamais non plus la moindre division n'est apparue entre eux. Aussi nous incombe-t-il de préserver cette unité.“

196 N. ANĐELIĆ, „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj povelí su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25. 3. 2004.

put). Přestože tito uprchlíci nebyli pouze chorvatského původu, má Bleiburg výsadní místo totiž zejména v historické paměti chorvatského nacionalismu.

Mrtví u Bleiburgu nebyli výhradně ustašovci, byť pravděpodobně ti mezi nimi převažovali. Jednalo se i o stoupence dalších loutkových států, příslušníky jejich armád a civilisty, kteří se s nimi zkompromitovali, pomahače nacistů i italských fašistů, ale i o příslušníky nekomunistického odboje a vůbec o všechny, kdo se cítili na straně poražených ve válce a z různých důvodů se obávali odplaty komunistických partyzánů, kteří byli jedinými vítězi druhé světové války na západním Balkáně. Není velkým překvapením, že ze všech migrantů přikládali největší váhu událostem konce druhé světové války u Bleiburgu političtí emigranti. To může být výsledkem toho, že řada z nich ztratila v lokalitách poblíž Bleiburgu mezi oběťmi komunistické odplaty svoje rodinné příslušníky, přátele a kolegy. Jistě je to výsledkem pocitu, že ti, jimž se politická emigrace podařila, nesměli o zločinech komunismu v emigraci mlčet. V kontextu Studené války se tak Bleiburg stal pravděpodobně nejvýznamnějším tématem chorvatského politického exilu katolické a částečně i muslimské tradice.

V pracích z prostředí chorvatského politického exilu se počet obětí masakrů u Bleiburgu pohybuje okolo 300 tisíc.¹⁹⁷ Jedná se o jistě značně nadhodnocené číslo, které však stojí za zmínku v kontextu této práce, a to zejména za účelem ilustrace váhy této „tragédie chorvatského národa“ v diskurzu chorvatské politické emigrace. Tito autoři pokládají oběti za lidi, kteří nebyli v žádném případě válečnými zločinci, ale nechali se chytit do pastí „tragické historie jednoho malého národa“.¹⁹⁸ Masakry u Bleiburgu jeden z autorů vysvětluje jako „kolektivní odplatu proti takzvaným zrádcům“.¹⁹⁹ Jiní dva autoři vysvětlují, že ve druhé světové válce nebyli Chorvati ani nacisté, ani fašisté, ale byl to pro ně malý národ, který následoval svoje válečné „spojence“.²⁰⁰ Trauma Bleiburgu, jak je prezentováno v exilové literatuře, lze shrnout odkazem na zbytečnost obětí, které „neosvobodily ani píd chorvatské země“.²⁰¹

Odpovědnost za masakry dávají autoři chorvatské nacionalistické orientace v první řadě komunistům. Ty však často popisují zejména tak, jako by primárně sloužili zájmům úhlavních chorvatských nepřátel, Srbům. Opakujícím se motivem je v chorvatské literatuře to, že komunisté se chovali lépe k četnickým válečným zajatcům než k těm chorvatského původu. Nepřímo byla v chorvatských exilových pracích připisována zodpovědnost za masakry britským ozbrojeným silám, které nenechaly vstoupit vzdávající se chorvatské jednotky na rakouské území a navíc je odzbrojily. V některých pracích je pokládán za zrádce Chorvatů obecněji celý Západ.²⁰² Ten totiž nechal chorvatský národ, který k němu kulturně přináležel, napospas „východním“ Srbům a komunistům. Pro některé z autorů měly vinu na masakrech u Bleiburgu i politické elity NDH, které nevydaly rozkaz k rozpuštění chorvatské armády, ani když bylo jasné, že stát už nemohla zachránit. Současně spojily elity NDH podle některých autorů válku za chorvatskou nezávislost s válkou ve službě Říši. Katastrofická politika, kterou vedly, měla na konci války za výsledek kolektivní trest na chorvatském národě.²⁰³ Oproti poměrně monolitnímu pohledu na chorvatskou politickou emigraci, k němuž má

197 F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit. a další.

198 Obě citace F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit.

199 [I. BOGDAN (ed.)], op. cit., p. 349.

200 „Hrvati nisu nikad bili bili fašisti, da ni za samoga rata nismo ništa imali s fašističkom, niti nacional-socialističkom ideologijom (bili smo jedan mali narod, pritisnut i zgjenčen od dva „saveznika“).“, F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit., p. 11.

201 «Bleiburške žrtve ne padoše zato, da se oslobodi ni jedan dio hrvatske zemlje.» P. BAREZA, in V. NIKOLIĆ (ed.), *Bleiburg* cit., pp. 7–24, p. 11.

202 [I. BOGDAN (ed.)], op. cit. a další.

203 P. BAREZA, op.cit., p. 17–18.

Fotografie 15. Pamětní deska na hřbitově v Untere Loibach, archiv autora.

tendenci literatura věnovaná antikomunistickým exilovým skupinám, krystalizuje okolo výkladu Bleiburgu několik různě odstíněných názorových skupin.

Vzpomínkové akce na události konce druhé světové války se začaly v obci Untere Loibach konat od roku 1951. Od tohoto data se příslušníci chorvatské diaspory vždy dvakrát ročně setkávali na zdejšíh hřbitově – v polovině května ke komemoraci masakrů a na podzim k Památce zesnulých. Den masakrů (15. květen) byl příslušníky chorvatského politického exilu vyhlášen za „den chorvatského smutku“. V jednom z textů chorvatské exilové provenience vzpomíná Vinko Nikolić na dny předcházející tomuto datu, kdy se rakouská pohraniční policie pokoušela každoročně regulovat chorvatské emigranty, kteří na místo přijížděli z celé Evropy i ze zámorí. Podle jeho informací nechtěly tehdy rakouské pohraniční orgány do země vpouštět ty Chorvaty, kteří v Rakousku neměli povolený pobyt.²⁰⁴

Organizaci komemorací u Bleiburgu měla na starost chorvatská diaspora v Korutanech. V roce 1975 byl dokonce jeden z organizátorů v Celovci (Klagenfurtu) zavražděn jugoslávskými službami UDBA. Je otázkou, nakolik měla tato politická vražda souvislost s událostí, která se na místě masakrů odehrála o rok dříve. Černý kříž, německá organizace zabývající se převozem ostatků německých vojáků, totiž v roce 1974 omylem smíchala ostatky chorvatských vojáků a civilistů pohřbených na hřbitově v Untere Loibach s ostatky vojáků Wehrmachtu pohřbených tamtéž a podstatnou část z nich odvezla do Německa. Proti tomu ostře ale neúspěšně protestovali zástupci právě korutanských Chorvatů.

Od poloviny osmdesátých let se vzpomínkové akce chorvatské diaspory přemístily ze hřbitova v Untere Loibach dále do nového vzpomínkového areálu několik set metrů od státní hranice. Jeho ústřední stěla nese dvojjazyčný nápis „ke vzpomínce na chorvatské oběti

204 V. NIKOLIĆ „Bleiburg – mjesto hrvatskih pohoda“, in F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit., pp. 475–483.

Fotografie 16. Celkový pohled na vzpomínkový areál, archiv autora.

Fotografie 17. Ústřední stéla, archiv autora.

Fotografie 18. Detail pamětní desky ve vzpomínkovém areálu, archiv autora.

bleiburské tragédie“ v chorvatštině a němčině a datum svého vztyčení – 1987.²⁰⁵ Na stěle jsou vyryty dva symboly: chorvatskou šachovnici na ní doplňuje půlměsíc. Tento symbol islámu má nejspíš symbolizovat „Chorvaty muslimské víry“, což byl v NDH oficiální název pozdějších Bosňáků. Nerovnováha náboženských symbolů je na stěle z roku 1987 opravena připevněním kříže s růžencem. Při příležitosti vzpomínkových akcí padesátého výročí události (1995) byla v areálu vztyčena další pamětní deska. Ta nese chorvatský znak, kříž a dva dvoujazyčné nápisy: „Na paměť bleiburským obětem a těm, kteří strádali na křížové cestě započaté na tomto místě 15. května 1945“ a dále „Chorvatsko si bude vždy pamatovat svoje syny a dcery, kteří byli zabiti kvůli tomu, že milovali svůj rod a chorvatskou vlast.“²⁰⁶

Komemorace masakrů se ve vzpomínkovém areálu u Bleiburgu koná v polovině měsíce května. Návštěvníky jsou zejména školní výlety a turisté původem z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny a místu se snaží spíše vyhýbat vrcholní chorvatští politici. Chorvatská politika se totiž daleko více než dříve snaží udržet aktivní antifašistickou komponentu chorvatské historie, s níž však není schopná ztotožnit se celá chorvatská společnost. Bleiburg je místem paměti poražených ve druhé světové válce.

205 „U spomen na hrvatske žrtve bleiburške tragedije“, „Zum Gedenken an die kroatischen Opfer der Bleiburger Tragödie“.

206 „U spomen bleiburškim žrtvama i stradalnicima križnog puta započetog na ovom mjestu 15. svibnja 1945.“ a „Hrvatska će se uvijek sjećati svojih sinova i kćeri koji su ubijeni jer su ljubili svoj rod i domovinu hrvatsku.“

Žitý prostor

Jak migranti z bývalé Jugoslávie popisují prostor, odkud odešli, který je obklopuje a jak se v něm orientují? Základní teoretická průprava se skládá zejména z prací anglosaského prostředí posledního desetiletí.²⁰⁷ Mezi starší reference je třeba zařadit humanistickou geografii a její snahu zabývat se krajinou a mentálními mapami tak, jak vychází z myšlenek zejména Yi-Fu Tuana.²⁰⁸ Humanistický proud geografie se vyvinul v polovině sedmdesátých let pod vlivem fenomenologie a zaměřil se zejména na žitý prostor (lived space), tak jak ho tematizoval už dříve Henri Lefebvre. Žitý prostor měl pro humanistické geography především rozměr ovlivněný lidskou aktivitou a zkušeností. Touto optikou se geografie přiblížila etnografii a orientovala se na popis a analýzu lidských akcí v prostoru a významů, které tyto akce mají pro své aktéry. Stěžejním pojmem zůstal žitý prostor i pro autory snažící se popsat zkušenosti migrantů. Myšlenka propojit studia identity v diaspoře s kulturní geografii stála za vznikem sborníku editovaného Snadar Lavie a Tedem Svedenburgem.²⁰⁹ V něm je třeba pozorovat metodologické sblížení společenských věd vycházejících z lingvistického obratu, který od poloviny osmdesátých let následovala série dalších, v první řadě kulturních obrátů (performativních, feministických, postkoloniálních, interpretativních a dalších včetně geografického prostorového obratu, *spatial turn*).

Postmoderní geografie snažící se s těmito obraty vyrovnat byla ve svých východiscích od humanistické značně odlišná, neboť lidská aktivita už pro ni nehrála tak ústřední roli. Tu pro postmodernisty sehrál jazyk a pro postmoderní geography zejména jeho vztah k prostoru. Přední teoretikové postmoderní geografie David Harvey a Edward Soja kladli značný důraz na subjektivitu. Harvey dokonce využíval ve své práci tak „měkkých dat“, jakými bylo pozorování lidí nebo útržky jejich rozhovorů.²¹⁰ Soja pak neskrýval významnou roli vlastní imaginace ve výzkumu. Postmoderní teorie, která pak na jistou dobu téměř sjednotila všechny společenské vědy, se však nedokázala vyrovnat s kritikou, podle níž představovala jen impresi psanou těžko srozumitelným žargonem. V geografii i v jiných vědách byla postmoderní senzibilita ve své době vystřídána novým čtením marxismu. Radikální geografie, která sice existovala paralelně s postmoderní tendencí, se orientovala na lokální studie zasazené do

207 P. CLOKE, R. JOHNSTON (eds.), *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*, London, Sage, 2005; P. HUBBARD, R. KITCHIN, B. BARTLEY, D. FULLER, *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*, London, Continuum, 2002.

208 Yi-Fu TUAN, *Humanistic* cit.; idem, *Images* cit.; idem, *Landscapes* cit.; idem, *Space* cit.

209 S. LAVIE, T. SVEDENBURG (eds.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*, Durham, London, Duke University Press, 1996.

210 D. HARVEY, *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990.

globálního kontextu. Mezi jednoho z nejpodstatnějších autorů tohoto proudu lze zařadit mimo pozdějších prací Davida Harveyho i amerického geografa Jima Blauta.²¹¹

Mezi regiony, které byly nejvíce postiženy migrací do zahraničí, patřily zemědělské a předlidněné regiony, nezřídka s tradicí emigrace. Nejednalo se nutně o nejhudší regiony. V kulturách a společnostech bývalé Jugoslávie existuje silné pojetí vnitřní periferie. Jugoslávie byla složena ze tří typů krajiny – severních nížin, pohoří střední části a úzkého pásu pobřeží Jaderského moře. Způsoby, jak tyto typy krajiny ovlivnily místní ekonomiku a s ní související postoje a hodnoty, jsou jistě hodny hlubšího zkoumání. Vnitřní periferalizace ale často souvisí s narativní geomorfologií. Modernistický geograf Jovan Cvijić psal o „dinárském člověku“, horské, divoké a impulzivní rase, stojící v protikladu ke kosmopolitnímu světu reprezentovanému velkoměstským Bělehradem.²¹² Pro popis reality devadesátých let v bývalé Jugoslávii vypracoval Carl-Ulrik Schierup koncept „reperiferizace“ související s obnoveným důrazem na idealizované tradice a jejich průnik do politického diskurzu.²¹³ Mentální opozice mezi lidmi z nížin, z hor a z pobřeží jsou dodnes přítomny i v rámci týchž etnik. V Chorvatsku tak například panuje silná opozice představ spojovaných se slavonskou pracovitostí, jadranským *dolce vita* a dinárskou horkokrevností.

Jedna z tradičních forem migrací úzce související s konceptem periferie, sezónní práce, je zdůrazněna v článku Predraga Markoviće.²¹⁴ Převážně z východního Srbska, z okolí měst Pirot a Negotin, odcházelo obyvatelstvo po staletí za prací do úrodnějších oblastí východního Balkánu, do údolí Dunaje nebo do Thrákie. *Pečalba*, jak se tato tradice sezónních prací nazývá, ovlivnila podle Markoviće to, že i v současnosti velká část obyvatel této oblasti pracuje v zahraničí. Je skutečně pozoruhodné, že místa, odkud lidé tradičně odcházeli na *pečalbu*, a východní části Srbska, odkud začali v šedesátých a sedmdesátých letech odcházet za prací do západní Evropy, jsou identická. „Řetězový efekt“ byl podpořen silnými vztahy v rámci široké rodiny, která se značně liší od koncepce západoevropské nukleární rodiny. Francouzka srbského původu shrnuje tyto rozdíly: „Lidé, kteří k vám domů dorazí neohlášení, organizace do klanů, to jsou prvky, které se mi dříve moc nelíbily, ale dnes jsem si na ně už zvykla.“²¹⁵ Val Colic-Peisker v této souvislosti popisuje „řetězovou migraci“ Chorvatů do Austrálie.²¹⁶ Přetrvávání velkých komunit mezi Jihoslovany až do současnosti má proto pro jejich migrace zásadní význam. Regiony emigrace byly také ty, kde počet lidí žijících v jedné domácnosti překračoval průměr. V Jugoslávii žili, stejně jako v jiných evropských zemích, v šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století průměrně o něco více než čtyři lidé ve stejné domácnosti. Pokud se podíváme do statistik, zjistíme, že průměr v regionech nejvíce poznamenaných ekonomickou migrací byl až šest lidí žijících ve stejné domácnosti.

211 „He commended cultural geographers in general for their: historical, processual thinking; cross-cultural perspective; emphasis on livelihood modes (noting the similitude between the concepts of *genre de vie* and *mode of production*); aversion to psychological reductionism; discipline and tenacity forged through long-term fieldwork.“, K. MATHEWSON, „Jim Blaut: Radical Cultural Geographer“, in *Antipode*, 37, 5, November 2005, pp. 911–926.

212 Srv. K. KASER, „Peoples of the Mountains, Peoples of the Plains: Space and Ethnographic Representation“, in N. M. WINGFIELD (ed.), *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2003.

213 C.U. SCHIEDRUP (ed.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, Basingstoke, Macmillan et New York, St Martin's Press, 1999.

214 P. MARKOVIĆ P., „Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia“, in *Istorija 20. veka*, 2, 2005, pp. 145–163.

215 Paní N.S., Paříž, 19. 11. 2005.

216 V. COLIC-PEISKER, „Migrant Communities and Class: Croats in Australia“, in P. KENNEDY, V. ROUDOMETOF (eds.), *Communities across Borders: New immigrants and transnational cultures*, London, Routledge, 2003.

Další důvody emigrace byly politické. Ty měly zejména ve dvacátém století v prostoru bývalé Jugoslávie častou spojitost s mezinárodními konflikty. Tamější ozbrojené konfrontace byly často prováděny polovojevskými formacemi v regionech, kde bylo díky složité geomorfologii a tedy nedostatku účinné infrastruktury snazší odolat centru. Jednou z taktik využívaných během střetů byl teror proti civilnímu obyvatelstvu, které tak bylo nuceno vybrat si jeden z táborů. Za těchto podmínek se část populace rozhodla k útěku do městských center nebo do zahraničí. Je třeba poznamenat, že zde popsaná taktika nesouvisela v bývalé Jugoslávii nutně s fenoménem „etnické homogenizace“, ale mohla provázet i politický boj mezi levicí a pravicí tak, jako tomu bylo během druhé světové války. Výsledkem těchto střetů byl lidský tok z periferních oblastí nejvíce postižených ozbrojenými konflikty do městských center nebo do zahraničí. Uvedme v této souvislosti příklad západní Hercegoviny, odkud po druhé světové válce odešlo velké množství civilního obyvatelstva, které bylo komunisty zčásti právem považováno za tvrdé jádro ustašovců. Příklady z této oblasti silně postižené migrací ve dvacátém století obsahuje článek Slavicy Juka: „V okrese Grude pracovalo v roce 1971 744 z celkového počtu 2464 zaměstnanců v zemědělství v zahraničí.“²¹⁷ I dnes můžeme na silnicích západní Hercegoviny vidět obrovský počet automobilů, které mají hlavně rakouské, německé a švýcarské poznávací značky. Jeden z mých informátorů, chorvatský kněz žijící v Paříži, mi sdělil: „Některé oblasti, jako západní Hercegovina, na tom byly po druhé světové válce velmi špatně. Kromě toho byly [chudé oblasti Chorvatska a Bosny a Hercegoviny] značně poznamenány konfliktem mezi komunisty a ustašovci.“²¹⁸

Městský svět ale nebyl zkušenosti migrace ušetřen. Je až zarážející podobnost mezi politickou migrací po druhé světové válce a migračními vlnami z devadesátých let. V obou případech se jednalo hlavně o urbánní a gramotnou populaci. V protikomunistickém exilu po roce 1945 měla silný vliv městská komponenta. Obdobně byla mezi emigranty z nástupnických zemí bývalé Jugoslávie vyčerpaných válkami a mafiánským kapitalismem podstatná část městského obyvatelstva. Fenomén „odlivu mozků“ dosáhl po roce 1991 v Srbsku, Bosně a Hercegovině i Chorvatsku značných rozměrů. Velký rozdíl mezi touto vlnou uprchlické migrace a předchozí pracovní migrací spočívá v dočasnosti, s jakou ekonomičtí migranti chápali svůj pobyt v zahraničí. Migranti po roce 1991 naproti tomu obecně vyjadřovali touhu vrátit se do vlasti jen velmi zřídka. Ať už městští nebo venkovští uprchlíci tehdy opakovaně uváděli, že se už nikdy nechtějí vrátit do země, kde se pro ně život stal nemožným. Tato kategorická vyjádření ale většina z nich časem zrevidovala. Migranti z městských oblastí se od těch venkovských lišili i svou snadnější integrací do hostitelské společnosti.

Pokud si příběhy migrantů představíme na škále „tradice – moderna – současnost“, hlavní rozdíl spočívá v komunikačních prostředcích, které v nedávné době prošly revoluční změnou. Kde na počátku dvacátého století čekaly rodiny migrantů na zprávy o svých blízkých několik týdnů až měsíců, v roce 1965 to už obecně nebylo déle než týdny. Ve srovnání s těmito historickými případy byli migranti z posledních desetiletí díky internetu a call-kartám v daleko výhodnější situaci. Val Colic-Peisker správně pozorovala migranty z vlny na konci dvacátého století optikou deteritorializace.²¹⁹ Interkulturní a hybridní identity jistě části těchto migrantů byly ale také důsledkem relativní otevřenosti Jugoslávie a její městské kultury vůči Západu a současně důsledkem menší váhy náboženství jako fenoménu vázaného na tradiční společenské vzorce.

217 S. JUKA, op.cit.

218 Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „Il y avait certaines régions qui étaient très pauvres surtout après la Seconde Guerre mondiale comme la Herzégovine occidentale par exemple. En plus, elles [ces régions pauvres de Croatie et de Bosnie-Herzégovine] sont été très marquées par le conflit entre les communistes et les Oustachis.“

219 V. COLIC-PEISKER, *Migrant cit.*

V literatuře pracující s konceptem kolektivní paměti se otázka paměti často vztahuje k dimenzi času, ale jen zřídka k dimenzi prostoru. Je možné, že příčinou je to, že hlavního teoretika kolektivní paměti Maurice Halbwachse čtou častěji historici než geografové. Sám Halbwachs ale píše, že neexistuje paměť, která by se nevztahovala k prostoru a trvá na tom, že v nestálém světě dojmů je jen prostor, který trvá a o nějž lze paměť opřít. Jeho prostor je obydlen vzpomínkami. Jedná se o prostor důvěrně známý, který lze snadno vyvolat v představách. Halbwachs dále tvrdí, že neexistuje skupina nebo kolektivní aktivita, která by neměla vztah k nějakému místu.²²⁰ Nelze než dodat, že se nemusí nutně jednat o fyzický prostor, ale může se jednat i o prostor virtuální, jakým mohou být různé komunitní servery nebo internetová fóra.

Navrhuji zaměřit se na následující dva druhy prostoru: Cestu a Vlast. Tato místa kumulují jak materiální aspekt hmatatelného prostoru, tak i představy. Jedná se navíc i o dva typy míst – jedno proměnné a průchozí a druhé relativně stabilní. Mezi další relevantní místa, o která se lze potenciálně zajímat, mohou patřit virtuální uzly diaspor, v nichž dochází k transnacionálnímu kontaktu a směně, nebo žitý prostor v hostitelské zemi. Zatímco kyberprostor migrantů z bývalé Jugoslávie jsem navštívil při hledání materiálů pro svůj výzkum, místa jejich diaspor jsem navštívil zejména v Paříži, Vídni, Štýrském Hradci a Praze. Při těchto návštěvách jsem se nechal inspirovat benjaminovskou flanérií a snažil se pozorovat, zapisovat si a pamatovat.²²¹

Je třeba zmínit ještě jeden koncept inspirovaný teorií jazyka a zeměpisem a vztahující se zároveň k prostoru i představám. Kanadský básník Kenneth White píše o „geopoetice“ spojujícím krajinu (*landscape*) s prostorem představ (*mindscape*) vyjádřeným škálou slov (*wordscape*). Další relevantní myšlenkou literární vědy je ve vztahu k problematice vztahu paměti a prostoru Bachtinův *chronotop*.²²² Ten je průsečíkem časového a místního rozměru a jako takový může být chápán i jako stavební součástka paměti.

CESTA

Chronotopem par excellence je Cesta. Na počátku svého výzkumu jsem si ve vztahu k migrantům z bývalé Jugoslávie představoval Cestu do hostitelské země, avšak konfrontován s jejich vyprávěním jsem musel připustit, že pro velkou většinu mých informátorů je daleko podstatnější „rituální cesta“ na dovolenou zpět.²²³ Řada z nich navíc tuto cestu popisovala

220 M. HALBWACHS, op. cit., p. 93–94; orig.: „Ainsi, il n'est point de mémoire collective qui ne se déroule dans un cadre spatial. Or, l'espace est une réalité qui dure : nos impressions se chassent l'une l'autre, rien ne demeure dans notre esprit, et l'on ne comprendrait pas que nous puissions ressaisir le passé s'il ne se conservait pas en effet par le milieu matériel qui nous entoure. C'est sur l'espace, sur notre espace, – celui que nous occupons, où nous repassons souvent, où nous avons toujours accès, et qu'en tous cas notre imagination ou notre pensée est à chaque moment capable de reconstruire – qu'il faut tourner notre attention ; c'est sur lui que notre pensée doit se fixer, pour que reparaisse telle ou telle catégorie de souvenirs. On dira qu'il n'y a pas, en effet, de groupe, ni de genre d'activité collective, qui n'ait quelque relation avec un lieu, c'est-à-dire avec une partie de l'espace, mais que cela est loin de suffire à expliquer que, se représentant l'image du lieu, on soit conduit à penser à telle démarche du groupe qui lui a été associée.“

221 W. BENJAMIN, *Illuminations*, London, Routledge, 1999.

222 M. BAKHTIN, M. HOLQUIST, *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*, Austin, vydavatel neuvenden, 1981, p. 425; orig.: „[Chronotope is] a unit of analysis for studying texts according to the ratio and the nature of the temporal and spatial categories represented. The distinctiveness of this concept as opposed to most other uses of time and space in literary analysis lies in the fact that neither category is privileged; they are utterly interdependent.“

223 „Rituální cesta“ v kontextu migrantů z bývalé Jugoslávie viz. C. COLERA, op. cit., p. 112; pro rozpracovaný koncept v kontextu cest migrantů z Maghrebu ve Francii viz. A. HAMMOUCHE, « Du „bled“ au camping, mémoires de vacances », in *Hommes et migrations*, 1243, 2003, pp. 18–25.

Fotografie 19. Silnice vedoucí k rakousko-jugoslávské hranici, sedmdesátá léta, *Ausstellung „Gastarbeitert – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.

odkazy na místa jako dálniční tahy, hraniční přechody, letiště nebo nádraží. Jedna srbská dáma mi v Paříži vyprávěla: „Je to už dlouho od té doby, co jsem naposledy jela do Srbska autobusem, ale lidé říkají, že čekají hodiny a hodiny na maďarské hranici. Někdy tam čekají až deset hodin.“²²⁴ Jiný pařížský Srb, pan Jablanović, vzpomíná také na hranici: „Když byla ještě Jugoslávie pohromadě, cítil jsem se doma hned potom, co jsem přešel slovinskou hranici.“²²⁵ Dževad Sabljaković, žurnalista původem z Bosny žijící ve Francii, si při rozhovoru s editorkou knihy medailónků exilových autorů vzpomněl na jiné místo spjaté se science-fiction estetikou francouzských vysokorychlostních vlaků: „Když se vracím z Bosny a jedu v TGV, mám pocit, že se vracím domů, do Paříže.“²²⁶ Orientace podle grafického fontu dálničních návěstidel míst se zdá pro pozdní kapitalismus symptomatická.

Pro většinu migrantů je nejlepší Cesta ta nejkratší možná. Nejvíce z nich má totiž dovolenou omezenou jen na několik málo týdnů. Migranti často znají nejkratší trasu nazpaměť. Pan Jablanović mi řekl: „Předtím než vypukla válka, jezdili jsme do Srbska přes Chorvatsko a Slovinsko, potom jsme museli jezdit přes Maďarsko. Teď jezdíme znovu přes Chorvatsko. Je to nejrychlejší a už nám nedělají problémy.“²²⁷ Chorvatský kněz původem z dnešní Bosny a Hercegoviny mi řekl: „Pokud jedete do Dalmácie, je nejsnazší cesta z Paříže přes Švýcarsko

224 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „Depuis [longtemps] je ne suis plus allée [en Serbie] en car mais je sais par rapport aux gens que je connais qu'ils attendent pendant des heures et des heures à la frontière hongroise. Il leur arrive d'attendre même 10 heures.“

225 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Quand la Yougoslavie était ensemble dès que j'arrivais à la frontière de Slovanie je me sentais déjà comme si j'étais arrivé chez moi.“

226 D. SABLJAKOVIĆ, op. cit., p. 37; orig.: „Au retour dans le TGV j'avais impression que je rentre ,chez moi' à Paris.“

227 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Avant que la guerre ait éclaté on passait [pour arriver en Serbie] par la Croatie et Slovanie, après par la Hongrie. Maintenant on passe de nouveau par la Croatie, c'est plus [rapide]. Ils ne font plus de problèmes.“

a Itálii. Pokud ale cestujete do Slavonie nebo na sever Chorvatska, musíte jet přes Štrasburk a Stuttgart, přes jižní Německo, Rakousko a Slovinsko.²²⁸

Války následující rozpadu Jugoslávie trajektorie Cesty významně ovlivnily. Většina mých informantů toto období explicitně zmínila a lze ho chápat jako období podstatné diskontinuity. I turečtí migranti v tomto období museli vyměnit itinerář projíždějící Jugoslávií po její páteřní „Dálnici bratrství a jednoty“ za ten, který se jí vyhýbá, a to ať už lodí přes Otrantskou úžinu nebo po bulharských a rumunských silnicích.²²⁹ Nejvíce ale byli tímto přerušáním Cesty postiženi právě migranti z následnických zemí bývalé Jugoslávie. Většina z vyprávění, která se tomuto tématu věnují, vyjadřuje otevřeně frustraci ze zavřených hranic. Laura Miani a Luigi Lusenti zaznamenali v první polovině devadesátých let příběh, který se mi zdá v této souvislosti vhodný zmínit. Jejich informátor vypráví: „Chtěl jsem jet do Bělehradu vlakem. Nemohl jsem ale jet přes Chorvatsko, protože by mě byli bývali zabili. Proto jsem se rozhodl jet přes Německo. Dojel jsem až do Bolzana vlakem, ale protože jsem neměl dost peněz na to, abych pokračoval, vydal jsem se k rakouské hranici pěšky. Na hranici mě ale vrátili a já jsem se zase musel vrátit pěšky do Bolzana. Dohromady jsem takto pochodoval dva dny a jednu noc.“²³⁰

Dlouhá desetiletí před rozpadem Jugoslávie byla zejména pracovními migranty nezřídka využívána jako prostředek dopravy mezi hostitelskou a původní zemí železnice. Vlaky byly vybírány tak, aby ušetřily co nejvíce času. Dubravka Ugrešić v této souvislosti vzpomíná na „gastarberské vlaky“, které byly populární jak mezi jugoslávskými, tak i řeckými a tureckými pracovními migranty. Ugrešić v této souvislosti vzpomíná na košilátý popěvek, jenž v souvislosti s akumulací sexuální touhy vyhládlých gastarbajterů a železniční dopravou mezi Německem a Jugoslávií nabyl velké popularity.²³¹ Jiným důkazem důležitosti vlaků pro jugoslávskou pracovní migraci je skladba *Dok jezdiš k Alemanji* sarajevské punk-rockové skupiny Zabranjeno pušenje.²³² Vlaky jako právě *Kozara ekspres* měly do té doby, než pracovní migranti ušetřili peníze na své první automobily, pro Cestu stěžejní význam.

Ve vyprávění antikomunistických emigrantů však Cesta kvůli nemožnosti se do Jugoslávie vrátit nespojovala hostitelskou a původní zemi, ale jednalo se pro ně spíše o spojnici mezi jednotlivými centry diaspory. V pamětech chorvatského exilového kněze Krunoslava Draganoviće se můžeme dočíst o cestě z Mnichova do Říma, kterou Draganović podnikl nedlouho před svým zatčením. „Potom, co jsem 29. srpna 1967 vyřídil svoje záležitosti v Mnichově, odjel jsem autem krajana a prodejce bot Pera Čalety. Ten jel vyřizovat svoje záležitosti do severní Itálie. První noc jsme přespali v Rivě u jezera Garda. Následující den jsme přespali v Pratu u Florencie. Tam jsme se rozdělili. Já jsem pokračoval do Říma a on někam jinam do

228 Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*Si on voyage vers la Dalmatie, la route la plus simple de Paris est d'aller vers la Suisse et l'Italie. Si par contre on voyage vers la Slavonie, ou le nord de la Croatie, la route la plus simple est celle qui nous porte vers Strasbourg, puis Stuttgart, l'Autriche et la Slovénie.*“

229 A. Y. GUILLOU, *Migrations turques dans un monde globalisé – Le poids du local*, Rennes, PU, 2007.

230 L. MIANI, L. LUSENTI, op. cit., p. 130; orig.: „*Ho cercato di raggiungere Belgrado con il treno. Non potevo passare dalla Croazia perché mi avrebbero ucciso. Così ho deciso di andarci dalla Germania. Col treno sono arrivato fino a Bolzano, non avevo soldi per proseguire oltre. Da Bolzano sono giunto in Austria in piedi, ma in frontiera non mi hanno lasciato passare e così sono stato costretto a tornare a piedi a Bolzano. In tutto caminai per due giorni e una notte.*“

231 D. UGREŠIĆ, *Ministarstvo* cit.; orig.: „*Gastarbajterska ganga – Mala moja, brzo gaće svuci, od Frankfurta držim ga u ruci – govori o ljubavnoj čežnji koja se akumulirala u nekom anonimnom Jugosu tokom putovanja vlakom od Frankfurta prema nekom selu u Hercegovini.*“

232 *Dugo si ljubio zenu i sinavec je visok metar i cetr'es sest poljupcima je zvonila stanicna aula dugo nisi pustao njegovu malu pest I vec jezdis k Alemanji ceznja ti srce razarao, kako bezdužno juri kroz nocvoz 706 Kozara ekspres dok jezdis k Alemanji U osam i trideset stizemo u Frankfurt bezbrojna misao glavom ti luta ponovo provokacije, neprijateljske emigracije ponovo arbajt za gazdu Kurta.*

Fotografie 20. Gastarbajter ve vlaku, 1978, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.

severní Itálie,“ vzpomínal Draganović na dobu předtím, než byl za dramatických okolností zatčen na italsko-jugoslávské hranici.²³³

Jiný, ještě dobrodružnější itinerář můžeme vyčíst ze svědectví Ilji Staniće, agenta jugoslávské tajné služby UDBA, jemuž se podařilo infiltrovat do kruhů chorvatské antikomunistické emigrace. Stanić vyprávěl o své cestě do španělské Valencie, kde měl za úkol zlikvidovat Makse Luburiće, hlavu ustašovské exilové organizace: „Bylo to v zimě roku 1969, kdy jsem nelegálně překročil hranice z Itálie do Francie. Do Nice jsem se dostal vlakem. Tam jsem přespal a nazítří jsem pokračoval vlakem do Paříže. Od Daby jsem si vzal svůj španělský občanský průkaz a odjel vlakem do Barcelony a ne přímo do Valencie, abych viděl, jestli mě někdo nesleduje.“²³⁴

Pokud se posuneme v čase, jen menšina migrantů, s nimiž jsem hovořil, připouští možnost zastavit se u známých podél Cesty nebo se jen tak projíždět. Ti, kteří to dělají, mi několikrát zopakovali, že tato praxe není pro většinu jejich krajanů běžná. Za jednoho z těchto šťastných se označil pop Siniša, působící v chrámu svatého Sávy v pařížské ulici Rue Simplon: „Tentokrát jsem jel do Bosny přes Německo a zůstal jsem dva dny v Mnichově. Potom jsem pokračoval přes Rakousko, Slovinsko a Chorvatsko. Nejsem ale svým způsobem běžný člověk. Všichni ostatní jezdí autobusem. Myslím, že existují asi čtyři autobusy, které vyjíz-

233 B. VUKUŠIĆ, op. cit., p. 477; orig.: „Obavivši svoje poslove u Münchenu, pošao sam 29. kolovoza 1967. autom trgovca cipela, zemljaka Pere Čalete. On je išao po svojim poslovima u sjevernu Italiju. Prvi dan smo noćili u Rivi na jezeru Garda. Sledeći dan 30/31. 8. prenoćili smo u Pratu kod Firenze. Tu smo se i rastali, ja u Rim a on nekud drugamo u sjevernu Italiju.“

234 Ibid, p. 508; orig.: „Bila je zima 1969. godine, kada sam se preko Italije, ilegalno ubacio u Francusku. Došao sam vlakom u Nice, tu prenoćio, a onda vlakom do Parizu. [...] Od Dabe sam uzeo moju španjolsku osobnu kartu i otputovao vlakom za Barcelonu, a ne direktno za Valenciju, kako bih vidio da li me neko prati.“

dí každý den z Paříže a místa v nich jsou neustále vyprodaná. Většinou ale lítám letadlem. Autobusem jsem jezdil často, když jsem byl student. Jednou jsem se [po cestě] zastavil v Norimberku, kde jsem navštívil kamaráda. Pokračoval jsem [potom] do Bosny, odtud do Bělehradu a pak dál až do Athén. Po cestě nazpět jsem se zastavil v Soluni a na hoře Athos. To byla dlouhá cesta.“²³⁵

KRAJINA

Cesta letadlem není až tak zajímavá, neboť v ní lze jen těžko identifikovat motiv postupného průjezdu tolik přítomný u pozemních forem cestování. Způsob cestování odráží sociální status migrantů a cesta letadlem může být chápána jako ta nejvíce charakteristická pro socioekonomické a vzdělanostní elity. Cestující letadlem ztrácí možnost vnímat detaily toho, co je podél Cesty. Zůstaňme proto spolu s mými informátory na zemi. Úkol vymezit svět představ prostřednictvím patníků na Cestě nás přivádí ke konceptu krajiny. Tento termín je klíčový zejména pro humanistickou geografii. Jeden z hlavních představitelů této linie Yi-Fu Tuan píše: „Krajina se jako termín používá od sedmáctého století a je to jak konstrukt myslí, tak i měřitelná fyzická jednotka.“²³⁶ Je možné, že by se dal tento termín vysledovat už o století dříve, u malířů, architektů a stavitelů pevností v Nizozemí, odkud se později rozšířil do Francie a Itálie, ale jeho zahrnutí jak fyzické, tak i mentální roviny je neoddiskutovatelné. Myšlenka krajiny může obsahovat jak kulturní, tak i přírodní významy. Právě tak tomu bylo v popisu srbské učitelky žijící v Paříži: „Maďarská krajina je podobná té na severu Srbska. Všechno je to rovina. Mezi Srbskem a Maďarskem nevidím velký rozdíl v kulturní krajině. Naproti tomu ale Rakousko nebo Německo, to je už úplně něco jiného.“²³⁷ Pop Siniša však viděl krajinu značně rozdílně: „Kdykoli když přijedu z Francie do Německa, už vidím podobnosti s Bosnou. V té části Bosny, odkud pocházím, pracuje řada lidí v Rakousku a Německu. Domy u nás jsou podobné těm rakouským. Lidé s sebou přiváží věci, které tam koupili. V mém městě bývala železnice, která vedla až do Vídně.“²³⁸

Můžeme si všimnout, že obě předešlá vyprávění se ve výsledku staví jedno proti druhému. Podobnost s alpskými zeměmi může být chápána daleko blíže v hornaté Bosně než v rovinaté Vojvodině a Podunají. Další rozdíly pak můžeme vidět v samotném chápání krajiny, která je v prvním případě spíše vztahována k zemědělské aktivitě a v druhém k architektuře obydlí a tím k provázanosti s německo-jazyčnými zeměmi. Krajinu domova si nakonec lidé nosí v sobě, proto není divu, že se liší i její chápání u lidí, kteří pochází ze stejné bývalé federace. Koncept krajiny kombinuje kulturní prvky s prvky přírodními, mentální reprezentace

235 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Cette fois je suis passé par l'Allemagne, je suis resté deux jours à Munich. Puis j'ai continué par l'Autriche, la Slovénie et la Croatie. Mais je ne suis pas ordinaire en quelque sorte. Tout le monde voyage par le bus. Je crois qu'il y a quatre bus qui partent tout les jours d'ici pour la Serbie et c'est tout le temps complet. [...] Je voyage plutôt en avion. Quand j'étais étudiant je voyageais plus souvent avec les bus. Je me suis arrêté une fois à Nuremberg où j'ai visité un ami. Je suis descendu en Bosnie, puis je suis parti à Belgrade et je suis allé jusqu'à Athènes. Je suis rentré à Thessaloniki et je suis allé au Mont Athos. C'était un long voyage.*“

236 Yi-Fu TUAN, *Landscapes* cit., p. 6; orig.: „*Landscape, 'as a term has been used since the seventeenth century, is a construct of the mind as well as a physical and measurable entity.*“

237 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le paysage hongrois est semblable au nord de la Serbie. Tout est plat. Entre Hongrie et Serbie, je ne vois pas les différences au niveau du paysage culturel. Par contre, les paysages d'Autriche ou d'Allemagne, c'est toute autre chose.*“

238 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Dès que je rentre en Allemagne, je vois les similitudes avec la Bosnie. Dans ma région, il y a énormément de gens qui travaillent en Allemagne et en Autriche. Les maisons sont carrées dans le même style qu'en Autriche. Les gens emportent avec eux les produits de là-bas. Dans ma ville, il y avait un chemin de fer qui menait jusqu'à Vienne.*“

s morfologií. Tyto kontroverzní popisy umožnily Gerhardu Ermischerovi chápat krajinu jako proces.²³⁹ V krajině je možné pozorovat výsledky lidské činnosti spojené dohromady s přírodními elementy. To je i pojetí jedné z mých informátorek: „Když myslím na Srbsko, ne na Bělehrad, ale na Srbsko, mám před očima krajinu plnou zeleně, pole, kamení, domy s červenými střechami. Vidím také řeku a pasáka s ovci. To je pro mě opravdu typická představa Srbska.“²⁴⁰ Pro jiné migranty má krajina zejména vztah k přírodním prvkům, jako jsou kopce, řeky, lesy a až potom vztah k výsledkům lidské činnosti. Bosenský Srb žijící v Paříži mi tak řekl: „U nás jsou kopce a řeka, je to velmi malebná krajina. V zimě je tam dost zima a v létě značné teplo. Nežijí tam komáři, a to je obzvlášť příjemné. Jsou tam lázně a velmi známý léčivý pramen. Moje město je proslulé právě pro tento pramen.“²⁴¹ Popis rodného kraje je sémanticky podobný u Bosňáka žijícího v Rakousku: „Kozluk, moje vesnice, se nachází na krásném místě, v pěkné krajině. Na jedné straně ji obtéká řeka Drina, to je hranice se Srbskem. Je tam spousta kopců a také hor a krásný les.“²⁴² U dvou posledních informátorů odpovídá jejich preference přírodního chápání krajiny jejich původu mimo velká města. První informátorka sice pocházela z velkoměsta, ale její chápání krajiny bylo do velké míry ovlivněno jak bukolickým mýtem, tak i její definicí krajiny jako výsledku lidské činnosti.

VLAST

Konceptualizace Vlasti v termínech hornaté nebo naopak rovinaté krajiny může být jednoduše výsledkem dlouholeté pedagogické tradice národů bývalé Jugoslávie. Učebnice vlastivědy pro jugoslávské děti začínala totiž po dlouhá léta následující větou: „Jugoslávie je malá a krásná země na hornatém Balkáně.“²⁴³ Obdobně pozoruje vztah mezi krajinou a její reprezentací Simon Schama, když píše o zasazení myšlenky, mýtu nebo vize k určitému místu. V těchto případech vidí Schama zvláštní smíchání kategorií, kdy se metafory stávají reálnějšími než jejich základ.²⁴⁴ Rada Iveković identifikuje ve své kulturní analýze populárního diskurzu socialistické Jugoslávie tři opakující se představy: námořní sen, orientální sen a jižní sen.²⁴⁵ Každá z těchto tří kolektivních reprezentací kumuluje geografické i kulturní znaky. Námořní sen má co do činění s Jadranem a silnou jugoslávskou flotilou, na níž jugoslávský stát pěstoval dlouhodobě ve svých občanech hrdost. Orientální a jižní sen pak mají souvislost se sebezprezentací Jugoslávie jako mostu mezi Západem a Východem a dále s její prestižní pozicí v Hnutí nezúčastněných zemí. K tomuto bodu se vyjadřuje i Marko Živković, autor

239 G. ERMISCHER, „Mental landscape: landscape as idea and concept“, in *Landscape Research*, 29, 4, 2004, pp. 371–383, p. 371; orig.: „Landscape is a living canvas, and just as nature will change even without any human influence, every landscape will always change and develop. Having both natural and cultural components, this is even more true for the landscape than for the mere environment. Landscape therefore is a process.“

240 Paní K. D., Paříž, leden 2007; orig.: „Quand je pense à la Serbie, pas à Belgrade mais à la Serbie, je vois le paysage plein de verdure, des champs, des pierres, les maisons blanches avec les toits rouges. Je vois aussi une rivière avec des moutons et le berger. Pour moi c'est vraiment un image typique de la Serbie.“

241 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „Chez moi il y a des collines et la rivière, c'est très pittoresque. En hiver il fait très froid, en été il fait très chaud. Il n'y a pas de moustiques. C'est très agréable. Il y a des bains et une source d'eau très connue, très saine et vitale. On est marqué par ça.“

242 Ševko Pekmezović cit. par U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.; orig.: „Mein Dorf Kozluk liegt an einem sehr schönen Platz, in schöner Landschaft. Auf der einen Seite fließt die Drina – das ist die Grenze zu Serbien. Es gibt viele Hügel, auch Berge, einen schönen Wald.“

243 „Jugoslavija je mala i lijepa zemlja na brdovitom Balkanu“, srv. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., p. 18.

244 S. SCHAMA, *Landscape and Memory*, London, HarperCollins, 1995, p. 66; orig.: „Once a certain idea of landscape, a myth, a vision, establishes itself in an actual place, it has a peculiar way of muddling categories, of making metaphors more real than their referents.“

245 R. IVEKOVIĆ, *Autopsia* cit.

článku o symbolické geografii Srbska.²⁴⁶ V očích občanů Jugoslávie měl dlouhou dobu Jih význam hrdé a progresivní alternativy vůči Západu a Východu.

Společnosti následnických států bývalé Jugoslávie si vypracovaly své vlastní sny kumulující geografické a kulturní významy. Idealizace krajiny je typická pro představy spojené s ideologií nacionalismu. Tak je tomu například v patriotické hudbě. Zpěvák Aca Lukas zpívá ve svém valčíku „Toto je Srbsko“ (*Ovo je Srbija*) o horách a rozkvetlých loukách skrývajících kosti válečníků.²⁴⁷ I v chorvatské vlastenecké hudbě je spojení vlasti a přírody explicitně přítomno. Mate Bulić, zpěvák původem z chorvatské části Hercegoviny a velmi populární hudební interpret mezi chorvatskými migranty v Německu, zpívá ve své písni „Moje Hercegovina“ (*Moja Hercegovina*) o typickém obrazu svého kraje, jemuž dominuje olivovník a bílé kamení.²⁴⁸ Marko Živković píše jmenovitě o populárním diskurzu v Srbsku a Chorvatsku. Pro symbolickou geografii Srbska je nejpodstatnějším Druhým „střední Evropa“. Srbové se podle něj fatalisticky identifikují s „balkánským blátem“, které pro ně představuje typický obrázek jejich vlasti. Jiná je situace v Chorvatsku, které se část jeho elit snaží prezentovat jako „most k Balkánu“. Typickým chorvatským mýtem devadesátých let částečně přežívajícím i v současnosti je, že Chorvatsko se musí vrátit do Evropy, jíž se vzdálilo srbskou dominancí.

Podstatnou otázkou sebeidentifikace je ve vztahu k prostoru i hierarchie identit. Z mých informátorů v Paříži zmínil témata identifikace a distinkce francouzských Srbů dvakrát pop chrámu svatého Sávy v Paříži. Srbové ve Francii se podle něj dělí podle toho, odkud pochází, a to buď ze Srbska, z Kosova, z Bosny a Hercegoviny nebo z Chorvatska. Pop Siniša své pozorování komentoval následovně: „Po pár minutách se mě zdejší Srbové okamžitě začnou vyptávat na můj přízvuk. Mezi Srby je totiž skutečný rozdíl podle toho, odkud pocházejí. I moje žena často kritizuje moji špatnou srbsčinu. Lidé v kostele si dávají daleko více pozor na můj přízvuk než na to, co kážu. Je to víceméně komplex. V Paříži žije jedna mladá Srбка, která ještě není vdaná. Když se jí zeptáte proč, odpoví vám, že ještě nenašla Srba z Bosny, aby si ho vzala za muže. Narodila se ve Francii, je kompletně integrovaná do francouzské společnosti, je společensky otevřená, pracuje v kanceláři, ale Srba ze Srbska prostě nechce.“²⁴⁹

Silná regionální komponenta sebeidentifikace vysvětluje i popularitu písní jako „Moje Hercegovina“ nebo „Moje Krajina“ u chorvatských a srbských migrantů.²⁵⁰ Mezi srbskými

246 M. ŽIVKOVIĆ, „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73–110.

247 *Znas li odakle si, sine/pogledaj planine sive/Zeitinlikom cvece procvalo/Sumadijom sunce zasjalo//A, ovo je Srbija/govore grobovi ratnika/iz slavnog vremena//Cvetovi kao od vina/stihovi ratnih sudbina/jos cvetaju kao nekada/kraj Drine sa cvetnih livada//Proci ces puteve duge/videces krajeve druge/ponesi odavde jedan cvet/nek' svi vide, nek' zna ceo svet*

248 *Grlim nocu hladne jastuke/dusa mi je prazna bez tebe/otis'o sam, morao sam/dio tebe ponio sam/tvoje ime, moje prezime//Kamen, krs i maslina/vino, ganga, Neretva/sve to ima zemlja ta/moja Hercegovina//Svake noci tebe sanjam ja/ranila me pusta tudjina/vracam ti se zemljo sveta/iz daleka tudjeg svijeta/ne odlazim vise nikada*

249 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „Les Serbes ici me posent après quelques minutes des questions sur mon accent. Il y a une véritable distinction des Serbes par rapport aux régions d'origine. Ma femme me critique souvent pour mon mauvais serbe. Les gens à l'église s'intéressent plus à mon accent qu'à ce que je prêche. C'est plutôt un complexe. [...] [À Paris] il y a une fille qui n'est pas encore mariée. Quand on lui pose la question, elle répond qu'elle n'a pas encore trouvé un Serbe de Bosnie pour se marier. Elle est née en France, elle est complètement intégrée, elle est très ouverte, une fonctionnaire, mais elle ne veut pas un Serbe de Serbie.“

250 Mate Bulić – *Moja Hercegovina*, viz. pozn. 248.

Milorad Gagić – *Moja Krajina*

Poleti, ptico malena /poleti, lasto sarena /poleti jugu i sinjem moru /tamo je Krajina//O majko moja rod-jena /zelja je moja jedina /da prodjem staze djetinjstva svoga /a to je Krajina//Sanjam te, osma godina /najljepša zemljo djedova /vjecno ce zivjeti u srcu mome /ponosna Krajina//Uzalud ta Amerika/daleka Australija /najljepša zemlja na ovom svetu /moja je Krajina

migranty z Bosny a Hercegoviny pak populární zpěvák Baja Mali Knindža navíc trvá na další fragmentaci bosensských a krajinských Srbů. Ve své písni „Rovina nemůže [být kama-rádka] s horou“ pojmenovává faktory, které podle něj odlišují srbské obyvatelstvo jižního okraje Panonské nížiny od Srbů z Dinárských hor.²⁵¹ Pro většinu migrantů jsou detailní informace týkající se geografie Vlasti velmi důležité. Na rozdíl od této „mikrogeografie“ popisují migranti hostitelské země nebo obecně Západ v detailu jen velmi zřídka. Pokud hovoří o hostitelské zemi, má drtivá většina migrantů tendenci zobecňovat a nevěnovat detailu žádnou pozornost. Val Colic-Peisker se ve svém článku o chorvatských migrantech v Austrálii dopátrala podobného pozorování. Poměrně sugestivně ho představuje metaforou obráceného dalekohledu.²⁵² Důvody této nerovnováhy v detailních reprezentacích Vlasti a velmi obecných představ týkajících se hostitelské země analyzuje Christiane Kraft Alsop.²⁵³ Cizí prostředí je podle ní amorfni a nestrukturované. Lidé ho nemohou žádným způsobem předvídat, protože v něm neumí číst a nemohou interpretovat, co je možné a co nikoli, co je atraktivní a co odpuzující. Nedostatek osobních nebo kulturních zkušeností podle ní způsobuje neprůhlednost a ta poskytuje prostor jak pro euforii, tak i pro frustraci.

V odkazech na představy spojené s patriotismem nebo nacionalismem do myšlenkového světa migrantů prostupují ideologické motivy, které mají původ v myšlence Vlasti. Tím, že jsou migranti v kontaktu i s jiným prostředím, mohou k myšlenkám inspirovaným ideologiemi Vlasti přidat i zkušenosti vlastního života. Rosemary Marangoly George píše o zvláštní „estetice diaspory“.²⁵⁴ Její studie je založena na literární produkci indických post-koloniálních intelektuálů, ale některé její závěry mohou být aplikovány i na náš příklad migrantů z bývalé Jugoslávie. George kritizuje přístup, který chápe migranty jako „vězně esencialistických narativů“, tedy přesvědčení, že migranti reflektují pouze „tvrdé“ identity etnické, národní nebo náboženské příslušnosti. Namísto toho identifikuje „estetiku diaspory“ zejména v autobiografických vyprávěních. Podle ní se tato estetika prokazuje zejména ve formě „pastiše minulých a současných míst“. Nostalgie po „minulých místech“ mi pro představy migrantů připadá symptomatická. Toto pojetí je velmi blízké konceptu restorativní nostalgie představeného Svetlanou Boym.²⁵⁵ Jak ale zobrazit místa, k nimž se nostalgie migrantů

251 Baja Mali Knindža – *Ne moze ravnica sa planinom*

Sta ce ti hamburger/sta ce ti pica/dodji na Manjacu/Jebla te ravnica//Oni piju sok/a mi krv sa vinom/ne moze ravnica/sa mojom planinom//Sto gledas ko tele/sto blejis ko ovca/zar nikada nisi/vidjela Vrovca//Kad te vidim na stiklama/gledat' ne mogu/sve se bojim da ces pasti/i slomiti nogu//Kako su kod kuće/imaju li obuce/ako dodje do kataklizme/posl'o bih im jedne cizme//Kako su kod kuće/reci mi, brate/kako je caca/kako mi je mater//Da li sa juga dolaze jata/da li se voda u bunar ,vata/da l' su promenili stara vrata/da li jos imaju, sta, tri kuchna sata//Kako su kod kuće/sta ima novo/da l' se Kalaba ozenio Jovom

252 V. COLIC-PEISKER, *Migrants* cit., p. 33; orig.: „The relative importance of their place of origin compared with the host environment in the cognitive and emotional map of the interviewees was detectable in the way they talked about the two environments. Their home village was viewed ,through a magnifying glass' and every little detail was important. [...] On the other hand, the host environment was usually seen through ,reversed binoculars'.“

253 C.K. ALSOP, „Home and Away: Self-Reflexive Auto-/Ethnography“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [Online Journal]*, 3, 3, 2002, <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> (30.9.2007).

254 R.M. GEORGE, „Of Fictional Cities and ,Diasporic' Aesthetics“, in *Antipode*, 35, 3, 2003, pp. 559–579, p. 562; orig.: „Both space and time are crucial pivots in the „diasporic“ aesthetic, especially in matters of imagining home. In the scholarly and mainstream discourse on migrants, immigrants and diasporas, such peoples are commonly understood as „trapped“ by essentialist narratives of origin, of blood, of return to or rebuilding of a homeland. As individuals, they are disciplined by a vigilant maintenance of cultural purity even as they must daily navigate unfamiliar territories. One can see the pastiche of past and present places even more clearly in the autobiographical narrative.“

255 S. BOYM, *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001.

vztahuje? Pro odpověď na tuto otázku se navrhuji zaměřit na průsečík mezi nostalgií a kartografickou reprezentací.

MAPY NOSTALGIE

Zaměříme se na jednu z vrstev kognitivního prostoru migrantů z bývalé Jugoslávie, kterou je právě nostalgie. Popis tohoto stavu vstoupil do lékařské literatury už na počátku novověku. Ve francouzštině *mal de pays*, v italské *rimpianto*, ve španělštině *añoranza*, v němčině *Heimweh* označuje stav truchlení, soužení se a stesku v cizině. Zcela nový rozměr získala nostalgie po rozpadu východního bloku, kdy se s jistým odstupem hovořilo a psalo o „ostal-gii“. Zatímco ve většině zemí střední a východní Evropy tak vyjadřovala část populace svoji nespokojenost s politickou a ekonomickou transformací, v zemích bývalé Jugoslávie měl stesk po komunistické federaci i jiný rozměr.²⁵⁶ „Jugonostalgie“ měla být původně negativní nálepkou užívanou nacionalisty pro označení části elit kritických vůči nacionalistickým válkám a režimům, které se ujaly moci v období během rozpadu federace. Kritici nacionalistů se však s tímto termínem szili a přijali ho za svůj.

V kontextu migračních studií se nostalgii věnovali Andrew Brown a Michael Humphreys.²⁵⁷ Ti se zaměřili na případ tureckých migrantů a píší o narativizaci identit. Nostalgie je pro ně v centru identifikace ze tří důvodů: je v centru vědomí sociohistorické kontinuity, je způsobem rezistence vůči hegemonnímu systému a konečně funguje jako obranný mechanismus vůči úzkosti. Nostalgií se věnovala řada studií z oborů psychoanalýzy, psychologie i sociologie. Zaměříme se však na nostalgii ve formě hořkosladké paměti, která je schopna přispět do procesu identifikace. Pro Rosemary Marangoly George a její estetiku diaspory stojí nostalgie na úrovni paměti a touhy.²⁵⁸ Val Colic-Peisker pracující s chorvatskými migranty v Austrálii dokonce zavádí slovní spojení „kultura nostalgie“.²⁵⁹

Obecněji lze nostalgii chápat jako jistý druh emoce. V tom, jakou roli hrají emoce pro lidské aktivity, se ve společenských vědách po dlouhou dobu prou zastánci emocionality proti zastáncům racionality a normativity. Pro některé z těchto teoretiků je „emoční člověk“ pouze komplementem k „člověku racionálnímu“ nebo „normativnímu“. Někteří další pak chápou emoce jako výsadní motor všech aktivit a mezi poslední patří ti, kteří emocionalitu chápou jako výsadu minulosti a současnost popisují v „post-emocionálních“ termínech.²⁶⁰ Emocionalita je však podstatným, byť často přehlíženým, tématem pro studia mezinárodní migrace. Celia J. Falicov dokonce zavádí pojem „emočních transmigrantů“, kterými jsou

256 K tématu viz. M. TODOROVA, Z. GILLE (eds.), *Postcommunist Nostalgia*, Oxford, Berghahn Books, 2010.

257 A.D. BROWN, M. HUMPHREYS, „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141–159.

258 R.M. GEORGE, op. cit., p. 559; orig.: „In all of these lovingly imaged hometowns, nostalgia is managed, mixed with memory and desire and offered up for the pleasures of consumption for those who are “hailed” by the text. “Diasporic” aesthetics, with its “mistakes,” additions and subtractions, its nostalgic remembering and forgetting, provides avenues for the subject’s flexing of cultural agency in the very manipulation of spatial sensibilities.“

259 V. COLIC-PEISKER, *Migrants* cit., p. 32; orig.: „Croatian written poetry and folk songs reflect the feeling of tragedy and irreparable loss of ‘one’s own people’ as a consequence of international migration. This feeling is preserved and nurtured among migrants as a ‘culture of nostalgia’ in which the old country appears to be a ‘lost paradise’.“

260 První skupinu může reprezentovat H. FLAM, *The Emotional Man and the Problem of Collective Action*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000; druhou pak G. HOFFMAN, A. HORNUNG (eds.), *Emotion in Postmodernism*, Heidelberg, Universitätsverlag, 1997; S. J. WILLIAMS, *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir)Rational*, London, Sage, 2001; pro teorii „postemocionality“ viz.: G. MEŠTROVIĆ, *Postemotional Society*, London, Sage, 1997.

pro ni zejména potomci migrantů vytvářející si fantazmatické představy původní vlasti svých rodičů.²⁶¹ Jiná autorka věnující se vztahu emocí a migrací, Angelika Koffler, považuje emoce za „lepidlo identit“.²⁶²

Jedním z klíčových metod humanistické geografie je kognitivní kartografie. Kulturní geografové i sociální psychologové ji využívají pro objasnění vztahu lidí k prostoru. Tato technika, nazývaná občas jako mentální mapování, napomáhá přiblížit se žitému prostoru skupin a jednotlivců. Mezi tím, co Downs a Stea jmenují jako její nutné komponenty, figuruje kódování informací.²⁶³ Pro Frederica Jamesona toto kódování zahrnuje jak rozměr místa, tak i rozměr sociální.²⁶⁴ Jameson deklaroval, že tento typ globální kulturní kartografie je jednou z priorit postmoderní teorie. Ve studiích věnujících se migraci lze zájem o mentální mapování najít jako explicitně přítomný už od zlatých dob humanistické geografie. Jednou z prvních známějších prací je studie věnovaná mentálním mapám tureckých migrantů v Kolíně nad Rýnem.²⁶⁵ Mentální mapy však ještě nejsou mapami nostalgie.

Příčinou disciplínou mezi kognitivní kartografií a postmoderní teorií je další objev literární vědy – fantazmatická kartografie. V této souvislosti je vzpomínána literární produkce Williama Sewarda Burroughse a filozofů-psychoanalytiků Gillesa Deleuze a Félix Guattariho.²⁶⁶ Fantazmatické kartografie Burroughse, Deleuze a Guattariho ukazují alternativní perspektivy k dosavadnímu vnímání kartografie. Felix Guattari se později k tématu mapování přímo vyjádřil svými „Schizoanalytickými kartografiemi“.²⁶⁷ Tradiční kartografie klade do středu svého zájmu reprezentaci teritoria, které je tak či onak spojeno se státem a mocí. Jejím kritickým bodem jsou však problémy s reprezentací mnohadimenzionální reality. Pokud se chceme věnovat kognitivní kartografii migrantů z bývalé Jugoslávie, měli bychom více než kdy jindy mít na zřeteli rizom Deleuze a Guattariho.

261 C. FALICOV, op. cit., p. 402; orig.: „Therefore, it is possible to think of children of immigrants as emotional transmigrants to the extent that their cultural attachments are mediated through the parents' attachments. [...] Refugees or exiled immigrants who cannot return to their countries may experience a state of perpetual mourning and may recruit their children into their idealized or denigrated constructions of their countries and their politics.“

262 A. KOFLER, op. cit., p. 17; orig.: „Being a dimension of moral motivation, emotion provides crucial insights into individual as well as collective identity and sheds light on political and ethical judgement. In the migration context, a person's ties and identity are challenged, and emotion can be the first and ultimate source of moral judgement to approach conflicts of multiple belongings and loyalties, just as the politicians can articulate it through a vision of social union defining criteria for a common measure.“

263 R.M. DOWNS, D. STEA, *Maps in Minds*, New York, Harper & Row, 1977.

264 F. JAMESON, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991.

265 J. R. CLARK, *Turkish Cologne: The Mental Maps of Migrant Workers in a German City*, Ann Arbor, University of Michigan Department of Geography, 1977.

266 M. VRBANCIC, „Burroughs's Phantasmic Maps“, in *New Literary History*, 36, 2, 2005, pp. 313–326; orig.: „However, postmodern culture with its omnipresent fragmentation of the whole that scatters the sensory spaces of dogma and anxieties calls the map with its geometrized lines into question. In *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* Gilles Deleuze and Félix Guattari explore and propose different concepts of mapping—a rhizome, in an attempt to make connections between widely different spaces without imposing hierarchy. The map, as they argue, is not an instrument of reproduction but rather one of construction. It does not trace something larger but constantly captures and inflects from outside itself, so that it is not clearly distinguishable from „the surveyed landscape.“ Its functions are multiple, intersecting several different discourses at once. A rhizome presents a new form of thought, a politics of establishing nonsystematic connections, an antisystem that would not be trapped in the rigid formations of the state, the unconscious, or language. It traverses the territory without ever anchoring in one of the discursive formations, like the navigator who in one trajectory uses the metro, the bus, and foot in combination. The flexible, nomadic thought constantly forms connections between different systems of discursive practices: it is a cartography of living, the new version of a map, the guild of cartographers.“

267 F. GUATTARI, *Les Cartographies schizoanalytiques*, Paris, Galilée, 1989.

MULTIKULTURNÍ NOSTALGIE

V řadě svědectví migrantů z bývalé Jugoslávie najdeme téma nostalgie po dříve existujícím prostoru, o nějž se dělilo více skupin různých tradic. Toto téma vyplouvá na povrch samozřejmě nejzřetelněji ve vyprávění uprchlíků devadesátých let dvacátého století, kteří za sebou zanechávali bývalé možnosti společného života v troskách. Stesk po domově sdíleném se sousedy jiných tradic nutně nekoresponduje s „jugonostalgií“, jak ji lze pozorovat u antinacionalistických exulantů a u velké části pracovních migrantů. Nostalgie po multikulturním prostoru může u uprchlíků obsahovat i kritický pohled na Jugoslávii a částečnou recepci nacionalistických ideologií, kdy jsou z rozbití společného státu a vyburcování konfliktu obviňována sousední etnika.

Nejčastěji zmiňují multikulturní minulost lidé, kteří odešli ze smíšených regionů. Podle jistého klišé, které se zakládá na idealizovaných vzpomínkách uprchlíků, byla bývalá Jugoslávie zemí, kde se bez ustání slavilo. V těchto vzpomínkách Jugoslávci slavili v „bratrství a jednotě“ nejen komunistické, ale i pravoslavné, katolické a muslimské svátky. Bosenská uprchlice citovaná v článku Ghislaine Glasson Deschaumes se rozvzpomíná: „[V Milacevci, vzdáleném hodinu a půl pochodu od Srebrenice ve východní Bosně] jsme byli pomíchaní a žili jsme pohromadě i se Srby, kteří nebydleli daleko. Tam, odkud pocházím, hodinu cesty od místa, kam jsem se provdala, jsme měli srbské sousedy ve dvou domech. Žili jsme s nimi pohromadě, jako by byli naši. Nebyly mezi námi rozdíly, žili jsme si dobře a všechno bylo v pořádku. Byli jsme jako velká rodina.“²⁶⁸ Jiný informátor, Srb citovaný v práci Laury Miani a Luigi Lusentioho, otevřeně vyjádřil nostalgii po svátečních dnech, které trávil společně s Chorvaty: „V Jugoslávii žijeme s Chorvaty už tři sta [sic] let. Pracovali jsme ve stejných továrnách a na polích, žili jsme společně na stejných ulicích. Společně jsme slavili a společně jsme se bavili.“²⁶⁹

Jiný Srb citovaný týmiž autory vzpomíná s velkou nostalgií na prostor sdílený s mnoha dalšími etniky. Z jeho slov lze vyčíst apologii situace *ante bellum* ve východní Slavonii. Milorad z vesnice Valpovo v blízkosti Osijeku vypráví: „Ve Slavonii a Baranii (hraniční zóna jako Vojvodina) jsem byl hrdý na to, že žiji společně s asi 28 různými etniky. To byla věc, která obohacovala moje srdce: byli tam Chorvati, Srbové, Černohorci, Maďari, Rusové, Němci, dvě vesnice Italů, Češi, Slováci, Poláci, Rusíni, dohromady dvacet osm národností. Měl jsem možnost zažít velmi bohaté projevy lidskosti. Znal jsem ne jednu nebo dvě různé národnosti, ale mnoho, mnoho náboženství, tradic, kultur... Líbilo se mi to. To je [totiž] bohatství, nikoli peníze.“²⁷⁰ Zejména v kontrastu s krvavými mezinárodnými konflikty devadesátých let se stávají popisy bohatství sdílených tradic velmi působivé. Podle těchto vyprávění se nástupnické země bývalé Jugoslávie důsledkem politiky etnické homogenizace o toto bohatství ochudily. Na druhou stranu je třeba si položit otázku po kontextu, v jakém je tato

268 G. G. DESCHAUMES, op. cit.; orig.: „[A Milacevci, à une heure et demi de marche de la ville de Srebrenica en Bosnie orientale] nous étions mêlés, nous vivions ensemble, avec les Serbes aussi, ils n'étaient pas loin, dans le voisinage. Là d'où je viens, à une heure de là où je me suis mariée, j'avais des voisins, dans deux maisons serbes, nous vivions avec eux comme avec les nôtres, il n'y avait pas de différence, nous vivions bien, tout était bien, nous étions comme une grande famille.“

269 L. MIANI, L. LUSENTI, op. cit., p. 71; orig.: „In Jugoslavia la convivenza con i croati dura da trecento anni. Abbiamo lavorato insieme nelle fabbriche e nei campi, abbiamo vissuto insieme nelle stesse strade, insieme abbiamo fatto festa e ci siamo divertiti.“

270 Ibid, p. 62.; orig.: „In Slavonia e in Barenia (una zona di confine come la Voivodina) ero orgoglioso di vivere insieme a circa 28 etnie diverse. Era una cosa che arricchiva il mio cuore: c'erano croati, serbi, montenegrini, ungheresi, russi, tedeschi, due villaggi di italiani, cechi, slovacchi, polacchi, russini: 28 nazionalità. Avevo la possibilità di convivere con una umanità ricchissima, conoscere non una o due nazionalità diverse, ma tante, tante religioni, tradizioni, culture... Mi piaceva... Questo è la ricchezza, non i soldi.“

nostalgie artikulována. Je pravděpodobně těžké jinak odpovědět na otázku, která předjímá jistý typ odpovědi. Je totiž docela dobře možné, že tato vyprávění sugestivním způsobem ovlivnili lidé s mikrofonom, kteří sami vyslovovali ke „ztracenému ráji“ multikulturních tradic jugoslávské federace sympatie.

Slavoj Žižek sepsal na počátku devadesátých let svá pozorování týkající se mezietnické nenávisti v bývalé Jugoslávii. Podle něj neslo velký díl viny na degradaci situace v komunistické federaci mezinárodního společenství. Aby popsal vliv Západu na dynamiku rozpadu Jugoslávie, použil metaforu expedice antropologů, kteří chtějí po divoších na tichomořském ostrově zatančit hrozivý válečný tanec v maskách kostlivců. Ti jim ho zatančí, ale později se zjistí, že před příchodem antropologů tanec vůbec neznali a tančili ho pouze podle jejich popisu. Antropologové tak dostali nazpátek svou vlastní myšlenku.²⁷¹ Podle Žižeka byly v devadesátých letech v Jugoslávii na vině i fantazie Západu. Ty se týkaly nevyhnutelnosti konfliktů a byly tak mocné, že je do jisté míry vyprovokovaly.²⁷² Touto optikou můžeme vysvětlovat i to, jak fantazie Západu získaly svoji dynamiku i po válkách rozpadu Jugoslávie a vzaly na sebe podobu souhlasu s „etnickou čistkou“ v Chorvatsku a zřízením mezinárodních „multikulturních“ protektorátů v Bosně a Hercegovině a v Kosovu. V tomto období už nebyla hlavním narativem západních fantazií krvavá tradice nenávisti jako tomu bylo na počátku devadesátých let, ale naopak snaha představit Jugoslávii jako multikulturní zemi, kde se život s ostatními etniky podobal jednomu velkému svátku.

Andrea Semprini píše o multikulturalismu jako o ideologii založené na epistemologii čtyř pilířů: sociální konstrukci reality, subjektivitě interpretací, relativismu hodnot a vědění jako politickém faktu.²⁷³ Multikulturní ideologie byla vystavena značné kritice z obou stran politického spektra. Zatímco ponecháme stranou její konzervativní kritiku, pokusme se reflektovat kritiku multikulturalismu ze strany současné radikální teorie levicového zaměření, prezentovanou autory jako jsou Slavoj Žižek, Homi Bhabha nebo Hakim Bey. Schematicky lze pohled těchto autorů vysvětlit jejich odporem k homogenizačnímu charakteru multikulturalismu, k jeho funkci jako nástroje sociální kontroly a konečně k jeho nevyvážené preferenci rozmanitosti (*diversité*) vůči odlišnosti (*différence*). Evropský establishment druhé poloviny devadesátých let vzešlý v řadě případů z tzv. nové levice uvedl ve spolupráci se stoupenci volného trhu kanadský model multikulturalismu jako možnost překonat etnické partikularismy. Utopický model multikulturního protektorátu je v podmínkách nevyřešených mezietnických a sociálních sporů jak v Bosně a Hercegovině, tak i v Kosovu, na hranici životaschopnosti. Multikulturalismus ale nakonec nahradila na přelomu tisíciletí pro země

271 S. ŽIŽEK, „Ethnic Dance Macabre“, in *The Guardian Manchester* (UK); Aug 28, 1992, online: <http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-ethnic-danse-macabre.html> (12. 1. 2008); orig.: „There is a story about an anthropological expedition trying to contact in New Zealand a tribe which allegedly danced a terrible war dance in grotesque death masks. When the members of the expedition reached the tribe in the evening they asked the village to perform it for them, and the dance performed next morning did in fact match the description. Satisfied, the expedition returned to civilisation and wrote a much-praised report on the savage rites of the primitives. However, shortly after, when another expedition arrived at this tribe and learned to speak the language properly it was shown that this terrible dance did not exist in itself at all. In their discussions with the first group of explorers, the aborigines had somehow guessed what the strangers wanted and quickly invented it for them, to satisfy their demand. In short, the explorers received back from the aborigines their own message.“

272 Ibid; orig.: „For a long time, the Balkans have been one of the privileged sites of fantastic investments. Gilles Deleuze said: „Si vous êtes pris dans le rêve de l'autre, vous êtes foutu“ — if you are caught in another's dream, you are lost. In ex-Yugoslavia, we are lost, not because of our primitive dreams and myths preventing us from speaking the enlightened language of Europe but because we pay in flesh the price for being the stuff of others' dreams.“

273 A. SEMPRINI, *Le multiculturalisme*, Paris, PUF, 1997.

bývalé Jugoslávie i pro celý svět ještě daleko nebezpečnější ideologie založená na vulgární interpretaci Huntingtonova střetu civilizací a na neokonzervativní „obraně hodnot Západu“.

To, co měl být evropský experiment multikulturalismu importovaného na půdu rozpadlé federace, neodpovídá vůli velké části populace. V Bosně a Hercegovině, která byla z bývalých socialistických republik v devadesátých letech asi nejvíce zasažena mezietnickou nenávistí, dnes, i přes veškerou dobrou vůli mezinárodního společenství, Bosňáci, Srbové a Chorvati žijí odděleně. Multikulturní *Realpolitik* vykonávaná Západem nedělá nic jiného, než že zmrazuje nenávist, která může v krizových momentech znovu vyplout násilným způsobem na povrch obdobně, jak se to stalo už několikrát v minulosti. V žádném případě ale nechci sugerovat myšlenku, že segregace je lepší řešení. Podle vyprávění některých migrantů ale i před válkou žily jednotlivé národy v Bosně a Hercegovině být vedle sebe, tak spíš odděleně, než skutečně spolu. Situace se samozřejmě lišila podle místních podmínek, úrovně dodržování náboženských tradic a toho, zda se jednalo o město nebo o venkov. Ve městech byl podíl mezietnických sňatků relativně vysoký. Na druhou stranu dokonce i ti, kteří mají tendenci zdůrazňovat nostalgii po multikulturním prostoru, uznávají u tradičněji založených obyvatel venkova jistou míru rezidenční segregace. Jedna z bosňáckých žen citovaná v článku Ghislaine Glasson Deschaumes říká: „My [Bosňáci z obce Prhovo v oblasti městečka Ključ] jsme žili v údolí a naši [srbská] sousedé byli na kopcích okolo nás.“²⁷⁴ Fakt rezidenční segregace potvrzují i různé příklady hudebních textů. Myšlenky spojené s apologií segregace najdeme logicky v textech zpěváků nacionalistického ražení, jako je zpěvák z Hercegoviny žijící ve Frankfurtu nad Mohanem Mate Bulić. V písni „Herceg-Bosna!“ Bulić zpívá: „Každý na svém, tak my teď žijeme a jsme na to hrdí.“²⁷⁵ I bosňácký rapper Edo Maajka, když komentuje situaci Bosny a Hercegoviny po roce 1995, konstatuje trvající rozdělení společnosti podle etnického klíče. Kritik nacionalismu Edo Maajka ve svém populárním textu „*Mater vam jebem*“ rapuje: „Takhle se u nás od Daytonu už dlouhé roky lidé lidí bojí a každý hlasuje pro ty svoje.“²⁷⁶

V západní a jugonostalgické literatuře se různí autoři snaží čtenáře přesvědčit, že na mapě nostalgii migrantů z bývalé Jugoslávie by nostalgie po multikulturním prostoru neměla chybět. Jugoslávská federace je v tomto pojetí chápána jako vyřešení národních otázek jednotlivých jihoslovanských národů. V této perspektivě jsou války související s rozpadem Jugoslávie chápány jako strašlivé nacionalistické intermezzo, během něhož zažil evropský kontinent nejhorší zvěrstva od konce druhé světové války. Zatímco druhou část této věty je možno uznat bez výhrad, její první polovina zůstává k další diskuzi. Titoistický režim jistě na určitou dobu zklidnil mezietnickou nenávist v Jugoslávii, ale na druhou stranu připravil půdu pro nacionalistickou „renesanci“ následující jeho pádu. Ačkoli by bylo chybou myslet si, že se historie opakuje, nebezpečí politiky multikulturních protektorátů, které jsou udržovány za pomoci intervenčních vojsk a proti vůli velké části obyvatelstva, spočívá v podobné tendenci zmrazit mezietnickou nenávist. Nostalgie po multikulturním prostoru je jistě podstatnou složkou emocionality jedné části migrantů z bývalé Jugoslávie, těžko však může být prezentována jako druh univerzální nostalgie, za níž je nezřídka pokládána.

274 G. G. DESCHAUMES, op. cit., p. 135; orig.: „*Nous [les Bosniaques de Prhovo, dans le pays de Ključ] étions dans la vallée et nos voisins [serbes] étaient sur les collines autour de nous.*“

275 „*Svoj na svome sada mi zivimo/i sa time svi se ponosimo.*“

276 „*„Ovako,/kod nas se od Dejtona/godine broje/ljudi se ljudi boje/i svako glasa za svoje.*“

NOSTALGIE PO DOMOVĚ

Nostalgie přítomná u většiny migrantů je jistý způsob smutku způsobený ztrátou místa chápaného jako Domov. Jedná se o intimně známé místo, popisované v anglickojazyčné kulturní geografii jako *homeplace*.²⁷⁷ Smutek po místech spojovaných s dětstvím a adolescencí je u velké části migrantů shodný s obecnějším smutkem plynoucím z faktu, že za sebou museli nechat rodinu, přátele a všechno štěstí, které zprostředkovává pocit toho, že je člověk doma.²⁷⁸ Pro některé migranty může být tato nostalgie reprezentována obrazem starého rodinného domu, odkud museli za různých okolností odejít. Domy opuštěné krajinými Srby po operaci Bouře (*Oluja*) vzpomíná v jedné svých písní Baja Mali Knindža. Baja zpívá text, který musí velkou část jeho publika složeného zejména ze Srbů z opuštěných částí Chorvatska a Bosny a Hercegoviny chytat za srdce: „Starý dům, starý dům s malými okny. To je to, co chybí mému srdci.“²⁷⁹ Je mi jasné, že jsem zvolil informátora poměrně krajního politického zaměření a že existuje i velká část migrantů, která má naprosto odlišné politické představy, v řadě ohledů možná protichůdné, jistě ale komplementární. V centru topografických představ, jak je prezentuje ve svých písňových textech zpěvák Baja Mali Knindža, stojí na úpatí Dinárských hor právě Starý dům.

„Jeho“ vesnice Gubin a dvě další v blízkém okolí (Čelebić a Sajkovići) v severozápadní části Livanjského polje jsou centrem Bajových topografických představ. V textech svých písní je zmiňuje nejčastěji a s ohledem na už zmíněnou „teorii obráceného dalekohledu“ zasluhují nejpodrobnější vykreslení. Mezi referencemi se v Bajových textech několikrát objeví Bosansko Grahovo, zejména jako rodiště Gavrila Principa, i nedaleký Knin, který byl ve své době centrem parastátu krajiných Srbů. Je příznačné, že na Livno, které je nejbližším městem k Bajově Gubinu, se v jeho textech příliš prostoru nenajde. To je pravděpodobně způsobeno tím, že i během období největší expanze Srby kontrolovaných území v dnešní Bosně a Hercegovině spravovala Livno křehká bosňacko-chorvatská koalice. Nepřátelé jsou v Bajových textech označováni jako spolek „pašů“, „mudžahedínů“ a „ustašovců“. Nedaleký Glamoč se smíšeným obyvatelstvem zmiňuje pouze v písni k příležitosti Daytonského rozhraničení. Stejně jako vesnice Gubin a města Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo a Drvar obydlená většinou srbského obyvatelstva ale skončil Glamoč na „té špatné straně“ hranice, nad kterou nemá Banja Luka moc. Ta ale, přestože je hlavním městem Republiky Srbské, nemá v Bajových topografických představách příliš prestižní místo. Verbální despekt vůči nížinaté Banja Luce může být u Baji vysvětlován horalskou hrdostí a idealizací Dinárských hor a jejich obyvatel. Velmi omezené místo však věnuje i Bělehradu a dalším místům mimo někdejší Krajinu. V jeho písních jsou sice zmínky o Americe, ale ta je prezentována jako téměř abstraktní místo, kde sice na jednu stranu „dědové v Chicagu“ spřádají plány na znovuosvobození „Dinary, srbské hory“, ale současně jako stát vyvíjí aktivity právě v neprospěch Srbů, a to buď v Krajině anebo ve vlastním Srbsku zbídačeném embargem a ještě bombardovaném vzdušnými silami NATO. Několikrát v jeho písních zazní i jméno nizozemského města Haagu, kde má sídlo Tribunál pro vyšetřování zločinů na území bývalé Jugoslávie. Není třeba dodávat, že v Bajových očích jsou souzení Srbové hrdinové a nikoli váleční zločinci.

Nostalgie po ztraceném domově je značně přítomná i ve vzpomínkách antikomunistických emigrantů. Ti byli podobně jako „menšinové“ obyvatelstvo oblastí, které prošly etnickou

277 L. McDOWELL, *Undoing a Place?: A Geographical Reader*, London, Arnold, 1997, pp. 13–60.

278 L. REINDERS, M. van der LAND, „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue“, in *Housing, Theory and Society*, 1, 2008, pp. 2–13.

279 „Stara kuca, stara kuca,/a prozori mali./Tu je ona,/sto mom srcu fali.“

homogenizací, nuceni opustit svoje domovy za často dramatických okolností. Někteří jako Marjana Kulenović-Deželić si ještě dlouhá léta vzpomínali na křivdy, které se jim předtím, než opustili svoje domovy, děly. Kulenović-Deželić v jednom sborníku chorvatského nacionalistického ražení vykládá: „V našem domě na Gajově ulici 44 nám vykážali jedinou místnost. Do domu se nastěhovali komunisté. Byli primitivní, neuměli se ani umývat. Do piána si nasadili kuřata. Oheň si rozdělali přímo na parketách.“²⁸⁰ Pro vlnu pracovních migrantů je téma Domova také niterně vlastní. Většina *gastarbajterů* pocházela z venkovského prostředí a adaptace na nové prostředí byla pro řadu z nich poměrně bolestná. Na rozdíl od politických emigrantů a uprchlíků se však pracovní migranti mohli do svých domovů vracet, i když to často bylo jen na omezenou dobu během dovolené. Většina z nich s sebou vozila i zboží, které bylo v Jugoslávii těžko k sehnání. Vlna ekonomických migrací se nezastavila s rozpadem Jugoslávie, ale přes všechny problémy s nově ustavenými hranicemi a složitými vztahy s hostitelskými zeměmi pokračovala i v devadesátých letech až do současnosti. Pozorování, podle nichž se v cizině ze všech skupin migrantů adaptují nejsnadněji antinacionalističtí emigranti, se zdají být obecně platná. Přesto se ale i někteří z nich, jako například architekt a bývalý starosta Bělehradu Bogdan Bogdanović, rozvzpomínají na Domov s jistou nostalgií. Bogdanović odpověděl na otázku pro týdeník BH Dani: „Mě se lidé často ptají, proč jsem já zrovna ve Vídni, a ne například v Paříži, kde znám lépe jazyk. Já jsem ve Vídni kvůli Dunaji, protože toku Dunaje rozumím, znám a mám rád jeho topografii.“²⁸¹

280 B. VUKUŠIĆ, op. cit., p. 505; orig.: „U našoj kući u Gajevoj 44 dali su nam samo jednu sobicu. U kuću su uselili komunisti. Bili su primitivni, nisu se znali ni oprati. U glasoviru su uzgajali pileće... Na parketu su kurili drva...“

281 B. BOGDANOVIĆ, „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor vedl Mile Stojić, in *BH Dani*, 91, 21. 12. 1998; orig.: „Mene ljudi često pitaju zasto sam ja bas u Becu, a ne, recimo, u Parizu, gdje bolje poznajem jezik. Ja sam u Becu zbog Dunava, jer tok Dunava ja razumijem, njegovu topografiju poznajem i volim.“

Populární kultura a subkultury

Populární kulturu lze chápat jako místo neustálého boje o vyjednávání významů, které jsou podstatné pro hodnotový systém jednotlivců i společnosti. John Fiske popisoval populární kulturu jako projev rezistence vůči kulturní hegemonizaci. V kontrastu vůči pohledu Frankfurtské školy, jejíž stoupenci neměli pro „masovou kulturu“ slova pochopení, ji Fiske chápal jako částečně emancipační. Pro populární kulturu sice hraje významnou úlohu dominance, ale svými každodenními praktikami si ji lidé naplňují vlastními významy, proto o ní nelze hovořit pouze jako o nástroji vnucujícím lidem předem dané pravdy.²⁸² Konzumace produktů populární kultury a příslušnost k subkulturám založeným na společně sdíleném vkusu hrály v různých společnostech Západu, Východu i Jihu zhruba od poloviny padesátých let velmi podstatnou roli. Tato příslušnost pak má často přímý politický podtón a případné kontroverze okolo populární kultury směřují k jejímu sociálně-politickému kontextu. Populární kultura je tedy vhodným nástrojem, jak se z jiného úhlu přiblížit představám migrantů z bývalé Jugoslávie.

Jeden z důvodů, který mě přiměl zajímat se o jejich populární kulturu, byl můj údiv před nápisem na tričku, které jsem kdysi zahlédl ve Vídni. Nápis „Hugo Boss“ na něm byl přetvořen v „Yugo Boss“.²⁸³ Začal jsem se zajímat, co stojí za touto potřebou dávat svoje „Yugo“ hrdě na odív. Podobná trička a jim podobné reference na bývalou Jugoslávii najdeme ve veřejném prostoru i mnoha dalších evropských zemích. Co se týče „jugo-prostředí“ ve Francii, pak dejme slovo Christianu Colerovi. Podle něj se jedná o prostředí, které oplývá barvami, alkoholem, masem, machistickou zábavou a je otevřeno hédonistickým hodnotám balkánských oslav a hlasité hudby. Současně má podle Colery „jugo-prostředí“, které je zároveň realitou, klišé i karikaturou, neustále nakročeno ke ghettoizaci a sociální marginalizaci.²⁸⁴ Jedním z vizuálních projevů specifických pro diasporické komunity migrantů z bývalé Jugo-

282 „A text that is to be made into popular culture must [...] contain both the forces of domination and the opportunities to speak against them, the opportunities to oppose or evade them from subordinated, but not totally disempowered, positions. Popular culture is made by the people at the interface between the products of the culture industries and everyday life. Popular culture is made by the people, not imposed upon them; it stems from within, from below, not from above.“, J. FISKE op. cit., p. 25.

283 Pro název této techniky přetváření politických, reklamních a jiných hesel se v mnoha jazycích vžil francouzský výraz *détournement*.

284 „[C]ette image se cristallise et trouve sa caricature dans le cliché de ceux que tous appellent le « milieu yougo », milieu que l'on nous décrit volontiers comme inculte, « terre-à-terre », voué aux valeurs hédonistes de la fête balkanique, de la musique, de la bonne chaire et de l'alcool, haut en couleur, machiste, patriarcal, tendant à se replier, avec nostalgie, sur l'imaginaire traditionnel du pays d'origine, et, de se fait, toujours en voie de ghettoisation et de marginalisation sociale[.]“, C. COLERA, op. cit., pp. 108–109.

slávie jsou fotoreportáže z koncertů umělců populární hudby. Koncerty interpretů populární hudby, často inzerované na internetových fórech nebo ve fyzickém veřejném prostoru ve formě plakátů, patří mezi nejviditelnější manifestace menšinové kultury v diaspoře.

Pokud chápeme diasporu jako jistý druh subkultury, jsou tyto koncerty skutečným rituálem sounáležitosti umožňujícím jejich účastníkům alespoň dočasně zapomenout na často tíživou realitu života v emigraci. Pro většinu subkultur je hlavním „svátkem“ společný prožitek sobotního večera. S ohledem na to, že valná většina subkultur se dále diferencuje podle sociálního a s ním souvisejícího vzdělanostního klíče, genderu a věku, zůstává otázkou, nakolik lze hovořit o konkrétních homogenních subkulturách migrantů. Jejich večírky, na nichž vystupují amatérští, poloprofesionální nebo i profesionální umělci společného původu, však zůstávají realitou. V Colerově „jugo-prostředí“ jsou tyto kulturní aktivity nejčastěji popisovány jako bakchanálie otevřeně kontrastující s obdobnými akcemi organizovanými členy hostitelské společnosti. Podle zažitého stereotypu totiž dovedou migranti slavit daleko intenzivněji než domácí obyvatelstvo na vlastních „nemastných a neslaných“ akcích. To, o čem Colera píše jako o „jugo-prostředí“, může tedy skutečně být chápáno jako jistý svébytný druh subkultury.

S konceptem subkultury začala poprvé ve větší míře operovat Chicagská škola urbánní sociologie v meziválečném období a koncept spojovala především s delikvencí a deviací. Birminghamská škola (CCCS) svým čtením neortodoxního marxismu vykládala subkultury jako vyjádření rezistence dělnické mládeže vůči kulturní hegemonii středních tříd.²⁸⁵ Subkultura je tak sociální kategorií založenou na rezistenci vůči hegemonní kultuře. Pro Dicka Hebdidge byla subkultura sociální formací založenou na rezistenci vůči mainstreamu vyznáváním stejného stylu.²⁸⁶ Ať už se jedná o módu, hudbu nebo drogy je styl, jak jej chápe Hebdidge, poměrně dynamickou kategorií, která může přejímat a posouvat významy. Subkultura tedy byla pro Dicka Hebdidge výsledkem aktivního procesu vybírání si (brikoláže) symbolů, rituálů a významů. Speciální odnož kulturních studií věnující se subkulturám (tzv. subkulturní studia) se musela během své nedlouhé existence vypořádat s několika kritickými body.²⁸⁷ Stoupenci Birminghamské školy se podle svých kritiků příliš orientovali na genderově jednobarevné subkultury mladých mužů, jako byli skinheads nebo *teddy boys* a dlouhodobě přehlíželi kulturní praktiky dívek a mladých žen. Jinou výtkou vůči konceptu subkultury bylo opakující se poukazování na to, že někteří ze členů subkultur participují na aktivitách skupiny jen velmi okrajově a často bez niterného ztotožnění se se všemi jejími prvky a významy. Konečně, postsubkulturní teorie chápe subkultury jako hru s image a výsledek hybridních individualizačních strategií založených na „supermarketu stylů“.

Pro tuto knihu významnému tématu subkultur sdružujících se na etnickém základě se věnovali už stoupenci Birminghamské školy. Zcela nové impulsy ale dostala subkulturní teorie věnovaná skupinám migrantů až v posledních patnácti letech. Jeden z bodů intenzivnějšího obratu k subkulturám migrantů souvisí v urbánních studiích s tématem ghettoizace. Na příkladech z obou stran Atlantiku se tématu dlouhodobě věnoval Loïc Wacquant a v souvislosti s etnickými subkulturami poměrně věrně popsal hodnotovou orientaci, představy a jazyk

285 Srv. G. HALL, C. BIRCHALL (eds.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*, Atlanta, University of Georgia, 2006; A. MATTELART, É. NEVEU, *Introduction aux Cultural Studies*, Paris, La Découverte, 2003.

286 D. HEBDIDGE, *Subculture: The Meaning of Style*, London, Methuen, 1979.

287 Srv. A. BENNETT, „Researching Youth Culture and Popular Music: a Methodological Critique“, in *British Journal of Sociology*, 53, 3, 2002, pp. 451–466; J. FORNÄS, G. BOLIN (eds.), *Youth Culture in Late Modernity*, London, Sage, 1995; D. MUGGLETON, *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, Oxford, Berg, 2000; L. ROLLIN, *Twentieth Century Teen Culture by the Decades: A Reference Guide*, London, Greenwood Press, 1999.

potomků migrantů v rudém pásu severní části pařížské aglomerace.²⁸⁸ Tomuto kontextu se věnoval i nizozemský urbanista a sociolog Leeke Reinders.²⁸⁹ Jiným tematicky vděčným příkladem studia etnických subkultur v urbánním kontextu je Berlín, jehož skupinám turecké mládeže se věnovali Caroline Diessel a Levent Soysal.²⁹⁰ K tématu subkultur sdružujících se v současném globálním světě na etnickém základě byla publikována i poměrně rozsáhlá monografie Rupy Huq.²⁹¹

Jistě se nabízí hypotéza, podle níž odpovídá kultura ekonomických migrantů kultuře konzumní společnosti tak, jak ji definoval Jean Baudrillard.²⁹² Těto hypotéze by také odpovídala případová studie věnovaná akcelerovanému vstupu populární kultury postsocialistické Evropy do světa tržního kapitalismu.²⁹³ Současně jsou to často ekonomičtí migranti, kteří nejlépe ztělesňují pravidla konzumní společnosti. Protože pro řadu z nich bylo rozhodnutí odejít vázáno právě na snahu materiálně si polepšit, lze u některých migrantů pozorovat určitou potřebu vystavovat na odiv technologické novinky, kvalitní oblečení, automobily a další artefakty konzumní společnosti, i kdyby měly být například koupeny za poslední úspory před cestou na dovolenou do původní vlasti. V kontextu kulturních praktik migrantů z bývalé Jugoslávie pozoroval tento modus chování Dejan Kuzmanović.²⁹⁴ Současně měla tato potřeba souvislost i s relativní technologickou zaostalostí původní vlasti. Jeden z mých informantů mi například sdělil: „Co se týče technických novinek, byla Jugoslávie vždycky šest let ve skluzu za Francií. Kazetový magnetofon byl například představen jako velká novinka ve Francii v roce 1979 a v Jugoslávii to bylo až v polovině osmdesátých let.“²⁹⁵

Jinou tezí ve vztahu k populární kultuře migrantů je jistý tradicionalismus nebo dokonce normy chování chápáné v původní zemi jako zastaralé. Společnost v původní zemi totiž často prošla za dobu nepřítomnosti migrantů obdobím změn. Příklady z prostředí tureckých migrantů ve Francii ukazují emoční vazbu na kulturní praktiky, které byly v té době v samotném Turecku už chápány jako archaické.²⁹⁶ Tento druh tradicionalismu byl pozorován i v případě ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie.²⁹⁷ Migranté totiž byli podle Dragomira Antoníče často velmi emocionálně připoutáni k tradiční kultuře jednotlivých oblastí Jugoslávie, jejím zvykům, reprezentacím, folklóru a dalším prvkům, neboť byli přesvědčeni o dočasném charakteru svého pobytu v zahraničí. Je jistým paradoxem, že

288 L. WACQUANT, *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*, Paris, La Découverte, 2006.

289 L. REINDERS, „Baby Bronks: Place and Identity in a Parisian Banlieue“, in F. ECKARDT, D. HASSEN-PFLUG, Dieter (eds.): *Urbanism and Globalisation*, Frankfurt/Main, Peter Lang, 2004, pp. 151–174; L. REINDERS, „The Contra-Dance: Rapping and the art of symbolic resistance in the Parisian banlieue“, in P.J.M. NAS, A. SAMUELS, (eds.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism*, London, Paul Kegan, 2006, pp. 171–197.

290 C. DIESSEL, „Bridging East and West on the „Orient Express“: Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin“, in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165–187; L. SOYSAL, „Diversity of Experience, Experience of Diversity: Turkish Migrant Youth Culture in Berlin“, in *Cultural Dynamics*, 13, 2001, pp. 5–28.

291 R. HUQ, *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*, London, Routledge, 2006.

292 J. BAUDRILLARD, *La société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

293 J. PATICO, „To be Happy in a Mercedes: Culture, Civilization and Transformations of Value in a Postsocialist City“, in *American Ethnologist*, 32 (3), 2005, pp. 479–496.

294 D. KUZMANOVIĆ, „Les jeunes issus de l'immigration yougoslave en France“, in D. DAVIDOVIĆ (ed.), op. cit., pp. 133–155, p. 137.

295 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Avec les nouveautés techniques il y avait toujours un décalage de six ans entre la France et la Yougoslavie. Le magnétoscope par exemple fut introduit comme une grande nouveauté en France en 1979, alors qu'en Yougoslavie ce ne fut qu'au milieu des années 80.“

296 Srv. D. BOUZAR, *L'islam des banlieues. Les prédicateurs musulmans : nouveaux travailleurs sociaux?*, Paris, Syros, 2001.

297 D. ANTONIĆ, „Rôle de la culture traditionnelle dans la conservation de l'identité culturelle de la deuxième génération des migrants“, in D. DAVIDOVIĆ (ed.), op. cit., pp. 61–68.

v mnohonárodnostním a mnohokonfesionálním prostředí pak mají migranti tendence upnout se k nejtradičnějším složkám kultury a tradice jsou tam často uchovávané mnohem lépe než v původní vlasti i s ohledem na častou podporu ze strany hostitelského prostředí.

„JUGO-ROCK“ A ROCKERI

Jugoslávská rocková scéna těžila dlouhá léta z relativní otevřenosti Jugoslávie vůči vlivům západní Evropy a severní Ameriky. Díky tamějšímu poměrně liberálnímu režimu se tak „Jugo-rock“ mohl stát největší scénou východní Evropy.²⁹⁸ Podle zažitého klišé byl pak jugoslávský rock nejpodstatnější rockovou scénou v Evropě hned po britské. Řada mezinárodních rockových hvězd pravidelně zařazovala velká jugoslávská města na itinerář svých koncertních turné a současně si jugoslávští rockeři (*rockeri*) díky otevřenosti hranic užívali možnosti vidět koncerty svých oblíbenců i mimo Jugoslávii. To byly výhody, o nichž se mohlo většině jejich východoevropských kolegů jen zdát. Podle některých svědectví to bylo i díky jízdenkám Interrail.²⁹⁹ S nimi v kapse mohli *rockeri* navštěvovat věhlasné kluby a festivaly daleko za hranicemi Jugoslávie.

Pro některé autory, kteří se rocku ve východní Evropě věnovali, měl tento hudební žánr až do pádu berlínské zdi charakter kontrakultury. Tu Sabrina Ramet definovala jako souhrn myšlenek, postojů a vkusu, který se během komunistického režimu odlišoval od dominantní kultury.³⁰⁰ S ohledem na specifický charakter jugoslávského režimu však může být jugoslávský rock definován jako kontrakultura jen se značnou opatrností. Jeho často nekriticky prozápadní charakter zůstává však neoddiskutovatelný. Ten lze interpretovat jako výsledek napodobování rebelského postoje západoevropských a amerických idolů bez přebírání i jejich častého postoje v politické opozici vůči Západu. Na druhou stranu zasáhl pád komunismu jugoslávské rockery obzvlášť tvrdě. Zejména srbská rocková scéna utrpěla velký zásah nemilostí Miloševićova režimu vůči této relativně kosmopolitní hudbě. Současně ztratily jugoslávské rockové kapely možnost uplatnit se na velkém trhu bývalé federace a musely se orientovat na daleko menší trhy nástupnických států. Série válek, která rozpad Jugoslávie doprovázela, pak znamenala pro rockovou subkulturu poměrně velký impuls. Řada rockerů otevřeně proti válce vystupovala a pacifistický rock srbských Rimtutituki nebo chorvatských Parni Valjak patřila jistě k tomu nejlepšímu, co mohla tato scéna v daném kontextu vyprodukovat.

Zdaleka ne všichni rockoví interpreti se však válce postavili s takovou vervou a někteří se přímo angažovali ve prospěch nacionalistických režimů. Například pro Boru Djordjeviće, zpěváka bělehradské skupiny Riblja Čorba, znamenala podpora srbského nacionalismu logické vyústění jeho antikomunismu. Jiný interpret Ivica Čuljak, punker vystupující pod pseudonymem Satan Panonski, dokonce padl v uniformě chorvatské armády. To podle Catherine Baker souviselo zejména v chorvatském prostředí s mýtem rockera-vojáka.³⁰¹ Nejen chorvatská, ale i bosňácká armáda a paramilitární formace totiž během války využívaly opozice „západní image“ rocku vůči „východní“ srbské kultuře. Z tohoto období tak pochází řada fotografií vojáků s tričky Rolling Stones, kopiemi brýlí Ray Ban a cigaretami Marlboro. Filmy věnující se válkám následujícím rozpadu Jugoslávie pak mýtus rockera-

298 S. P. RAMET, op.cit., T. RYBACK, op. cit., M. COLLIN, op. cit.

299 I. MIRKOVIĆ, *Sretno Dijete*, Zagreb, Fraktura, 2004.

300 S. P. RAMET, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Durham, Duke University Press, 1991, pp. 234–261.

301 C. BAKER, *Sounds of the Borderland: Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Farnham, Ashgate, 2010.

-vojáka potvrzují i mimo Chorvatsko. Jak ukazuje film Srdjana Dragojeviće „Hezké vesnice hezky hoří“ (*Lepa sela lepo gore*), rock poslouchali během války i srbsí vojáci. Ve filmu je originálním způsobem zachycena skupina srbských vojáků vypalujících za doprovodu populární písně „Celá Jugoslávie hraje rock n' roll“ (*Igra rokenrol cela Jugoslavija*) skupiny Električni Orgazam domy civilistů. Použití této písně ve filmu má navíc evokovat to, že se ve válce jednalo o kulturní praktiku všech bojujících stran („celé Jugoslávie“).

Na počátku devadesátých let utrpěl v Srbsku rock i jinou porážku než jakou byla kolaborace části rockerů s nacionalistickým režimem. Během první poloviny devadesátých let byla tato hudba prakticky vyloučena z médií. Reakcí na to byl přechod jedné části této scény do undergroundu a její aktivní angažmá v proti-Miloševićovské opozici. Některé z těchto skupin se pak zaměřily na nesnadnou spolupráci s interprety z ostatních nástupnických zemí. Jedním z výsledků těchto aktivit byly koncerty, které se v tomto období konaly za hranicemi bývalé Jugoslávie. Pro české prostředí není bez zajímavosti, že některé z těchto akcí se odehrály v první polovině devadesátých let i v Praze. Jiné se pak udály v místech velké koncentrace migrantů ze zemí bývalé Jugoslávie, a to zejména za podpory těch migrantů, kteří z vlasti odešli, aby se vyhnuli válce. Řada z nich totiž odpovídala svým věkem a kulturně-sociálním profilem právě milovníkům „Jugo-rocku“.

Ve své práci věnované populární hudbě první poloviny devadesátých let se Svanibor Pettan vyjadřuje k neschopnosti společenských věd předpovědět válku v bývalé Jugoslávii i v době, kdy všechny indicie naznačovaly, že země směřuje do začarovaného kruhu mezinárodních nesnášenlivostí.³⁰² Podle Pettana však neselhal instinkt bývalého rockera Gorana Bregoviće. Tento dlouholetý frontman populární skupiny Bijelo Dugme totiž o svých vzpomínkách na události předcházející rozpadu Jugoslávie uvedl: „Na naše poslední turné si vzpomínám jako na velmi těžké. Myslím, že náš první koncert byl někde ve Sremske Mitrovici. Dovedli nás ve tmě na scénu. Myslíš si, že v té tmě není nic jiného než publikum a slyšíš poprvé ten zvuk ‚Srbija, Srbija‘... Rozsvítila se světla a bylo tam přeplněno srbskými vlajkami. To bylo něco úplně nového. Jako kdyby to bylo naschvál, tak jsme den na to hráli v Chorvatsku. Stejná tma a z její hlubiny chorvatské vlajky. Nákladáky jsme měli popsané nápisy ‚Srbija über alles‘. Potom to stejné v Chorvatsku. To bylo ještě před mítinky a demonstracemi. Bylo to poprvé vidět na našich koncertech.“³⁰³ Tato traumatická zkušenost na Bregoviće zapůsobila natolik, že netrvalo dlouho, aby opustil rozpadající se Jugoslávii a usadil se v Paříži, kde začal skládat hudbu určenou primárně pro západní publikum lačné balkánské exotiky.

Někteří kritici označují Bregovićovu hudební produkci devadesátých let jako „výprodej balkánské hudby“. Tento bývalý rocker totiž mezitím přesedlal na módní vlnu world music a řada z jeho kritiků poukazuje na to, že jako zaručeně „tradiční balkánskou hudbu“ prodával i kompozice s vlivy hudby z Kavkazu, Levanty nebo jiných částí světa. Pravděpodobně největším a nejlépe načasovaným úspěchem byla pro Bregoviće hudba k filmu Emira Kusturicy „Underground“ (1995). Soundtrack k filmu byl totiž právě tím, co západní publikum vystavené hororovým zprávám z válek rozpadu bývalé Jugoslávie očekávalo. Bregović v soundtracku poskládal hudební klišé západního Balkánu dohromady se současnou

302 S. PETTAN, „Music, Politics and War in Croatia in 1990s: An Introduction“, in S. PETTAN (ed.), *Music* cit., pp. 9–27.

303 Orig.: „Poslednje turneje se sjećam kao vrlo mucne. Mislim da je prvi koncert bio negdje ovdje. Valjda, Sremska Mitrovica. Izvedu nas u mraku na binu, misliš nema ničega u tom mraku osim publike, a čuješ prvi put taj fon „Srbija“, „Srbija“ ... Upale se svjetla a ono prepuno srpskih zastava, nesto sasvim novo. Kao po ironiji, sutradan sviramo u Hrvatskoj. Isto mrak i iz mraka hrvatske zastave po dubini. Kamione smo imali isarane sa „Srbija über alles“. Posle to isto u Hrvatskoj. To je bilo prije skupova, demonstracija. To se prvi put vidjelo po nasim koncertima.“, cit. in P. POPOVIĆ, „Na ruševinama Bregovićeve Jugoslavije“, http://www.yurope.com/zines/SAM/arhiva_2/0004.html (12. 1. 2008).

populární hudbou a spolu s Kusturicovou filmovou zápletkou tak film a hudba k němu tvoří svébytný příklad autoexotismu a k jako takovému se k němu v této práci ještě vrátíme. Pro některé migranty z bývalé Jugoslávie je však Bregovićova hudba rovněž podstatnou referencí. Informantka žijící v Paříži mi tamější situaci popsala následovně: „Publikum závisí na hudbě. Pokud jde o koncerty srbských, bosňáckých nebo makedonských zpěváků, pak na ně obvykle chodí zejména Srbové. Pokud se ale jedná o koncert Bregoviće nebo o cikánské žesťové kutálky, které vlastně hrají hudbu z Kusturicových filmů, pak vám můžu říct, že publikum tvoří z 90% Francouzi. Mně se tenhle druh hudby líbí. Zbožňuji Bregoviće. Ti, co ho kritizují, jsou závistivci. Je to někdo, kdo uspěl v zahraničí. [Závist vůči těm, kdo uspěli] je v jihoslovanské mentalitě.“³⁰⁴

Osud bývalého frontmana skupiny Bijelo Dugme Gorana Bregoviće připomíná osudy členů další „jugo-rockové“ skupiny – „novovlné“ formace ze Sarajeva, Zabranjeno Pušenje („Kouření zakázáno“).³⁰⁵ Ta byla v osmdesátých letech v Jugoslávii synonymem punkové revolty nesmiřitelné k rockovým dinosaurům „staré vlny“, jimiž byla právě Bregovićova skupina Bijelo Dugme („Bílý knoflík“). Rivalita mezi oběma původně sarajevskými skupinami se s ekonomickými migranty dostala daleko za hranice Jugoslávie. Na fotografii pořízené v jedné německé továrně tak můžeme vidět symbol zakazující cigaretu a překlad německého nápisu „*Rauchen verboten*“ do řady jazyků, jimž rozuměli tamější dělníci. Mimo španělštiny, turečtiny a angličtiny však můžeme vidět nápis – „Bijelo Dugme“. Můžeme se pouze domnívat, že jugoslávský předák, jehož se při zadávání nápisu na ceduli, ptali na to, jak se v jeho jazyce řekne „Kouření zakázáno“, nemohl snést myšlenku, že by se po zbytek svých pracovních směn musel dívat na jméno nenáviděné „new wave“ kapely, a tak namísto nápisu zakazujícího kouření („Zabranjeno pušenje“) nechal napsat „bílý knoflík“ („Bijelo Dugme“).

S koncem jugoslávské federace se skupina Zabranjeno Pušenje rozpadla na bosenská a srbská křídla. Srbská větev se přetransformovala v The No Smoking Orchestra a s aureolou svého basisty, výše zmíněného filmového režiséra Emira Kusturicy, se brzy stala velmi populární u mezinárodního publika. Hudební styl The No Smoking Orchestra totiž prošel významnou transformací, aby se značně přiblížil burleskní hudbě inspirované etnickými motivy, nikoli nepodobné hudbě bývalého úhlavního rivala skupiny – Gorana Bregoviće.

V nástupnických zemích jugoslávské federace stejně jako u migrantů se „Jugo-rock“ sedmdesátých a osmdesátých let těší stále značné popularitě, a to jak u generace, která prožila s touto hudbou své mládí, tak i u generace vyrůstající v devadesátých letech a později. Retro-vlna jugoslávského rocku zasáhla desetiletí po rozpadu Jugoslávie patrně všechny nástupnické země bývalé Jugoslávie.³⁰⁶ Můžeme se domnívat, že poslechem této hudby část mládeže nástupnických zemí bývalé Jugoslávie vyjadřovala revoltu vůči generaci svých rodičů, obvykle chápané jako té, která měla největší podíl na rozpadu federace, vypuknutí válek a izolaci. Jistě se jedná o značné zjednodušení, avšak o generačním rozměru obliby

304 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le public dépend de la musique. Quand ce sont des chanteurs serbes ou bosniaques ou macédoniens, ce sont en général les Serbes qui y vont, mais quand c'est un concert de Bregović ou des Gitans qui jouent de la trompette et qui jouent en fait la musique des films de Kusturica, je peux vous dire qu'il n'y a que des Français, à 90%. Moi j'aime bien ce genre de musique. J'adore Bregović. Les gens qui le critiquent sont des jaloux, car c'est quelqu'un qui a réussi à l'étranger. [La jalousie envers ceux qui ont réussi][...] est dans la mentalité yougoslave.*“

305 Dalším jugoslávským rockerem žijícím od počátku devadesátých let v Paříži byl bývalý frontman skupiny Haustor Darko Rundek. I ten přesedlal v emigraci na world music a stal se do velké míry populární v zemích bývalé Jugoslávie i mezi migranty vyhraňujícími se proti nacionalismu.

306 Pojmeme „retro“ se v teorii populární hudby a subkultur obvykle rozumí návrat popularity žánru, který vyšel z módy už před nějakou dobou. Pro obecnou teorii fenoménu srv. T. E. LIVINGSTONE, „Musical Revivals: Towards a General Theory“, in *Ethnomusicology*, 43, 1, pp. 66–85.

populární hudby spojované s politickou profilací jejich posluchačů už toho bylo napsáno mnoho zejména ve vztahu k hudebnímu žánru označovanému v jihoslovanském prostoru jako „turbofolk“. Než se k němu však dostaneme, podívejme se na představy migrantů spjaté s „původní“ folklórní hudbou bývalé Jugoslávie.³⁰⁷

FOLKLÓR

Folklór západního Balkánu se vyznačuje výjimečnou bohatostí forem a zejména v hudbě má dosud značně silnou pozici. Roviny vztahů folklóru a ostatních hudebních žánrů jsou navíc často nečekané a překvapující. Jako ilustraci můžeme uvést příklad záhřebské punkové ikony Branimira „Johnnyho“ Stuliće. Ten začal svou kariéru v hudební skupině hrající bosenskou folklórní hudbu *sevdah*.³⁰⁸ Regionální variace folklórní hudby jsou v jihoslovanském prostoru závislé na tom, zda hudba pochází z jeho panonské, dinárské nebo jadranské oblasti. Zatímco některé složky folklóru instrumentalizoval komunistický režim, jiné nebo i tytéž využívaly jako národní kulturní dědictví režimy nacionalistické.³⁰⁹ Paul Pawlikowski natočil o válce v Bosně a Hercegovině dokument, v němž představuje Radovana Karadžiće, jak zpívá epickou báseň a doprovází svůj monotónní zpěv hrou na strunný nástroj dinárské folklórní tradice – *gusle*.³¹⁰ Po dlouhá století to byl v horských částech západního Balkánu právě tento nástroj, jenž doprovázel zpěv *guslara*, strážce nepsané epické poezie. Ta byla v této oblasti během dlouhého předliterárního období pro tamější obyvatelstvo všech konfesí hlavním zdrojem informací o světě.³¹¹

Zpěv a hudba *guslara* však nebyly jedinými folklórními praktikami využívanými ze strany nacionalistických režimů. V chorvatském kontextu tak například režim politické strany HDZ využíval po určitou dobu slavonské folklórní tradice takzvaných tamburašských hudebních skupin.³¹² Hudbě angažované v nacionalistických projektech se však budeme detailně věnovat v jedné z příštích kapitol. Pro tuto chvíli je namístě zaměřit se na jiný rozměr reprezentací spjatých s tradiční hudbou. Tím je opovržení, které folklór vzbuzuje ze strany části jihoslovanských „urbánních elit“. Pro řadu z těch, které se za elity považují, je totiž folklór a ještě více jeho současné formy záležitostí venkova a synonymem slámy trčící z bot buranů přezdívaných v jihoslovanském kontextu „sedláci“ (*seljaci*). Takřka klasickým pozorováním je v tomto ohledu v mnoha ohledech velmi silný popis cesty Dubravky Ugrešić přes Dalmatské záhoří z dovolené na Jadranu nazpět do Záhřebu.³¹³ Ugrešić, archetyp urbánní a kosmopolitní osobnosti, v něm popisuje svoje znechucení nad polyfonickým

307 Pokud píšu o folklórní hudbě bývalé Jugoslávie jako o „původní“, vycházím tak z reference na Terence Rangera a Erica Hobsbawma považující tradici za konstrukt s politicko-společenským kontextem. Srv. T. RANGER, E. HOBSBAWM, *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

308 I. MIRKOVIĆ, op. cit.; *Sevdah* nebo též *sevdalinka* je hudební žánr vycházející z bosenského městského folklóru. Typickým představitelem tohoto žánru byl mostarský lékař Himzo Polovina.

309 Pro příklady využívání folklóru ze strany komunistických ideologů v Jugoslávii viz. M. BRKLJAČIĆ, „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito's Yugoslavia“, in J. R. LAMPE, M. MAZOVER (eds.), *Ideologies and National Identities, The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2000, pp. 180–210. V tomto článku dokonce Maja Brkljačić ukazuje příklady „falešného“ folklóru sloužícího k mobilizaci ať už ze strany komunistického režimu nebo režimů nacionalistických.

310 Pro komentář Dubravky Ugrešić viz. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., pp. 162–163.

311 Jeden z *guslarů* Dalmatského záhoří, Ivan Čaljkusić z Lovreče v Imotské krajině, nhrál v polovině osmdesátých let skladbu pojednávající o ekonomických migrantech (*Naši ljudi u tudjini*).

312 R. BONIFACIĆ, „Regional and National Aspects of Tamburica Tradition: The Case of *Zlatni Dukati* Neotraditional Ensemble“, in S. PETTAN (ed.), op. cit., pp. 131–141.

313 D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., pp. 153–174.

zpěvem dalmatského vnitrozemí nazývaným *rere* nebo *ganga*. Podle ní se jedná o nejhrušší možné hudební vyjádření, které ve formě hrdelního zpěvu zejména mužských hlasů sahá až kamsi do hluboké mytologie. Motivy přezíravosti Dubravky Ugrešić nad touto hudbou lze vysvětlit tím, že autorka musela kvůli konzervativní politice Franja Tudjmana Chorvatsko na řadu let opustit. Řada vokálních spolků věnujících se zpěvu *rere* a *ganga* pak vyjadřuje právě nacionalistické a konzervativní myšlenky. Na druhou stranu však lze jen těžko omlouvat povýšenost urbánních segmentů jihoslovanské populace nad venkovem a jeho obyvateli a už vůbec ne hluboký odsudek této jedné z nejstarších forem středomořského folklórního zpěvu.³¹⁴

Pokud se vrátíme k migracím, je folklór nezřídka chápán jako prostředek uchování si etnické identity v emigraci a jako takový bývá protěžován ze strany institucí hostitelských zemí. Ty totiž vycházejí často z principů idealizovaného multikulturalismu a folklór je tak pro ně jednou z forem, jak dokazovat rozmanitost té které společnosti. Jinou formou může být například podpora etnické gastronomie během různých veřejných událostí snažících se ukázat úspěšnou „integraci cizinců do společnosti“. Folklór migrantů je tak přes svou často kontroverzní funkci i obsah chápán ze strany integračních aktérů jako nesporně pozitivní element. Podpora folklóru ze strany hostitelských společností je ale čímsi, co poměrně snadno navenek manifestuje otevřenost hostitelské společnosti vůči nově příchozím a současně to „moc nestojí“. Folklór totiž odkazuje k rozmanitosti (*diversité*) společnosti, nikoli k její otevřenosti vůči odlišnosti (*différence*), jakou mohou být například rozdílné vztahy migrantů mezi pohlavími nebo obecněji jiné společenské uspořádání než to dominující v hostitelské společnosti.³¹⁵ Podporou folklóru jsou navíc migranti redukováni na pasivní objekt v tolerantních narativích hostitelské společnosti. Folklór migrantů se tak stává nástrojem v rukou hostitelské společnosti a jeho podporou pak často dochází i k posílení konzervativních segmentů v heterogenních komunitách migrantů na úkor těch, kteří se opravdu chtějí do nové společnosti začlenit.

Není tedy velkým překvapením, že jihoslovanské komunity žijící v zahraničí mají řadu folklórních sdružení. V této práci jsem se zaměřil blíže na dvě z nich – srbskou folklórní skupinu z Drancy u Paříže (Biseri-Perle) a chorvatský spolek z rakouského Bregenzu (Tamburica). V řadě dalších zemí existují obdobné spolky a i přesto, co bylo napsáno výše, si někteří z jejich organizátorů stěžují na komplikace, které organizace obdobných dobrovolných aktivit přináší: „Organizovat folklórní skupinu je poměrně těžké. Měli jsme skupinu, která se jmenovala „Pleter“, ale s ohledem na to jak naši lidé žijí roztroušení po celé oblasti, je velmi těžké tyto věci organizovat.“³¹⁶ Za jistou formou folklóru pak můžeme považovat i náboženskou hudbu. Podle informací bosenského tisku byla u bosňáckých migrantů v Německu a Rakousku populární muslimská náboženská hudba (*ilahije*) interpretovaná hafízem Senadem Podojakem, ve své době podstatnou postavou Islámského společenství Bosňáků Rakouska.³¹⁷ Naproti tomu se kniha věnovaná bosňácké hudbě v Rakousku věnuje téměř výlučně folklórnímu žánru milostné hudby *sevdalinka*.³¹⁸ V jednom z biografických

314 Pro více informací k tématu viz. P. CALETA, „Trends and Processes in the Music Culture of the Dalmatian Hinterland“, in *Music&Anthropology: Journal of Musical Anthropology of the Mediterranean*, Number 6, http://www.muspe.unibo.it/period/ma/index/number6/caleta/jos_0.htm (18. 7. 2010).

315 K této pozici v kritice multikulturalismu srv. zejména práce Homiho Bhabhy a Slavojе Žižeka.

316 „Pour organiser un groupe folklorique, c'est assez difficile. On avait un groupe qui s'appelait Pleter mais vu la dispersion des gens qui habitent partout dans la région, c'est très difficile d'organiser de pareilles choses.“, otec M.A., Paříž, leden 2007.

317 CD „Zašto plače mosuš moj“, viz. A. BUTUROVIĆ, „Vehabije, jučer, danas, sutra: Finansijska i personalna abeceda vehabija“, in *Slobodna Bosna*, 22. 3. 2007.

318 U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.

medailonků tak autoři vypráví životní příběh v Rakousku usazeného zpěváka Ševka Pekmezoviće. Ten odešel v roce 1992 z východní Bosny jako uprchlík a v nové vlasti se živil jako řidič kamionu. Výzkum Svanibora Pettana mezi příslušníky chorvatské diaspory v Austrálii nabízí některá zajímavá pozorování, zejména co se týče vylučujících mechanismů spjatých s vyjednáváním „folklóru Druhého“. V kontextu folklórních praktik chorvatských migrantů je tak chápán zejména folklór srbský. S ohledem na značnou provázanost obou národních folklórních tradic je však občas těžké determinovat, který folklórní prvek patří do kterého kulturního okruhu. Pettan tak předkládá čtenáři pozorování muže původem z dinárské oblasti. Ten odmítá zpívat písně vlastní folklórní tradice, protože „nezní dostatečně chorvatsky“. Naproti tomu, přestože většina populace chorvatských migrantů v Austrálii pochází z jadranské oblasti, Pettanova práce ukazuje, že jim nečinilo nejmenší problém tančit na hudbu, která byla v devadesátých letech v Chorvatsku považována za srbskou.³¹⁹

Je příznačné, že folklór se jeví jako velmi atraktivní zejména pro potomky migrantů. To může souviset s hledáním kulturní identity a vyhraňováním se proti majoritní kultuře hostitelské země. Francouzka srbského původu tak neskrývala svůj entuziasmus pro folklór „yougo“: „[B]ěhem svátků se můžeme najednou ocitnout v tanci se zcela neznámými lidmi v kruhu nazývaném „kolo“ [...], a to si nikdy nemohu nechat ujít [...] [H]udba nutí všechny tančit a zpívat, aby za pomoci alkoholu skončili v slzách.“³²⁰ Jisté je však i to, že hudební vkus je generační záležitostí a hudební preference se často odvíjí od věku posluchačů. Asi šedesátiletý informant srbského původu z Paříže mi svěřil: „Co se týče hudby, tak dávám spíš přednost skladbám z minulosti. V sedmdesátých letech existovali na svou dobu vynikající zpěváci. Dnešní zpěváci už mi moc neříkají. Je to úplně jiná hudba. Je v ní příliš „bum bum bum“. Já mám raději akordeon.“³²¹

TURBOFOLK A NARODNJACI

Turbofolk je původně hanlivý název pro hybridní žánr kloubící různé formy folklóru s postupy populární hudby. Najdeme v něm totiž jak „bum bum bum“, tak i akordeon. Modernitu i tradici. Západ i Východ. Sever i Jih. Nejkorrektnější pojmenování pro tento ve své době velmi populární hudební žánr našly jihoslovanské jazyky ve spojení *novokomponovana narodna muzika* („nově komponovaná lidová hudba“), často zkracované buď na *novokomponovana* nebo na *narodna*. Dlouhý název měl položit jasné dělítko mezi tuto hudbu a autentický folklór (*izvorna narodna muzika*, tzv. „původní lidovou hudbu“). Míra folklórních motivů vůči těm moderním se v turbofolku totiž může u různých interpretů značně lišit. Catherine Baker pro tuto hudbu používá vcelku korektní označení „pop-folk“.³²² Eric Gordy píše

319 S. PETTAN, *Croats cit.*; orig.: „A man from Croatia's Dinaric zone did not want to sing in his own regional tradition at my request, saying, 'it would not sound 'Croatian' enough.' He preferred songs from the Adriatic zone, from which the majority of his community in Sydney came. Another example, from the Sunshine suburb of Melbourne, indicated just the opposite. In spite of the anti-Balkan campaign in Croatia, emigrants danced to music that the official media in Croatia would avoid as a notorious example of 'Balkan' music, in this context synonymous with 'Serbian', for its mixture of musical contents, instrumentation and style.“

320 Paní N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „[L]ors de fêtes on peut se retrouver à danser avec des inconnus dans une ronde appelée kolo [...] et je ne manque jamais de [la] danser [...] [L]a musique [...] fait chanter et danser tout le monde pour finir en pleurs... (l'ivresse aidant...)“

321 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Dans la musique je suis plutôt pour les chansons d'avant. Dans les années [19]70 il avait des chanteurs splendides pour l'époque. Je ne suis pas tellement pour les nouveaux chanteurs d'aujourd'hui. C'est une autre musique. Il y a trop de boum boum boum. J'aime plutôt l'accordéon.“

322 C. BAKER, *Sounds cit.*

o této hudbě jako o „neofolku“.³²³ S ohledem na to, že se v současnosti označení „neofolk“ vztahuje ke zcela jinému hudebnímu žánru, budu v této práci používat s ohledem na jeho rozšířenost a výstižnost termín „turbofolk“ a alternovat ho s techničtějším pojmenováním *novokomponovana narodna muzika*. K této hudbě tak můžeme řadit jak různé variety zpěváky využívající minimum tradičních postupů, tak i venkovské poloprofesionální interprety doplňující lokální popěvky soudobými rytmy z elektronického klavíru.

V jihoslovanském prostoru je *novokomponovana narodna muzika* vyznávána subkulturou, pro niž se vžil pojem *narodnjaci*.³²⁴ Současně je toto označení vztahováno i na interprety této hudby. *Narodnjak* je do češtiny značně těžko přeložitelný termín vycházející ze slova *narod*.³²⁵ To znamená v jihoslovanských jazycích jak národ, tak i lid. Přípona *-njaci* (v jednotném čísle *-njak*) pak příslušnost k tomuto slovnímu kmenu. Kostrbatý překlad do češtiny by pak mohl být blízký ke slovu „lidovkář“, ale s ohledem na to, že v Čechách a na Moravě je lidová hudba spjatá daleko více s „původním“ folklórem, nebudu toto slovo používat. Jihoslovanská *novokomponovana narodna muzika* může být v řadě znaků podobná české dechovce. Slovo *narodnjak* však nelze překládat ani slovem „dechovkář“, protože se v českém a jihoslovanském prostoru tyto sociální skupiny v řadě ukazatelů liší. Turbofolk a dechovka se liší hlavně co do věku a sociálního zázemí svých posluchačů. Zatímco turbofolk poslouchali ve své době spíše mladší a ekonomicky úspěšnější lidé (nezřídka i „noví bohatí“), dechovka je spojována se staršími ročníky posluchačů a zejména těch, kteří nejsou považováni za vítěze postsocialistické ekonomické transformace. Až v období závěrečných editací této knihy se v českém a slovenském prostoru objevila televizní kabelová stanice TV Šlágr prezentující mimo dechovky i zdejší ekvivalenty jihoslovanské *novokomponovana narodna muzika*.

Počátky popularity *novokomponovana* lze ale sledovat už v šedesátých letech 20. století v souvislosti s vnitrojugoslávskými migracemi a přesunem obyvatelstva z venkova do měst.³²⁶ Někteří autoři pak popularitu této hudby vykládají jako důsledek akulturace městské a venkovské populace. Z úhlu pohledu urbánních elit pak může být tato popularita vykládána jako výsledek kulturního ochuzení měst po přílivu venkovských migrantů. Názorové turbulence okolo turbofolku byly obzvlášť živé v devadesátých letech dvacátého století, kdy byla tato hudba mnohými chápána jako zvukový doprovod k rozpadu bývalé Jugoslávie.³²⁷ S podobnými hodnotícími soudy je však třeba nakládat značně opatrně a jak uvidíme později, je turbofolk komplexním sociálním fenoménem, který v práci věnované migracím z bývalé Jugoslávie zaslouží bližší pozornost.

323 Eric Gordy však neklade mezi „neofolk“ a „turbofolk“ jasné rovnítko. „Turbofolk“ je pro něj jen „*dance-pop-folk commercial melange*“ a „Neofolk“ „*refers to the genre of „newly composed folk music” (novokomponovana narodna muzika), defined by the use of styles and structures borrowed from various folk forms combined with pop instrumentation and arrangements. It is distinguished on the one hand from „authentic folk music” (izvorna narodna muzika), in which performers seek to reproduce music from folk traditions, and on the other hand from „turbofolk” in which instrumentation and arrangements borrowed from commercial dance and disco music dominate while a few folk elements remain.*“ E. GORDY, op. cit.

324 Jedním z prvních, kdo začal termín *narodnjaci* používat, byl ve stejnojmenné, značně vůči fenoménu kritické skladbě šansonier Djordje Balašević. Ten význam termínu popsal jako „hybridní třída na půl cesty z vesnice do města“ (*hibridna klasa na pola putu selo-grad*). Pro jiný kritický výklad termínu „*narodnjaci*“ srv. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., p. 159. Ugrešić fenomén popisuje poměrně nevybraně jako „endemický hudební virus“, dále „lepídlo národa v prostoru bývalé Jugoslávie“ a „kolektivní paměť převedenou na tón“. (orig.: „*Što su narodnjaci? Narodnjaci su novokomponovana narodna glazba, endemski glazbeni virus. Narodnjaci su ljepilo naroda na bivšem jugo-prostoru, znak međusobna raspoznavanja, zajednički razlog za sućut i mržnju istodobno. Narodnjaci su razgaljena „duša naroda” srce, ranjivo mjesto, kolektivno pamćenje svedeno na ton.*“)

325 Do angličtiny se slovo *narodnjak* obvykle překládá jako *folkie* nebo dokonce *folknjak*, viz. E. GORDY, op. cit., p. 109.

326 L. VIDIĆ RASMUSSEN, op. cit., p. 241.

327 E. GORDY, op. cit., p. 119.

Tabulka 1. Přehled rozdílů mezi fanoušky dechovky a turbofolku

	Turbofolk	Dechovka
věk fanoušků	mladší, střední	starší, střední
sociální strata	nižší a nižší střední třídy, spíše progresivní během postsocialistické transformace, včetně nouveau riche	nižší a nižší střední třídy, spíše regresivní během postsocialistické transformace
gender	hypersexuální estetika, hájení tradičního rozdělení genderových rolí	asexuální estetika, hájení tradičního rozdělení genderových rolí

Řada autorů zejména první poloviny devadesátých let odsuzovala z jisté prozápadní liberální perspektivy turbofolk jako nositele nacionalistických, regionalistických, konformistických, antikosmopolitních a sexistických myšlenek. Hudební žánr rovněž pro kritiky z této pozice ztělesňoval estetiku „nových bohatých“, kteří byli v jihoslovanském prostoru tohoto období zejména „válečnými zbohatlíky“ (*ratni profiteri*). Jejich sociálně psychologickou pozici lze shrnout jako „étos hospody“. Slovo „hospoda“ je v této souvislosti třeba chápat jako nepříteli šikovný překlad jihoslovanského termínu *kafana*. Toto slovo původně evokuje občerstvovací zařízení na venkově nebo v malém městě. Kritici turbofolku v klientech *kafany* viděli ztělesnění psychologické uzavřenosti a současně fascinace snadno vydělanými penězi. Přezíravé chápání rurální a semi-rurální populace ze strany zejména srbských intelektuálních elit má poměrně dlouhou tradici. Řada liberálních kritiků turbofolku uvádí v této souvislosti referenci na Konstantinovičovu práci z roku 1969 rozebírající z této perspektivy „filozofii malého města“ (*filozofija palanke*).³²⁸ Je ironií osudu, že slovo „turbofolk“ bylo původně chápáno jako cynické označení tohoto svérázného hudebního žánru. Postupem času však přejali jeho fanoušci toto označení hrdě za své a jeho autor, černohorský hudebník Rambo Amadeus žijící v Bělehradě, v této souvislosti ve své době tvrdil, že se cítí jako Einstein po svržení atomové bomby. Pokud se však vrátíme ke kontroverzím, které tato hudba ve své době vzbuzovala, je třeba dát znovu slovo Rambo Amadeovi. Podle něj byla popularita této hudby způsobena postsocialistickou „turbopolitikou“ zodpovědnou za propagaci špatného vkusu: „[P]olitici vědomě způsobili primitivizaci médií a tak i celé společnosti, když ji připravovali na válku. Potom jsem si ale všiml, že tehdejší politická elita se v soukromí bavila se zpěvačkami z barů. To znamená, že estetika nočních barů ibarské magistrály jim byla zcela po chuti.“³²⁹

Kritiku turbofolku v Srbsku devadesátých let shrnuje Miša Đurković do tří hlavních skupin.³³⁰ Tradicionalisté vyčítali tomuto hudebnímu směru poskvrnění srbských folklórních motivů orientálními a zejména islámskými vlivy. Ty jsou patrné zejména na zpěvu řady turbofolkových hvězd v charakteristickém hlasovém vibratu a některých dalších motivech

328 R. KONSTANTINOVIĆ, *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981 (první vydání 1969).

329 „[L]es politiciens avaient consciemment mené la primitivisation des médias et de la société dans son ensemble en les préparant à la guerre, mais ensuite j'ai remarqué que l'élite politique d'alors se divertissait en privé avec des chanteuses de café, c'est-à-dire que l'esthétique des bars de nuit de la route de l'Ibar était totalement à leur mesure.“, RAMBO AMADEUS, rozhovor se Slobodanem Georgijevem, in *Vreme*, 16. 9. 2005, překlad do francouzštiny P. Aligrudic, „Rambo Amadeus continue le combat contre le turbofolk“, in *Courrier des Balkans*, <http://www.balkans.eu.org/article5795.html> (18. 9. 2005).

330 M. ĐURKOVIĆ, „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271–284.

Fotografie 21. Pozvánka na akci v Mostaru “Den boje proti turbofolku: posloucháme hudbu nebo se na ni díváme?”, fotografie uživatele blandm, Flickr, 22. 4. 2007 (<http://www.flickr.com/photos/blandm/479720594/>).

charakteristických pro arabskou a tureckou hudbu. Kritiku ze strany kosmopolitů jsme viděli výše. Đurković ji shrnuje jako chápání turbofolku coby nástroje postsocialistických politických elit pro nacionalistickou mobilizaci. Kritika zleva, Đurkovićem nazvaná jako trockistická, pak směřuje zejména proti machismu, hájení patriarchálních hodnot a estetice blízké pornografii. Určitou obranu proti obvinění turbofolku z machismu a hájení patriarchálních hodnot předkládá Branislav Dimitrijević.³³¹ Ten ve svém článku zmiňuje řadu skladeb turbofolkových zpěvaček, které se naopak proti patriarchální společnosti ve své době otevřeně stavěly. Současně Dimitrijević brání styl těchto interpretek popisovaný jejich feministicky orientovanou oponentkou jako „agresivní, sadistická a pornograficky erotizovaná ikonografie“.³³² Podle něj se jedná o pouhou lokální imitaci a adaptaci stylu zpěvaček typu Madonny, Britney Spears nebo Kylie Minogue.

Zcela nové paralely odhaluje v této souvislosti také Zoran Ćirjaković: „Mladí, urbánní Slovinci dnes poslouchají turbofolk jako exotický výraz ‚orientálního‘ hédonismu, jehož se jejich kultuře chronicky nedostává. Podobně se turbofolk zatím poměrně stydlivě probíjí do sofistikovaných klubů New Yorku, Vídně nebo Varšavy, kde je raí, al-žil a bollywoodská hudba už dávno oblíbená u hédonistického publika nezatíženého komplexu srbské a chorvatské ‚urbánní‘ elity.“³³³ Ćirjakovićovo trefné pozorování je však třeba uvést na pravou míru. Jistý

331 B. DIMITRIJEVIĆ, „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20. 6. 2002.

332 Ivana Kronja citovaná v Z. ĆIRJAKOVIĆ, „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, 2005, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23. 10. 2006): „U ambiciozno zamišljenoj knjizi o turbofolku Kronja piše i o ‚agresivnoj, sadističkoj i pornografski erotizovanoj turbo-folk ikonografiji‘.“

333 Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.; orig.: „Mladi, ‚urbani‘ Slovenci danas uživaju u turbofolku kao egzotičnom izrazu ‚orijentalnog‘ hédonizma koji hronično nedostaje njihovoj kulturi. Na sličan način se turbofolk zvuk, doduše još uvek stidljivo, probija u sofistificiranim klubovima Njujorka, Beča ili Varšave, u kojima su raí, al žil i bolivudska muzika već odavno favoriti hédonističke publike, neopterećene kompleksima srpske i hrvatske ‚urbane‘ elite.“

Fotografie 22. Výloha hudebního obchodu, Südbahnhof, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora.

druh „balkánské“ hudby byl ve své době skutečně z uvedených důvodů populární, nelze ho však považovat za zcela identický s hudbou, o níž byla dosud řeč. Tento „turbofolk-light“ se totiž tak, jak byl prezentován vybranému publiku na tanečních parketech celého světa, podstatně liší od hudby produkované pro domácí spotřebu. Princip křížení postupů folklórní a moderní hudby sice může být podobný, avšak burleska The No Smoking Orchestra, „world fusion“ Gorana Bregoviće, romské dechové kutálky ze Srbska nebo Makedonie a jejich remixy Balkan Beats, Balkanizacija a další nemají marketingově, textově ani zvukově nic společného s turbofolkem, jak jej můžeme slyšet na televizním kanále TV Pink nebo v libovolné *kafaně* u hlavní silnice.³³⁴

První skladby v „národním duchu“ měly už na začátku šedesátých let vzory mimo prostor západního Balkánu. Jednalo se zejména o italské *canzoni* a německé *Schläger*, ale i o řeckou, tureckou a arabskou populární hudbu. Výklad fenoménu turbofolku zasazený do globálních souvislostí předložil až Zoran Čirjaković.³³⁵ Podle něj nemůže být *novokomponovana narodna muzika* chápána bez přihlédnutí k širším souvislostem populární hudby, která měla nesporně od šedesátých let zejména ve třetím světě obdobné tendence křížit tradiční a moderní postupy. Čirjaković pak předkládá přesvědčivé argumenty pro komparabilitu turbofolku a hudebních žánrů, které jsou produktem zkušenosti buď jen vnitrostátní anebo i mezinárodní migrace – turecký *arabesk*, řecké *rebetiko*, nigerijský *afrobeat*, indicko-britská *bhangra*, mexicko-americké *narcocorridos*, alžírsko-francouzský *rai* a další. Spojení migrací a těchto hybridních hudebních žánrů si někteří autoři explicitně všímají a vykládají

334 Jako typické příklady hudby, o níž je řeč na těchto stránkách, doporučuji následující skladby na přiloženém CD: Ceca – *Babaroga*, Gordan i Milos Bojanic – *Hocemo li brate zapjevati*, Mile Kitic – *Milioni Kamioni*.

335 Z. ČIRJAKOVIĆ, op. cit.

popularitu turbofolku adaptací migrantů na depresivní zkušenosti zejména ekonomické migrace.³³⁶ Moje vlastní pozorování ve Vídni tuto tezi může potvrdit.³³⁷

Je však potřeba zdůraznit, že ve vztahu mezi turbofolkem a migracemi se někteří z autorů dopouští zjednodušení daných buď exotismem anebo přijetím nekriticky nepřátelské pozice k turbofolku. Některé kontroverznější závěry Erica Gordyho tak mohou jen těžko na základě svého výzkumu potvrdit. Jako značně scestná mi připadá jeho teorie o integraci arabských vlivů do turbofolku za účinného přispění skupin pracovních migrantů.³³⁸ Je pro mě jen velmi těžké představit si jugoslávské lékaře nebo techniky, jak po večerech v Libyi nebo Iráku kříží jihoslovanský a arabský folklór s moderními prvky dance popu. Současně bych doporučoval brát s rezervou Gordyho teorii, podle níž jsou za enormní popularitou tohoto druhu hudby do Jugoslávie navrátilí se ekonomičtí migranti.³³⁹ Ti jistě svoji roli sehráli, ale na základě svého výzkumu se domnívám, že ji nelze ani přeceňovat.

Transnacionální charakter jihoslovanských migrací pak samozřejmě působil na rozšíření turbofolku do soukromého i veřejného prostoru hostitelských zemí. Ve Vídni tak například můžeme tuto hlasitou hudbu často slyšet z projíždějících automobilů nebo na ulicích pozorovat plakáty na koncerty turbofolkových hvězd, které se konají v soukromých klubech pro relativně uzavřený okruh posluchačů. Málokde jinde je přítomnost Jihoslovanů v diaspoře tak snadno pozorovatelná jako právě ve Vídni. Je tomu tak i kvůli právě zmíněným všude přítomným odkazům na populární hudbu a v jejím rámci zejména na turbofolk. Na rozdíl od výše uvedených příkladů srovnatelných žánrů transnacionální populární hudby však jihoslovanský případ nevzbudil zatím v kulturních studiích přílišný zájem.³⁴⁰ Pokud se s pojmem transnacionalismu v souvislosti s populární hudbou operuje, je tomu pak zejména ve vztahu rozdílného hodnocení turbofolku mezi jednotlivými národy bývalé federace.³⁴¹ Domnívám se proto, že výzkumná sonda do vztahu mezinárodní migrace a tohoto druhu populární hudby je pro kontext Jihoslovanů v zahraničí skutečně atraktivním tématem.

Výše zmínění autoři identifikovali v srbském prostředí devadesátých let dvacátého století hluboký sociálně-psychologicko-politický rozkol mezi subkulturami *rockeri* a *narodnjaci*.³⁴² Toto pozorování bylo do velké míry platné i v Bosně a Hercegovině, kde měly oba tyto žánry populární hudby stabilně silnou pozici i v období před poslední válkou.³⁴³ Situace

336 Mimo Gordyho a Ćirjakoviće i M. ĐURKOVIĆ, op. cit.

337 Vedle toho, že valná většina prodejců jihoslovanské hudby vystavuje ve svých výlohách zejména tituly tohoto hudebního žánru, se jedná o výsledek hlasování na webovém portálu *Bečka raja* (<http://www.becka-raja.at>), kde více než dvě třetiny respondentů označily hudbu *narodna* za svůj nejoblíbenější žánr (28. 10. 2007).

338 E. GORDY, op.cit., p. 107; orig.: „Not all workers abroad went to Germany, of course. Some of the most lucrative international jobs were on construction and engineering projects in the Middle East and North Africa, where local popular music probably contributed some of what later critics of neofolk called the ‚Islamic melos‘ of the music.“

339 E. GORDY, op.cit., p. 107; orig.: „Neofolk music achieved huge popularity among Yugoslav workers in other countries, who brought taste for the music back to the provincial towns from which they came. The private companies and cafes that many returned gastarbajteri opened helped to diffuse the music, which with time came to define the tastes of ‚peasant urbanities‘.“

340 Pro politický výklad tureckého hudebního žánru *arabesk* srv. např. M. STOKES, „Islam, the Turkish State and Arabesk“, in *Popular Culture*, 11, 2, pp. 213–227. Podnětnou komparaci mezi sociální funkcí hudebních žánrů *rai* a *rebetiko* předkládá M. ORIOL, „La chanson populaire comme création identitaire: le Rebetiko et le Rai“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 2005, 16, 2, pp. 131–142, <http://remi.revues.org/document1807.html> (26. 10. 2006).

341 C. BAKER, „The Politics of Performance: Transnationalism and its Limits in Former Yugoslav Popular Music, 1999–2004“, in *Ethnopolitics*, 5, 3, pp. 275–293.

342 Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit., M. ĐURKOVIĆ, op. cit., E. GORDY, op. cit.

343 Ćirjaković připomíná, že i během války v Bosně a Hercegovině (1992–1995) a bezprostředně po ní byla srbská *novokomponovana narodna muzika* paradoxně populární i mezi bosňáckým publikem. Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.

v Chorvatsku byla determinována místními specifiky a snahou tehdejších politických elit odpoutat tamější populární hudbu od zbytku bývalé Jugoslávie.³⁴⁴ Turbofolk měl však i přes tyto překážky v Chorvatsku významné publikum, a to paradoxně zejména mezi velmi mladou posluchačskou populací. Kontroverze okolo turbofolku, o nichž byla řeč dříve, se spolu s migranty z bývalé Jugoslávie dostaly i za hranice jejich nástupnických zemí a tyto se tak staly novými bojišti této „kulturní války“. Není velkým překvapením, že její „bojové linie“ jsou prakticky shodné se sociálně-psychologickými hranicemi mezi jednotlivými skupinami migrantů tak, jak jsme o nich hovořili na jiném místě. Během rozhovoru v Paříži v lednu 2007 se mi jedna informantka svěřila: „Já poslouchám hlavně mezinárodní hudbu. Srbská hudba pro mě je hlavně rock a pop. Folklór nemám moc ráda. Líbí se mi tradiční hudba, ale ta opravdová. Ta nová [folklórní hudba] je kýč, je hrozná, děším se jí! To je pro venkovany. Je to hra peněz. Bylo toho tolik, že teď už nechťj nic jiného.“³⁴⁵ Na druhou stranu však stejná informantka na přímou otázku odpověděla, že si nemyslí, že by v prostředí srbských migrantů v Paříži byly mezi posluchači rocku a turbofolku významnější rozdíly v politické orientaci.

Rozvolnění striktně definovaných hranic mezi oběma subkulturami pak ve stejném kontextu připouští i jiný informant: „Když si lidé trochu vypijí, tak po rocku poslouchají [...] i turbofolk[.]“³⁴⁶ Zůstává tedy otázkou, nakolik se jedná o dva skutečně tak nesmiřitelné názorové světy, jak je prezentoval Eric Gordy a další. Je totiž pravděpodobné, že Gordy během svého pobytu v Bělehradě v devadesátých letech dvacátého století přejal úhel pohledu řady svých informantů, kteří se rekrutovali zejména ze subkultury *rockeri*. To mu jistě nelze mít za zlé a s řadou jeho odsouzení turbofolku pak nelze než souhlasit. Gordy také správně připomíná, že na nacionalistické mobilizaci devadesátých let se z hudebních žánrů nepodílel pouze turbofolk. Ten se po odstoupení Miloševićova režimu od podpory srbských států v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině v roce 1994 svých nacionalistických konotací navíc zbavil položením důrazu na „nepolitická“ konzumní a erotická témata. S ohledem na odmítavý přístup k turbofolku z pozice chorvatského nacionalismu není ani velkým překvapením, že na webu chorvatského internetového rádia zřizovaného migranty nacionalistické orientace najdeme umístěn banner s výmluvným nápisem: „Say No to Turbo Folk“.³⁴⁷

VLASTENECKÁ HUDBA

Do značné míry populární byla mezi migranty z bývalé Jugoslávie i různorodá směs hudební produkce reflektující nacionalistické motivy, přičemž se nejedná o specifický hudební žánr. Jedním ze zdrojů inspirace vlastenecky orientované hudby byla v prostoru bývalé Jugoslávie starší tradice. Ať už se jednalo o četnické písně pocházející v některých případech až z období před první světovou válkou nebo o ustašovské popěvky z druhé světové války, měly tyto skladby spolu s agitační a propagandistickou hudební produkcí komunistického období v bývalé Jugoslávii určující význam pro profilaci vlastenecky orientované populární hudby na přelomu osmdesátých a devadesátých let. S ohledem na velkou míru popularity tohoto druhu hudby mezi migranty z bývalé Jugoslávie je potom tématem této podkapitoly

344 Pro analýzu problematiky vztahu populární hudby a chorvatského nacionalismu viz. nedávno vydaná práce C. BAKER, *Sounds of cit.*

345 Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „J'écoute plutôt la musique internationale. La musique de Serbie, pour moi c'est le rock et la pop, je ne suis pas trop folklore. J'aime bien la musique traditionnelle mais la vraie. Ce qu'il y a de nouveau c'est kitsch, c'est atroce, j'ai horreur de ça! C'est pour les populations paysannes. C'est le jeu de l'argent, ils ont tellement bourré le crâne avec cette musique là que les gens ne veulent que ça.“

346 „Les gens, quand ils prennent quelques verres, après du rock ils écoutent [...] du turbofolk[.]“, Pop S.S., Paříž, leden 2007.

347 <http://www.croradio.net> (11. 10. 2009).

vlastenecká hudba období následujícímu rozpadu federace. Populární hudba hrála po jistou dobu významnou úlohu z hlediska nacionalistické mobilizace. Obecně je s touto úlohou ve zmíněném období spojován zejména turbofolk, avšak, jak si brzy ukážeme, nejednalo se zdaleka o jediný hudební žánr, který si s nacionalismem zadal. Zajímavé je, že jedna z prvních skladeb tohoto druhu (*Nemože nam niko ništa*, „Nikdo nám nic nemůže“ Mitara Miriće) je dnes chápána jako apologie Jugoslávie. Ve své době však tento slogan používaly i srbské paramilitární formace. Popularitu vlastenecky orientované hudby mezi určitými segmenty společností bývalé Jugoslávie i mezi migranty však těžko vysvětlovat jinak, než že slovy mé informantky o turbofolku „toho bylo tolik, že teď už nechtějí nic jiného“.

Skutečným fenoménem vlastenecky orientovaného turbofolku se pak na dlouhou dobu stala srbská zpěvačka Svetlana Ražnatović vystupující pod pseudonymem Ceca. Ta sice pravděpodobně nikdy nezpívala otevřeně xenofobní texty, avšak atmosféra na jejích koncertech v devadesátých letech zdaleka předčila poslední srbské koncerty skupiny Bijelo Dugme, o nichž tehdejší frontman skupiny Goran Bregović se zděšením prohlašoval, že na nich zněl hukot nacionalistických hesel, vlály srbské zástavy a byl vidět pravoslavný symbol tří prstů. Tuto elektrizující atmosféru na svých koncertech a svou aureolu mezi nacionalisticky orientovanými Srby Ceca navíc přizivila svým okázalým sňatkem s velitelem paramilitární formace Tygři (*Tigrovi*) Željkom Ražnatovićem známým pod pseudonymem Arkan. Její písně se pak staly populárními nejen mezi určitými segmenty srbské populace, avšak paradoxně i mezi obdobnými vrstvami chorvatské a bosňácké společnosti.

Mezi srbské rockery vyjadřující otevřenou podporu nacionalismu patřil, jak jsme viděli dříve, například frontman skupiny Riblja Čorba Bora Djordjević. Řekli jsme si také, že pro něj tato pozice představovala logické vyústění jeho antikomunismu. Jiným důvodem také mohl být kalkul reagující na ztrátu společné federální rockové scény a snaha vytěžit z rozpadu Jugoslávie maximum.³⁴⁸ Příkladem rockerské inklinace k vlasteneckým pozicím byla v Chorvatsku skladba Jury Stubliće *E moj druže beogradski* („Hej bělehradský kamaráde“), v níž se obracel na imaginárního přítele na druhé straně frontových linií a vysvětloval mu jeho pomýlené chápání aktuálních událostí. Srbskou odpovědí na tuto skladbu byla píseň právě Bory Djordjeviće vracející Stubličovi stejnou měrou: *E moj druže zagrebački*.

Podpora válečného bosensko-srbského prezidenta Radovana Karadžiće a jeho generála Ratka Mladiće, es bosenských Srbů, dlouhou dobu unikajících Tribunálu pro vyšetřování válečných zločinů v bývalé Jugoslávii, patřila ve své době zejména v bosensko-srbské populární hudbě k jednomu z ústředních témat. Po Daytonském mírovém uspořádání, s nímž bylo spokojeno pouze minimum bosenských Srbů, znamenala pro řadu z nich podpora těchto uprchlíků obviněných z genocidy bosňácké a chorvatské populace i obecnější vyjádření nesouhlasu se *statem quo* v Bosně a Hercegovině. Je skutečností, že tuto podporu vyjadřovaly hlavně skupiny a interpreti, které Eric Gordy souhrnně a trefně nazývá jako „druhou a třetí ligu neofolku“.³⁴⁹ Je však jisté, že během první poloviny devadesátých let měl tento druh hudby v Srby kontrolovaných částech bývalé Jugoslávie natolik silnou pozici, že setrvačností tyto hudební formy přežily do dalších období. Přestože byly vytlačovány na periferie, skupiny jako Srpski Talibani („Srbští Talibáni“) vyjadřující v dlouhých, napůl improvizovaných, hypnotických, takřka psychedelických skladbách podporu unikajícím

348 E. GORDY, op.cit., p. 123.

349 E. GORDY, op.cit., p. 132.

Marko Perković-Thompson

Skutečnou osobností propojující nacionalismus a rock se ale v chorvatském prostředí stal Marko Perković-Thompson. Počátek jeho hudební kariéry časově odpovídá rozpadu bývalé Jugoslávie a chorvatské válce za nezávislost. Jeho prvním velkým hitem se stala skladba „Bitva o Čavoglave“ (Bojna Čavoglave), která byla pojmenována podle vesnice v Dalmatském záhoří, kde chorvatská vojska úspěšně odrazila ofenzivu Krajinských Srbů. Shodou okolností se jedná o místo, odkud Marko Perković pochází. Přezdívku Thompson převzal podle značky svého oblíbeného samopalů. Na počátku „Bitvy o Čavoglave“ zdraví Thompson své publikum ustašovským *Za dom spremni* („Buď připraven pro vlast“) a v jejím klipu pózuje ve vojenské uniformě a s katolickým růžencem.

Chorvatský muzikolog Svanibor Pettan označuje Thompsonovu hudbu za „Balkan-rock“ a dává jí tytéž významy, které řada kritiků vyčítá turbofolku: nacionalismus, regionalismus, šovinismus, xenofobii, machismus, kult zbraní. Thompsonova „svalnatá lyrika“ je založena na nenávisti vůči Srbům a komunistům. Jedna z jeho nejpopulárnějších skladeb je interpretací ustašovského válečného popěvku a je vlastně oslavou vyhlazovacích táborů NDH v Jasenovci a Stara Gradiška. Svým kritikům se bránil tím, že tato píseň, již navíc nebyl autorem, by byla populární i bez něho. Je navíc pozoruhodné, že Thompson zdaleka neměl v devadesátých letech ani později pouze publikum, které by se rekrutovalo pouze z prostředí ultrapravice. Thompson je dodnes aktivní jak v Chorvatsku a Chorvaty obydlených částech Bosny a Hercegoviny, tak i mezi chorvatskými migranty v zahraničí a pravidelně koncertuje v řadě destinací zejména německo-jazyčných zemí, nevyjímaje Vídeň a další rakouská města. Pravděpodobně nejkontroverznější ohlasy na Thompsonovy koncerty přicházejí ale z Bosny a Hercegoviny, kde se jeho vystoupení často stávaly a dodnes stávají přehlídkou ustašovských uniforem a dalších symbolů NDH. Svou roli v této souvislosti pravděpodobně sehrála frustrace jistých segmentů bosensko-hercegovské, etnický chorvatské, populace, nespokojených s daytonským uspořádáním Bosny a Hercegoviny a nostalgických po epizodické existenci chorvatské Herceg-Bosny.

Na druhé straně je potřeba zmínit aktivity chorvatské levice napojené na největší internetový portál v zemi (Index.hr), které se podařilo v sérii článků upozornit na nebezpečnost Thompsonova jazyka a zejména jeho roznecování mezietnické nenávisti. Jiným oponentem jeho tvorby se stala chorvatská židovská obec. Aby byl však obraz hudební tvorby Marka Perkoviće-Thompsona úplný, je třeba zmínit, že symboly a image spojované s ustašinci a NDH obsahují v jeho tvorbě pouze jednu z rovin. Dalším jeho marketingovým tahem cílícím na nejmladší posluchačskou generaci, je používání symboliky spjaté s žánrem „fantasy“ a s hudebním stylem „hard rock“, stále populárním mezi posluchači, kteří si oblíbili hudbu přelomu osmdesátých a devadesátých let.

uprchlíkům před Tribunálem, měly i nadále podporu mezi jistým segmentem bosensko-srbské populace, a to zejména mezi vyhnanci a uprchlíky.³⁵⁰

Faktem je také to, že po-daytonská bosensko-srbská hudební scéna měla na co navazovat. Během války v Bosně a Hercegovině totiž vznikla na srbské straně fronty řada propagandistických popěvků „v národním duchu“. Je otázkou, nakolik jsou tyto skladby dodnes populární. Faktem ale je, že se odkazy na ně pravidelně objevují v internetových fórech Srbů žijících nejen v Bosně a Hercegovině, ale i v západoevropských zemích. Poválečné odkazy na starší xenofobní skladby jako *Muslimani bolje da vas nema* („Muslimové, bylo by lepší, kdybyste nebyli“) interpreta vystupujícího v první polovině devadesátých let pod pseudonymem Lepi Mica („Hezoun Mica“), *Mi smo Srbi supermeni* („My Srbové jsme supermeni“) zpěváka jménem Džbun nebo *Džamije lete* („Mešity padají“) interpreta Momčila ukazují, že bosensko-srbská společnost má stále poměrně dalekou cestu k vyrovnání se sebou samou. Byť je propojení populární hudby a nacionalismu pravděpodobně nejzjevnější v bosensko-srbském případě, lze řadu příkladů podobně angažované hudby najít i u ostatních etnik celé bývalé Jugoslávie. V chorvatském kontextu lze jako jednu z folkových skupin, která se v průběhu války za nezávislost přeorientovala na produkci vlastenecky angažovaných skladeb, jmenovat skupinu Zlatni Dukati. Tato slavonská hudební formace produkující

350 Na internetových fórech krajinských a bosenských Srbů se mi podařilo identifikovat následující skladby: Srpski Talibani – *Ne damo te Rašo* („Nedáme tě, Rášo“) a *Svi smo mi Mladići i Karadžići* („Všichni jsme Mladići a Karadžići“), Boro Sbrin – *Ratko, naš sokole*, Momci sa Sovica – *Volim te Radovane* („Miluji tě, Radovane“), Krajiška grupa Tranzicija – *Radovan* a Srpski Guslar Djordjije Koprivica – *Radovan Karadžic*.

Baja Mali Knindža

Za jistý protipól Thompsona lze v prostředí krajinských Srbů považovat Mirko Pajčina, vystupujícího pod uměleckým pseudonymem Baja Mali Knindža. Ten se narodil v západobosenské vesnici Gubin, vzdálené vzdušnou čarou necelých dvacet kilometrů od Thompsonovy rodné obce Čavoglave. V lyrické tvorbě obou autorů hraje podstatnou roli vysokohorský masiv Dinara nacházející se mezi těmito dvěma lokalitami. Počátek Bajovy popularity souvisí rovněž s rozpadem bývalé Jugoslávie a zejména s epizodickou expanzí srbských států na území dnešního Chorvatska (Republika Srbská Krajina) a Bosny a Hercegoviny. Po úspěchu chorvatsko-bosňáckých ofenzív z léta a podzimu roku 1995 odešel z těchto oblastí velký počet srbského obyvatelstva, a to jak do Srbska, tak i zejména do alpských zemí. Baja Mali Knindža proto po Daytonském mírovém jednání nejčastěji vystupoval mimo oblasti, které zůstaly v Srby kontrolované části Bosny a Hercegoviny (Srbská republika), a samotného Srbska, v jižním Německu, Švýcarsku, Rakousku a Slovinsku, tedy na místech velké koncentrace diaspory krajinských Srbů.

Baja Mali Knindža vydal svou první nahrávku jako pětadvacetiletý v roce 1991, v době, kdy se Jugoslávie začala rozpadat pod činností jednotlivých nacionalistických stran. Tento rodák z dinárské vesnice od počátku vystupoval jako advokát krajinských Srbů a jeho první nahrávka se jmenovala příznačně „Krajinu nedám“ (Ne dam Krajine). Bajova hudba je založena na moderní interpretaci folklóru dinárské oblasti. Jeho písňové texty jsou prosáklé agresivní etnocentrickou dikcí. Proto se ve válce, která vypukla zanedlouho po vydání jeho první nahrávky mimo Chorvatska i na území Bosny a Hercegoviny, stala jeho hudba pro bojující Srby legendou. Na druhou stranu je třeba říci, že ačkoli Baja Mali Knindža uspěl díky agresivní protimuslimské a protichorvatské dikci, nedosáhl verbální agresivity některých dalších bosensko-srbských interpretů.

Jeho hudební produkce, a to ať už sólová nebo ta spolu se skupinou *Braća sa Dinare* („Bratři z Dinary“), je poměrně vyvážená mezi vlivy „turbo“ a „folk“. Baja Mali Knindža využívá jak rytmy, melodie a postupy globalizované populární hudby, tak i ty vycházející z tamější tradice a širšího kulturního pole Balkánu a východního Středomoří. Jazyk jeho lyrických skladeb je v prostoru bývalé Jugoslávie nejrozšířenější štokavský ijekavský dialekt. Jistý počet jeho textů je skutečně otevřeně xenofobní a má otevřeně protichorvatské a protibosňácké vyznění. Mimo to má Baja Mali Knindža v repertoáru i regionalistická témata, dále texty s antikosmopolitním vyzněním, pro-náboženské nebo obecně tradicionalistické texty, ale i zcela nepolitická témata, která pojednávají o alkoholu, každodenním životě nebo o milostné vášni. Jeho politické texty odrážely v první polovině devadesátých let poměrně věrně aktuální situaci krajinských Srbů.

Chronologicky vzato v nich tak najdeme apely na obranu města Kninu, jako centra Republiky Srbská Krajina, volání po jednotě Srbů, komentáře bitev vybojovaných srbskou armádou v Chorvatsku nebo Bosně a Hercegovině, smutek a stesk nad ztrátou většiny Srby kontrolovaných území ve druhé polovině roku 1995, zklamání nad špatnou hospodářskou situací zbytkové Jugoslávie, kam bezprostředně po dobytí Kninu směřovala velká část Srbů uprchlých z Krajiny, vztek z bombardování zbytkové Jugoslávie silami Severoatlantické aliance, stejně jako texty na podporu Srbské radikální strany a Srbů souzených Tribunálem pro vyšetřování válečných zločinů v bývalé Jugoslávii v Haagu.

Asi nejmarkantnější v jeho textech je ale frustrace ze ztráty kontroly bosenských Srbů nad západní Bosnou a jmenovitě nad její dinárskou částí, kde se nachází Bajova rodná obec Gubin. Na fakt, že Srby osídlený Gubin zůstal v Daytonském rozhraničení Bosny a Hercegoviny pod kontrolou muslimsko-chorvatské federace a tedy „v zahraničí“, Baja Mali Knindža ve svých textech skutečně často upozorňuje jako na bezpráví.

Přes všechnu snahu Baji Mali Knindža dodat srbským bojovníkům svou hudbou kuráž, došlo během léta 1995 k úplné ztrátě pozic Srbů v Chorvatsku a ke značnému okleštění jimi kontrolovaných částí Bosny a Hercegoviny, takzvané Republiky Srbské. Během společné ofenzívy chorvatské a bosenské armády a následných mírových rozhovorů v Daytonu ztratila Republika Srbská velkou část dinárské oblasti v západní Bosně, včetně hlavně Srby osídlených měst Drvar a Bosansko Grahovo, v jejichž blízkosti se nachází právě vesnice Gubin. Ovládnutím těchto oblastí bosňácko-chorvatskou Federací Bosny a Hercegoviny došlo k masovému odchodu Srbů z těchto oblastí, a to ať už do Banja Luky nebo do dalších oblastí Republiky Srbské, do samotného Srbska a do velké míry i do zahraničí.

Baja Mali Knindža se po roce 1995 usadil v Bělehradě, kde jistou dobu spolupracoval se Šešeljovou Srbskou radikální stranou. Z hlediska tématu této práce je však daleko relevantnější fakt, že se Baja po prohrané válce stal krajinskou hudební celebritou a objíždí destinace Evropy a celého světa. Na setkáních diaspory krajinských Srbů hraje a zpívá po obskurních emigrantských klubech nebo pronajatých diskotékách písně plné nostalgie po rodném kraji, kam se jeho posluchači často kvůli nevyřešeným poměrům nebo černému svědomí nabytému během války nemohou nebo nechťejí vrátit.

Obaly jeho desek jsou poznamenány estetikou „nových bohatých“. Baja Mali Knindža neváhal ostentativně ukazovat luxusní předměty, jako sluneční brýle, oblečení nebo závodní silniční motocykl. V jeho textech lze sice vypátrat stopy machismu, avšak jeho textům i jeho image chybí „pornografická estetika“ přítomná

u celé řady turbofolkových interpretů a zejména interpretek. Skutečnost, že jeho produkce je adresována jasně ohraničenému publiku krajinských Srbů i fakt, že místy postrádá profesionálních uměleckých kvalit, způsobil to, že Baja Mali Knindža může jen těžko tvořit součást toho, co by Zoran Čirjaković označil za „turbofolk na export“. Těžko totiž může uspokojit mladé urbánní elity západní Evropy ve snaze najít balkánský hédonismus, protože podstatnou část jeho hudební produkce tvoří tesknění po ztracených územích Srbské republiky a Republiky Srbská Krajina, jak jsme už viděli v části této práce věnované nostalgii. Role Baji Mali Knindža je tedy komplementární k té, kterou hraje například Emir Kusturica a jeho The No Smoking Orchestra, kteří přizpůsobili „balkánskou“ hudbu uchu západního posluchače. To však nevylučuje, že i v jejich hudební produkci může posluchač odhalit někdy i přiznané stopy nacionalismu.

hudbu v duchu folklórní tradice severovýchodního cípu Chorvatska zvanou *tamburica*, komponovala během války za nezávislost i v období bezprostředně na válku navazujícím písně s výrazně protisrbským vyzněním a za to se stala během prvního období vlády HDZ v Chorvatsku privilegovanou hudební skupinou, jejíž produkce byla ve vládních kanálech propagována při všemožných příležitostech.

S ohledem na to, že slavonská část Chorvatska však tradičně nepatřila k regionům emigrace, byla i popularita skupiny Zlatni Dukati mezi migranty poměrně marginální. Opačně tomu však bylo u vlastenecké hudby z dinárské a jadranské části chorvatského národního prostoru, která měla mezi migranty daleko větší ohlas. Jako jeden z příkladů může v této souvislosti být vzpomenu ta hudební produkce interpreta původem ze západní (etnický zejména chorvatské) části Hercegoviny žijícího ve Frankfurtu nad Mohanem, Mate Buliče. Hudba tohoto zpěváka, v hercegovsko-chorvatském prostředí často nazývaného jako „král diaspory“, vychází z řady folklórních motivů dinárského prostoru a jeho texty mají zejména regionální a obecněji tradicionalistický obsah, kterému jsme už věnovali pozornost v části této práce zaměřené na reprezentaci krajin vlasti.

Mimo uvedené příklady lze v chorvatském prostředí dinárského okruhu sledovat i některé čistě folklórní hudební formy, které mají vlastenecký nebo přímo otevřeně nacionalistický obsah. Jako příklady lze jistě jmenovat některé popěvky zpívané ve folklórní tradici *ganga* nebo skladby *guslarů* vypovídající o chorvatských historických traumatech či o podpoře Chorvatů souzených Tribunálem. Není třeba dodávat, že i tyto skladby jsou značně populární mezi chorvatskou vlastenecky orientovanou emigrací. Na webové stránce chorvatského rádia Croradio.net vysílajícího z australského Melbourne se mi podařilo najít dvě skladby interpreta Niko Bete, vyjadřující podporu generálům Ante Gotovinovi a Mirko Noracovi souzenými v Haagu za zločiny proti lidskosti spáchané během války za nezávislost a kontrolu všech území bývalé socialistické republiky. Zástupcem vlastenecky orientované hudby chorvatských Srbů pak může být rocková skupina Mindjušari z Kninu, jejíž skladby *Armija srpska* („Srbská armáda“), *Nema raja bez rodnoga kraja* („Bez rodné země není ráj“) nebo *Ovo je moja zemlja* („Toto je moje země“) představují přesvědčivé argumenty proti Gordyho teorii o rockové hudbě jako nacionalistické antitezi.

O bosňácké vlastenecky orientované populární hudbě nebylo dosud řečeno nic. Není to proto, že by neexistovala nebo měla v rámci bosňácké populární kultury menší váhu, ale spíše proto, že se mi na ni nepodařilo při výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie narazit. Mezi bosňáckými migranty, s nimiž jsem přišel do kontaktu, stejně jako na jejich internetových fórech nebo odkazech na online profilech jsem našel daleko více odkazů na zcela nepolitickou hudbu než v srbském nebo chorvatském případě. To ale může být dáno řadou faktorů, z nichž ani jeden nemá nic do činění s tím, že by receptce vlasteneckých motivů měla v bosňácké populární kultuře menší váhu než v populární kultuře srbské nebo chorvatské. Rockerem, který ve válce konvertoval k nacionalismu, byl v bosňáckém prostředí

Dino Merlin. Vlasteneckou sensibilitu ve své době vykazovaly i texty zpěváka *sevdalinky* Rizo Hamidoviće. Kuráž bosňáckým vojákům během války dodávaly tzv. *patriotske pjesme* („vlastenecké písně“), z nichž byla řada výrazem náboženského exkluzivismu (jako například *Mi smo vojska Allahova*, „My jsme Alláhova vojska“). Jistou míru nábožensky orientovaného vlastenectví vyjadřovaly i některé náboženské písně (*ilahije*). Mezi bosňáckými migranty a jejich potomky v Rakousku a Francii se mi však podařilo identifikovat jiný druh vlastenectví a ten měl vztah zejména s rapovou subkulturou, jíž se budeme věnovat v následující podkapitole a v jejím rámci v případové studii věnované bosňáckému rapu.

Co se týče popularity této hudby u diasporických skupin původem z bývalé Jugoslávie, bylo by třeba ještě podniknout hlubší a cílenější výzkum. Odborná literatura zaměřující se na migranty z bývalé Jugoslávie se dosud této problematice příliš nevěnovala. Jeden článek se zaměřuje se na vlastenecké písně u albánské diaspory, avšak srbský, chorvatský, ani bosňácký případ dosud nevzbudily příliš pozornosti.³⁵¹ Jedním z autorů, kteří zpozorovali obrovskou mobilizační roli vlastenecké hudby u diaspory, byl Svanibor Pettan. Ten v úvodu ke sborníku zkoumajícímu vztah mezi hudbou, politikou a válkou v Chorvatsku devadesátých let napsal, že to byly právě koncerty chorvatských zpěváků, které pomohly motivovat diasporu k materiální pomoci rodícímu se nezávislému Chorvatsku.³⁵² Příklady Marka Perkoviće-Thompsona a Baji Mali Knindža pak Pettanovu tezi o vztahu mezi vlasteneckou hudbou a nacionalistickou mobilizací podporují. V obou případech se jedná o interprety rekrutující svoje publikum zejména mezi těmi vrstvami společnosti, které se domnívají, že jim bylo nedávnými válkami ukřivděno a vinu za tuto újmu nedávají vlastním nacionalistickým politikům, ale sousedním národům. Ať už se jedná o Srby vyhnané z Krajiny nebo o hercegovské Chorvaty znechucené tím, že nemají v Bosně a Hercegovině vlastní republiku, produkují obě tyto skupiny velký počet mezinárodních migrantů. Spolu s nimi se tato vlastenecky orientovaná hudba dostává nejen do zapadlých diskotek vlastněných příslušníky diaspory, ale i na velká pódia západoevropských měst, na nichž je vlastenecká hudba spíše anachronismem a daleko častěji na nich vystupují hvězdy globalizované populární hudby, jako je například hip-hop.

RAPERI A PŘÍZNIVCI ELEKTRONICKÉ HUDBY

Hip-hop je subkulturou, která původně vznikla jako projev kulturní, sociální a etnické rezistence. Jedná se vlastně o životní styl projevující se několika svěbytnými kulturními projevy: rytmickým odřikáváním textů, tedy rapem, výtvarným uměním zvaným street-art a v jeho rámci zejména graffiti, stickery a tagy a konečně tancem zvaným breakdance. Hip-hop sice během necelého desetiletí po jeho vzniku v afroamerických ghettech na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let pohltily globalizované komerční síly marketingu, ale v řadě případů stále může sloužit jako významný prostředek sebeidentifikace konfrontující hegemonní výklady kultury a společnosti. Právě tak tomu je v případě subkultur migrantů a jejich potomků. Tohoto přesvědčení jsem nabyl z výzkumu blogů potomků migrantů z bývalé Jugoslávie, z nichž se velká část dala v době mého výzkumu v období zhruba mezi podzimem 2005 a létem 2007 považovat za fanoušky hudebních stylů vycházejících z rapo-

351 Pro albánský případ srv. J. C. SUGARMANN, „Imagining the Homeland: Poetry, Songs, and the Discourses of Albanian Nationalism“, in *Ethnomusicology*, 43, 3, pp. 419–458.

352 S. PETTAN, „Music, Politics and War in Croatia in 1990s: An Introduction“, in S. PETTAN (ed.), *Music cit.*, p. 14, orig.: „Patriotic songs proved to be a tool able to arouse sentiments, particularly within the Diaspora, and concerts given by Croatian singers for the emigrants in Australia, Canada, Germany, the United States, and elsewhere resulted in considerable donations.“

vé hudby. Alespoň z toho, co jsem se dozvěděl, nebyla dosud sepsána kvalitativní analýza tohoto typu kulturních praktik potomků migrantů z bývalé Jugoslávie. Pro tento kontext je tedy třeba využít některých poznatků z prací, které se zaměřují na subkultury potomků jiných migračních komunit. Na druhou stranu je třeba mít na zřeteli, že každá z těchto komunit má své specifické znaky a možnost jejich zobecnění je otevřenou otázkou. Musím však přiznat, že jsem ve své práci reflektoval analýzu hip-hopové scény potomků tureckých migrantů v Berlíně.³⁵³

Subkultura sama sebe nazývající jako *raperi* nebo *hip-hoperi* se zhruba od konce devadesátých let poměrně stabilně usadila snad ve všech zemích bývalé Jugoslávie, kde od té doby existoval vzrůstající počet místních hvězd – MCs rapujících v jihoslovanských jazycích i DJs doprovázejících je rytmy i melodiemi hranými v lepším případě z vinylových desek a v horším třeba i z mobilního telefonu. Politické vidění světa je pro tuto relativně mladou subkulturu poměrně odlišné od toho, kterému jsme se věnovali v předešlé části. Obecně lze říci, že *raperi* se daleko častěji než *narodnjaci* nebo *rockeri* zabývali sociálními tématy tížícími většinu z nástupnických zemí bývalé Jugoslávie. Jejich společensko-ekonomickou kritiku však doplňuje i jistý druh hrdosti na místo, odkud vzešli. Nejedná se v tomto ohledu nutně o vlastenectví, ale spíše o napodobování zaoceánských vzorů, kde si jednotliví rappeři často nárokují právo „reprezentovat“ tu kterou čtvrt.

Jinou subkulturou přítomnou současně v nástupnických zemích bývalé Jugoslávie i mezi migranty z těchto zemí v různých hostitelských zemích Evropy a celého světa je subkultura vyznačů večírků elektronické hudby, které se konají nejčastěji v hudebních klubech. Tato subkultura se dále stratifikuje podle oblíbenosti toho kterého druhu elektronické hudby (house, techno, jungle, dubstep ad.), a proto je otázkou, nakolik o ní lze jako o subkulturu hovořit. Současně došlo v novém tisíciletí k rozmachu elektronické hudby ve prospěch hudby akustické i k raketovému nárůstu počtu hudebních klubů orientujících se na mladou a relativně vzdělanou urbánní klientelu. Skutečností také je, že kolektivy umělců věnujících se v zemích bývalé Jugoslávie této hudbě často spolupracují se svými kolegy z celého světa, společně s nimi cestují po klubových turné a často se rovněž usazují v zahraničí, kde jsou podmínky pro tento druh hudby přece jen příznivější.³⁵⁴

Příkladem fenoménu, o kterém je zde řeč, může být projekt nazvaný Balkan Beats. Jedná se o sérii hudebních nosičů organizovaných DJem původem z bosenské Zenice Robertem Šoko. Ten se usadil na přelomu tisíciletí v Berlíně a jeho Balkan Beats lze označit za „*world-fusion*“ rozmanitých hudebních vlivů elektronické hudby a hudebních prvků typických pro jihovýchodní Evropu. I když je tato hudba svými „přísadami“ takřka identická s turbofolkem, jedná se o něco zcela jiného. Šokovy Balkan Beats Party jsou určeny zejména pro západoevropské kluby a nepostrádají ironický nadhled, který do značné míry chybí turbofolkovým hvězdám. Jinými dvěma podobnými kolektivy jsou Balkanizer a Balkanica, které mají základnu ve Štýrském Hradci. Ve svém článku cituje jednoho ze zástupců kolektivu Balkanica Boris Vitlaci: „V našem případě nejsou balkánské frustrace migrantských osudů vzdálenou minulostí. Naš zeměpisný původ se stal důvodem k hrdosti. Naše klubové večírky ‚Balkanica‘ se staly místem, kde se setkávají a mísí kultury západní a jihovýchodní Evropy. Naše hudba hraje v radiostanicích nikoli v roli exotického prvku melancholických migrantů

353 C. DIESSEL, „Bridging East and West on the „Orient Express“: Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin, in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165–187.

354 B. VITLACIL, „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12. 1. 2007, <http://www.osservatoribalcani.org/article/articleview/6626/1/51/> (16. 12. 2007).

Bosňácký hip-hop v diaspoře

Odrasovým můstkem mého výzkumu mezi bosňáckými rappery žijícími v zahraničí byl hip-hopový kolektiv potomků migrantů z bývalé Jugoslávie ve Vídni, Bečka sekta („Videňská sekta“). Produkce tohoto kolektivu by šla s jemně ironickým nádechem popsat jako subkulturní projev *Tschuschn*. Toto slovo (v singuláru *Tschusch*) se v Rakousku poměrně politicky nekorektně používá pro označení cizince z bývalé Jugoslávie a někdy i z dalších, zejména středomořských, zemí. Termín je to značně hanlivý, ale občas slouží i k hrdé sebeidentifikaci vůči německo-jazyčným Rakušanům. Těm zase Jihoslované přezdívají *Švabo*. Videňští Jihoslované jsou přes všechnu solidaritu, která je spojuje v konfrontaci s Rakušany, poměrně silně etnicky stratifikováni. Jejich nejsilnější komponentu tvoří Srbové, kteří se dále dělí podle toho, zda mají kořeny v samotném Srbsku, v Bosně a Hercegovině, v Kosovu nebo v Chorvatsku. Přestože je Bečka sekta především kolektiv mladých Srbů, v řadě příležitostí odkazuje i na bosňácké hip-hopery. Jednoznačně nejpobulárnějším z nich je Edo Maajka, o němž byla řeč v předešlých odstavcích. Pro téma mého výzkumu jsou ale daleko podstatnější vazby, které má Bečka sekta v rámci hip-hopových subkultur migrantů a jejich potomků. Tak jsem se dostal k bosňáckým rapperům v diaspoře, k nimž má možná paradoxně převážně srbská Bečka sekta asi nejbliže.

Pravděpodobně nejaktivnější bosňácký rapper žijící v exilu se jmenuje Jusuf Džilić a používá pseudonym Genocide. Žije na Novém Zélandě a ve většině svých textů kombinuje bosenštinu s angličtinou, která u něj ale jednoznačně převládá. Jeho umělecký pseudonym vznikl bezpochyby jako odkaz na srebrenický masakr a obecněji na válku v Bosně a Hercegovině. Ta je v diskurzu bosňáckého nacionalismu často označována jako „genocida na bosňáckém národě“. Masakr ve Srebrenici je navíc přímo tématem jednoho z jeho textů („*Srebrenica [Never again]*“). Džilićova rodina uprchla z původně etnicky smíšeného města Zvornik ve východní Bosně před srbskými paramilitárními formacemi v roce 1992 nejdříve do Rakouska, odkud po jisté době přesídlila do Irsku. V životopise na své stránce myspace.com vzpomíná Genocide na to, že v Irsku opět zažil na vlastní kůži xenofobii. Ta byla i důvodem toho, proč později odešel na Nový Zéland. Styl jeho rapu připomíná světově proslulého amerického rappera Eminem. Zásadně se však vůči němu liší ostentativním používáním některých jihoslovanských slov, odkazy na subkulturní islám a solidaritu s palestinskými a dalšími politicky vyhraněnými hip-hopovými kolektivy.

Jiným bosňáckým rapperem napojeným přímo na kolektiv Bečka sekta je Reks. Ten žije a rapuje ve Vídni a v jeho textech se obdobně jako u Genocide mísí jazyk hostitelské společnosti s bosenštinou. Z hlediska sociolingvistiky je zajímavé, že zatímco většinu textů rapují v jazyce hostitelské společnosti, pro invokace a nadávky používají oba bosenštinu. Jinak je tomu u rappera vystupujícího pod pseudonymem PDG. Ten ve svých textech využívá převážně bosenštinu. Jeho životní osudy jsou podobné jako cesty Genocide. Na začátku války v Bosně a Hercegovině odešel s rodinou ze Srby kontrolované Banja Luky, nejdříve do chorvatského Splitu, potom do Švýcarska. V roce 1998 se rodina pokusila vrátit do Bosny, ale záhy znovu odešla do Irsku, kde zůstala dodnes. PDG působí v irském Dublinu, kde spolupracuje s dalšími hip-hopery, kteří jsou potomky migrantů z Turecka, Alžírsko a dalších zemí.

ze zkrvaveného Balkánu, ale v roli cenného příspěvku k západní městské kultuře.“³⁵⁵ Jistě si na tomto místě vzpomeneme, co bylo dříve napsáno v souvislosti s turbofolkem určeným pro západní publikum.

Pokud se vrátíme o několik desetiletí nazpět, už tehdy by nebylo korektní považovat všechny ekonomické migranty z bývalé Jugoslávie za fanoušky umělého folklóru nebo „Jugo-rocku“. Naopak by jistě šlo předpokládat, že mnozí z nich byli milovníky západní hudby, k níž se díky své migrační zkušenosti také daleko snadněji dostali. Během rozhovoru v pařížské aglomeraci mi jeden starší pán původem ze Srbska sdělil: „Milovali jsme disko. To bylo ve druhé polovině sedmdesátých let.“³⁵⁶ O několik let později stála hudba disko na protějším břehu Atlantiku u zrodu rapu a o dvě desetiletí později měla tato hudba vzrůstající počet fanoušků i v zemích, které vznikly na troskách jeho bývalé vlasti.

355 Ibid, orig.: „... nel nostro caso le frustrazioni balcaniche dei destini dei migranti sono un lontano passato, e la nostra origine geografica è diventata un motivo d'orgoglio. Le nostre serate 'Balkanica' nei club sono diventate il luogo dove la cultura europea occidentale e sud orientale s'incontrano e si permeano. La nostra musica gira sulle stazioni radio, non come un esotico elemento dei malinconici migranti dai Balcani insanguinati, ma come valoroso contributo alla cultura occidentale urbana.“

356 Pan M.J., Paříž, leden 2007, orig.: „On adorait le disco, c'était dans la deuxième partie des années [19]70.“

Pokud si vezmeme příklad dvou ve všech zemích bývalé Jugoslávie na počátku nového tisíciletí velmi populárních rapperů vystupujících pod pseudonymy Edo Maajka a Frenkie, jedná se o zcela jiný druh politické výpovědi, než jaký reprezentují Marko Perković-Thompson a Baja Mali Knindža. Jejich politické představy tak, jak je ve svých textech Edo Maajka i Frenkie vyslovují, se totiž s nacionalismem devadesátých let radikálně rozcházejí. Edo Maajka, jehož text *Mater vam jebem* jsme zmínili už v části věnující se nostalgii po multikulturním prostoru, zastává silně antinacionalistickou pozici. To plyne nejen z jeho idealismu, ale i ze snahy obvinít generaci politiků, kteří se rozeštváváním mezinárodních vášní snažili zamaskovat korupci a katastrofální sociální a hospodářskou situaci.

Frenkie předkládá s ohledem na svou pozici dvorního rappera skalních fanoušků (ultras) fotbalové reprezentace Bosny a Hercegoviny (BHFanaticos) o něco vlastenečtější vizi politiky a jeho jazyk je v některých textech o něco více naplněný testosteronem než texty Edo Maajky. V jiném textu (*Ej hodža*) však Frenkie vystupuje jako nesmiřitelný obžalobce spojování náboženství a politiky, tedy čehosi, co je v jihoslovanském kontextu chápáno jako hlavní dělítko mezi jednotlivými etniky. I když jsou Edo Maajka i Frenkie velmi oblíbeni obrovským množstvím potomků migrantů z bývalé Jugoslávie a pravidelně koncertují v řadě západoevropských destinací a oba mají zkušenost s azylem během války (Edo Maajka v Chorvatsku a Frenkie v Německu), nelze je ale označit za rappery, kteří by přímo reflektovali zkušenost mezinárodní migrace.

BALKANISMUS, FILM A GASTRONOMIE

Formou populární kultury, která by neměla zůstat v této práci opomenuta, je film. Produkce jugoslávské a postjugoslávské kinematografie je poměrně bohatá.³⁵⁷ Hlavním úkolem této části bude ale věnovat se průsečíku mezi kinematografií, identifikací a migracemi z bývalé Jugoslávie. Zaměříme se zde na mini-vzorek dvou filmů, z nichž je první podstatný pro konstrukci identity a druhý se zabývá migracemi. V této souvislosti je třeba mít na zřeteli, že v této mikro-analýze dvou kinematografických děl a jednoho teoretičtějšího oddílu máme co činit se zcela jinou formou populární kultury, než o jaké byla dosud řeč. Hlavní rozdíl je totiž v adresátech. Zatímco v populární hudbě mezi adresáty patřili, až na výjimky, o nichž byla řeč, zejména členové vlastních komunit, analyzované filmy hovoří v metaforách ke společností, které Jihoslované vnímají jako Druhé.

„Underground“ šířil mezi mezinárodní filmové publikum jednu z interpretací rozpadu bývalé Jugoslávie. Film „Amerika patří jiným“ prezentoval jistým způsobem populaci, která odtud odešla. Jedná se o podobný způsob prezentace, kterou využívá i řada migrantů k tomu, aby tímto způsobem hovořila o svých komunitách s lidmi zvnějšku a tak navenek svoje komunity prezentovala. V této práci jsme si už ukázali příklady toho, jak se prezentuje „jugo-prostředí“ ve Francii. Stereotypy související s balkánskou jinakostí se staly v řadě případů hrdě přejímanými autostereotypy. V literatuře se tomuto stereotypnímu pohledu na obyvatele bývalé Jugoslávie často říká balkanismus. Oba filmy, o nichž byla řeč, pak předkládají takový pohled, že diváci bez problému chápou odlišnost obyvatel bývalé Jugoslávie vůči euroatlantickému ideálu.

Termín balkanismu nemá jednoznačný význam. Pro některé autory se koncept vztahuje ke znalosti Balkánu, zatímco pro ostatní zejména ke konstrukci diskurzivní praxe. V této

357 Pro dějiny jugoslávského filmu zhruba do poloviny osmdesátých let viz. Z. TASIĆ, J. L. PASSEK (eds.), *Le cinéma yougoslave*, Paris, Editions du Centre Pompidou, 1986, pro následující období viz. D. IORDANOVA, op. cit.

práci se snažím tohoto termínu využívat ve druhém z těchto významů – budeme se zabývat tím, jaké významy spojují režiséři filmů i migranti se svým „balkánským“ původem. Balkanismus je pro mě sumou charakteristik, které mají odpovídat balkánské realitě a zejména vlastnostem obyvatel Balkánu. Koncept balkanismu dluží za svůj vznik teorii orientalismu tak, jak ji prezentoval Edward Said ve své stejnojmenné knize.³⁵⁸ Diskuze o epistemologických strategiích chápání „Balkánu“ pak úzce souvisí s diskurzivním korpusem věnujícím se „Orientu“. Zdá se totiž, že balkanismus se zrodil za podobného přispění binární logiky jako orientalismus. Úzkému vztahu obou konceptů se věnoval Dušan I. Bjelić, když pozoroval, že „Balkán“ má gramatický a vnitřní efekt té entity, která se proti němu vymezuje.³⁵⁹ To znamená, že pokud hovoříme o „Balkánu“, poměříme ho kvalitami „Evropy“, „střední Evropy“ nebo „Západu“. Avšak „Balkánu“ nejsou rozhodně připisovány tytéž kvality jako „Orientu“ a ani jeden z těchto pojmů nemůže nahradit pojem druhý. „Balkán“ je v řadě textů popisován jako průchozí prostor mezi Evropou a Orientem a jako takový má svoje vlastní specifika. Tomislav Longinović v termínu vidí cosi jako „slepé místo Evropy“; místo, na němž se Evropa střetává s Orientem.³⁶⁰ Obzvláště těžkými významy byl termín naplněn během devadesátých let, kdy termín „Balkán“ znamenal mnohem více než pouhý geografický termín „jihovýchodní Evropy“. V souvislosti s oprášením termínu „balkanizace“ ze strany politických komentátorů i vědců, začal „Balkán“ znovu označovat to, co už v historii několikrát – násilí, primitivismus a barbarství.

Prací, která ukázala, jak původně čistě geografické označení pohoří a poloostrova získalo tento hluboce hodnotící význam, byla v roce 1997 práce Marie Todorové *Imagining the Balkans*.³⁶¹ Autorka v ní ukázala několik přesvědčivých důvodů, proč nelze konstrukci tohoto významu považovat za pouhý derivát orientalismu. Zatímco „Orient“ na konci 19. století považovali evropští spisovatelé za zcela jiný civilizační okruh, „Balkán“ pro ně obsahoval významy příznačné jak pro „Západ“, tak i pro „Východ“. Je příznačné, že řada z významů, které pojem „Balkán“ pomáhaly konstruovat, je pak v určité podobě dobrovolného „auto-exotismu“ nebo „auto-balkanismu“ přebíráno i tvůrci postjugoslávských filmů určených pro západní publikum. Ve filmech, jako je „Underground“ nebo „Amerika patří jiným“ jsou některé mentální reprezentace, o níž píše Todorova, naprosto zřejmé.

Některá podnětná pozorování ve vztahu balkanismu a kinematografie přináší kniha Diny Iordanova. Ta věnovala poměrně velký díl pozornosti tomu, jak se postjugoslávská kinematografie dobrovolně vyčleňuje ze západního kulturního okruhu svým poukazováním na „autentickou“ kulturu tamějšího obyvatelstva. Iordanova poukazuje na preference tradičních a patriarchálních prvků v těchto filmech, které ve výsledku diseminují povědomí

358 E. SAID, *Orientalism*, New York, Vintage Books, 1978.

359 „Like Orientalism, Balkanism has been organized around a sense of binaries (rational/irrational, center/periphery, civilization/barbarism) arranged hierarchically so that the first sign (‘Whiteness’ or ‘Europe’), is always primary and definitional of the second (‘Blackness’ or ‘Balkans’), and so that the second is always a grammatical, internal effect of the first.“, D. I. BJELIĆ, „Introduction: Blowing up the Bridge“, in D. I. BJELIĆ, O. SAVIĆ (eds.), *Balkan as Metaphor: Between globalization and fragmentation*, Cambridge, MA, The MIT Press, 2002, pp. 1–22, p. 4.

360 „Unlike Edward Said’s ‚orientalism‘, a discourse presenting an unalterable alterity of Arab and Turk for historical memory and political engagement, ‚Balkanism‘ is a space emerging on the borders of Europe as a mark of cultural encounter with the oriental. It is perennially in the blind spot of Europe as it races westward, a location where hybridization with the cultures rooted in Islam marks Europe itself with a sign of the oriental.“, T. LONGINOVIC, „The post-oriental condition“, in *Eurozine*, 13. 12. 2005, <http://www.eurozine.com/articles/2005-12-30-longinovic-en.html> (20. 12. 2005).

361 M. TODOROVA, *Imagining the Balkans*, New York, Oxford University Press, 1997.

„Underground“

Není pravděpodobně možné najít v prostoru bývalé Jugoslávie film, který by byl kontroverznější než snímek Emira Kusturice nazvaný „Underground“. Jedná se o filmovou interpretaci divadelní hry a současně o velkou mezinárodní koprodukcí. „Underground“ je s největší pravděpodobností nejznámější film postjugoslávského prostoru devadesátých let. Jeho natáčení začalo v únoru 1994 a mimo Bělehradu, Sofie a Berlína se film natáčel i v Praze. Na konci května 1995 získal „Underground“ Zlatou palmu na festivalu v Cannes. Doba natáčení i premiéry filmu pak odpovídá válkám v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a odkazy na války související s rozpadem Jugoslávie jsou v tomto filmu otevřeně přiznány. Ve svém v pořadí pátém filmu vyjadřuje Emir Kusturica kritický pohled na dějiny komunistické Jugoslávie formou metaforu skupiny odbojářů skrývajících se v podzemních prostorách během nacistické invaze. Podzemní společenství je svými „hlídači“ utvrzováno v domněni, že válka pokračuje i dlouhá léta po roce 1945 a žije v odloučení a kompletní izolaci vůči všem vnějším vlivům. Část „vězňů“ uprchne a se svými „vězniteli“ se setká až během válek na počátku devadesátých let. V Kusturicových představách zhmotněných ve filmu „Underground“ najdeme reference na surrealismus, neorealismus i magický realismus. Výprava filmu a jeho celková estetika pak v mnohém připomíná Felliniho *Amarcord*. Pouze poslední část se odehrává v současnosti a značně se svou tragikou odlišuje od většiny filmu, která má spíše groteskní vyznění.

Touto filmovou metaforou se Emir Kusturica snažil navodit několik myšlenek. Tou pravděpodobně nejpodstatnější je jeho chápání komunistické Jugoslávie jako velkého vězení založeného na paměti antifašistické rezistence, lžích a paranoidních představách. Odsouzení komunismu je posíleno jeho představením jako analogie k nacismu, kdy hudební téma Lili Marlene je ve filmu použito současně jako zvuková stopa k dokumentárním záběrům vstupu nacistických vojáků do Jugoslávie i k záběrům z pohřbu maršála Tita. Implicitně také Kusturica vyjadřuje kontinuitu mezi Druhou světovou válkou a válkami po rozpadu Jugoslávie. Tuto ve své době v jistých kruzích značně populární myšlenku otevřeně přiznal o dvanáct let později v replice jedné z postav svého nepříteli podařeného filmu *Závěť*. Cyklickou představou dějin se Kusturica vyslovil v souladu s tehdejšími nacionalistickými teleologiemi, a přestože se v řadě rozhovorů vydával za „posledního Jugoslávce“, přiblížil se zejména pohledu srbského nacionalismu, jak o něm byla i v jeho jugoslávské podobě řeč dříve. Domněnky o této pozici Emir Kusturica potvrdil o deset let později, kdy na pravoslavném křtu přijal jméno Nemanja.

V „Undergroundu“ se Kusturica snažil demonstrovat svou tolerantní „jugoslávskou“ tvář poukázáním na pluralitu náboženských tradic, kterou vyznává podzemní společenství. Zpěv písní na podporu Tita je v podzemí doplněn zvukem pravoslavných zvonů znějícím z malého kostelíku. Nedaleko od kostelíku je v podzemním společenství vidět muslim modlící se na koberečku směrem k Mekce. Všudypřítomná romská dechovka vyplňuje ve zběsilém rytmu groteskní rovinu filmu. Jistě je na místě zasadit na tomto místě do historických souvislostí životní dráhu Emira Kusturice. Jako potomek sarajevské rodiny muslimské náboženské tradice se Kusturica na samém počátku devadesátých let usadil v Bělehradě, který tehdy do velké míry právem považoval za nejtolerantnější město z celé bývalé Jugoslávie. V souvislosti s nástupem slovinského a chorvatského separatismu a válkou v Bosně a Hercegovině se však jeho jugoslávská politická pozice sblížila s pozicí srbského nacionalismu chápající jugoslavismus jako prostředek pro dosažení unifikace všech Srbů v jednom státním celku. V tomto období je pak nutno hledat Kusturicovu konverzi od stoupence tolerantního jugoslávství k faktickému propagátorovi velkosrbských myšlenek. Je jisté, že ze všech národností bývalé Jugoslávie, je Kusturicova pozice skutečně nejbližší pohledu srbského diváka. Jeho perspektiva je řadou bosňáckých filmových kritiků chápána jako zrada na vlastní identitě. Kusturica se však pravděpodobně nikdy za Bosňáka, ani dříve za Muslima, nepovažoval a jeho přechod od Jugoslávce k Srbovi pak poměrně věrně odrazil jeho relativně konzistentní pohled na svět. Téma zrady je ale součástí jihoslovanských metavyprávění a je přítomno i v Kusturicově „Undergroundu“.

Za „vězněním“ podzemní společnosti totiž stojí zrada přítele, jehož ženu si jeden ze dvou hrdinů filmu chtěl nechat pro sebe. Z tohoto důvodu kamarádovi i jeho podzemním společníkům lže, že válka ještě neskončila a proto není bezpečné z podzemí vycházet. Zrada je přítomná i v některých dalších epizodách filmu, kdy je například jeden z herců bělehradského divadla považován za zrádce, když hraje v němčině hru určenou německými vojákům. Jiná zrada je ve filmu prezentována za zvuků zmíněné písně Marlene Dietrich, kdy obyvatelé slovinských a chorvatských měst vítají vojáky Wehrmachtu jako osvoboditele. Tyto dokumentární snímky samozřejmě kontrastují s těmi, které jsou prezentovány po nich – ruiny jugoslávského (a srbského) hlavního města jsou výsledkem bombardování nacisty. Binární pojetí Druhé světové války je ve filmu posíleno přítomností dalších opozic (tragédie a grotesky, historie a mýtu, snu a reality, reality a mystifikace, života a smrti, smutku a radosti, emocí a cynismu).

Kusturica v „Undergroundu“ rozvíjí i další příběh paralelní k životu podzemních „vězňů“. V „Undergroundu“ je totiž rozpracováno i téma „filmu ve filmu“. Ten má za cíl představit hrdinské skutky odbojářů,

kterí v roce 1941 zmizeli (do podzemí). Kusturica tímto způsobem kritiky filmu jako propagandistického nástroje nahrává svým kritikům, kteří „Undergroundu“ vytýkají právě tendenční filmový jazyk. Zatímco ve filmu s odstupem prezentovaném v „Undergroundu“ vidíme režiséra, jak manipuluje s historickou realitou a vytváří novou realitu, problémem filmu „Underground“ je, že jeho prizmatem chápali filmoví diváci celého světa děsivou realitu rozpadu Jugoslávie. Film, který vznikl s velkou finanční podporou Miloševićova režimu se pro některé kritiky stal opravdovou „encyklopedií technik filmové manipulace“. Tím, že byl film oceněn Zlatou palmou, došlo k legitimizaci jak Kusturicova chápání historie, tak i účelových stereotypů, které byly divákům předkládány jako realita.

V debatách, které film vzbudil, byl svými diváky kladen na širokou škálu přirovnání, na jejíž jedné straně byla historická alegorie a na straně druhé čirá propaganda. Pravděpodobně nejvlivnějšími kritiky tohoto Kusturicova filmu se stali bosňáčtí intelektuálové Zlatko Dizdarević a Abdullah Sidran, kteří „Underground“ poměrně lakonicky označili za film prezentující srbský úhel pohledu. Poté, co film získal ocenění v Cannes, pustila se do něj i francouzská kritika a formulovala v zásadě tytéž postuláty. Nepřekvapil Alain Finkelkraut, jemuž v té době vyneslo jeho angažmá pro chorvatskou věc přezdívku „Finkelcroate“, ani intelektuál, který prezentuje posledních třicet let ve Francii svoje názory skutečně na vše, Bernard-Henri Lévy. Ten Kusturicu obvinil z toho, že prokázal Miloševićovi službu podobnou té, za níž vděčí nacisté Célinovi. Kusturicova obrana proti těmto obviněním se snažila využívat komplexity mezinárodních vztahů v bývalé Jugoslávii. Režisér se několikrát vyslovil proti kritice, že se snaží jednostranně nadřžovat Srbům, ale současně i proti nevyvážené kriminalizaci tohoto národa v západoevropském povědomí. Kusturica se snažil také kritikům odpovídat už zmíněnou argumentací, že hájí multikulturní Jugoslávii.

Zejména na to pak reagoval ve svém čtení Kusturicova filmu Slavoj Žižek. Jeho kritika se dotýká zejména balkanismu ve filmu. Žižek v *New Left Review* na podzim roku 1997 parafrázoval Jamesonovu práci „Postmoderna neboli kulturní logika pozdního kapitalismu“ článkem, který dostal název „Multikulturalismus neboli kulturní logika multinacionálního kapitalismu“. V něm věnoval Kusturicovu „Undergroundu“ několik poměrně obsáhlých odstavců. Mimo toho, co Žižek tehdy relativně nesměle označoval za balkanismus, tedy jistý fatalistický pocit zajetí v narrativech cyklicky opakujících se válečných konfliktů, se jeho kritika dotýká toho, co popisuje jako tradiční narativy zamaskované do cynické distance postmoderní autoreflexivity. Kusturica tedy podle něj „Undergroundem“ nevytvořil nic nového, pouze oblékl staré vyprávěnky do nových uměleckých šatů.

Skutečně málokterý snímek vzbudil v historii filmu tolik kontroverzí. O to více mě „Underground“ zaujal a pokusil jsem se film konfrontovat se svým výzkumem mezi migranty z bývalé Jugoslávie. Zajímala mě v první řadě recepce druhé světové války ze strany migrantů a ta mě přivedla na nápad zaobalit můj zájem o jejich chápání této události do otázky týkající se filmu. V první verzi mého dotazníku jsem tedy umístil dotaz: „Podle filmu ‚Underground‘ je konflikt následující rozpadu Jugoslávie pokračováním druhé světové války. Barikády mezi jednotlivými národy byly naprosto shodné v roce 1941 jako v roce 1991. Myslíte si, že druhá světová válka ovlivnila dynamiku konce titoistické Jugoslávie?“ Bohužel jsem v tomto období výzkumu teprve sbíral zkušenosti, jak dělat kvalitativní analýzu a navíc většina mých informantů film vůbec neznala. Další odmítli odpovědět na tuto otázku, která se mi s odstupem času skutečně zdá příliš sugestivní a předem evokující odpověď.

Později jsem opustil myšlenku dotazníků úplně a vrátil se k „Undergroundu“ pouhou náhodou až během výzkumu mezi migranty v Paříži. Informantka původem z Bělehradu mi tehdy Kusturicu sama připoměla odpovědí na můj dotaz, zda sleduje srbské filmy. V krystalicky jasné podobě mi tehdy v několika větách shrnula celou problematiku „Undergroundu“ následovně: „Underground [...] dobře vysvětluje jugoslávskou realitu. [...] [F]ilmy [Emira Kusturicy] jsou současně poetické a realistické. [...] Lidé v Bosně ho ale nemají rádi, protože je Jugoslávec. Jeho pozice je pro-srbská - jugoslávská.“

o balkánské „jinakosti“.³⁶² Ta může být navíc umocněna tím, že zmiňované snímky, které jsou ve skutečnosti filmy „na export“, se snaží vydávat svůj úhel pohledu za „domorodé čtení“ balkánské reality.³⁶³ Podobně vnímá jistou část postjugoslávské kinematografie Nevena Daković. Tyto filmy podle ní představují snahu prezentovat Balkán ve značně exotických kategoriích snažících se pomocí řady protichůdných prvků evokovat zejména to, v čem jsou země Balkánu odlišné od Evropy.³⁶⁴

Pět let předtím, než vydala Maria Todorova svou přelomovou knihu, uveřejnila Milica Bakić-Hayden článek, v němž upozornila na to, že kulturní konflikty v bývalé Jugoslávii mají základ v orientalismu.³⁶⁵ Její teorii shrnul velmi vhodně Dušan I. Bjelić: „Zatímco Said tvrdí, že orientalistický protiklad ‚Východ‘ – ‚Západ‘ se vztahuje spíše k projektu než k místu, Bakić-Hayden argumentuje, že v bývalé Jugoslávii se orientalismus stal subjektivační praxí. Všechny etnické skupiny se definují jako ‚jiné‘ než ty na východ od nich. Činíc tak nejen povýchodňují ‚druhé‘, ale současně se samy pozápadňují chápaje se jako ty na západ od ‚druhého‘.“³⁶⁶ Podobné vidění konfliktu rozpadu Jugoslávie měl ve stejné době Slavoj Žižek. Ten v článku uveřejněném v manchesterském vydání novin *The Guardian* přednesl svou vizi rozpadu bývalé Jugoslávie. Podle Žižeka byl konflikt založen na snaze jednotlivých zainteresovaných stran představit se jako poslední výspu evropské civilizace. Hranicí Evropy byl pro rakouské nacionalisty alpský masív Karawanken, pro slovinské koryto řeky Kolpa, pro

362 D. IORDANOVA, op. cit., p. 68, orig.: „Without realising it, numerous works of Balkan cinema contribute to the projection of exclusion and ‚Third-Worldialisation‘. With their articulated preference for ‚authentic‘ indigenous imagery, with their meticulous attention to the traditional and the patriarchal elements of the cultures depicted, with their outspoken confirmation of the peculiar moral standards of the locals, with the willingness to ‚legitimise‘ the Balkan narrative through use of the travelogue structure and the figure of the visitor from West, the effect of these films is to emphasize the difference. Once admitted, the however, this difference becomes an argument against the presupposition of affinity, as the ‚otherness‘ is readily accepted, and the desired negotiation of the terms for re-entering the European realm cannot take place, as there are no grounds on which it could be negotiated.“

363 D. IORDANOVA, op. cit., p. 61, orig.: „Thus, the ‚otherness‘ of the Balkans, which may have originated in the West, is gradually taken up and internalised by local directors who claim to represent the Balkans ‚from within‘. Despite wishing to unravel the intricate logic of Balkan tensions, in these [...] films the directors prefer to present the events from a foreigner’s point of view (seen as the only possibly objective one), thus relegating the people whose lives they want to explain to the position of being watched (and judged) by strangers. The result is consenting self-exotism: the practice of Balkan directors to depict their own cultures as compliant to the Western framework [...]“

364 N. DAKOVIĆ, op. cit., pp. 68–70, orig.: „Exotic is certainly a key word, describing the region as different, uncanny, magical, or at least unusual in comparison with the habitual North Atlantic illustrations. Global appeal translates an exotic quality into a series of contradictory qualifications, such as cultural originality, primitivism, barbarism, Dionysian spirit, Rousseau’s noble savagery, a petrifying obsession with the past, inherent delay, nationalism, and romance, while each term lends itself to any form of the wide scope of polarized imaginings. [...] The attributes of the Balkans always entail double, opposed meanings and evaluations, allowing their image to be endowed with signifying and signified ambivalence. [...] The Balkans are the Other of the North Atlantic space as seen from many perspectives: cultural, political, religious, artistic, etc.; they provide essential guidelines for their identification. [...] Misconceptions of the Balkans are defined by a range of binary oppositions falling into different categories: religious (Orthodoxy versus Catholicism or Christianity versus Islam), semi-racial (dark-skinned Oriental and Mediterranean versus white Anglo-Saxon protestants and Western Europeans), economic (poverty versus wealth, decline versus prosperity, and rural versus industrial), ideological (menacing Communism versus democracy), emotional (excessiveness versus repressed emotions), sexual (libidinal southerners versus consciously restrained northerners) or legal (traditional customs versus written law).“

365 M. BAKIĆ-HAYDEN, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, in *Slavic Review*, 54, 4, 1992, pp. 917–932.

366 D. I. BJELIĆ, op. cit., p. 4, orig.: „While Said argues that the East/West Orientalist binary refers to a ‚project‘ rather than a ‚place‘, Bakić-Hayden claims that, in the former Yugoslavia, Orientalism is a subjectivational practice by which all ethnic groups define the ‚other‘ as the ‚East‘ of them; in so doing, they not only orientalize the ‚other‘, but also occidentalize themselves as the West of the ‚other‘.“

„Amerika patří jiným“

Film spolužáka Emira Kusturicy z tzv. Pražské školy Gorana Paskaljeviće distribuovaný v České republice pod názvem „Amerika patří jiným“ (Tuda Amerika, Someone else's America) nikdy nevzbudil tolik reakcí jako „Underground“. Stejně jako „Underground“ vznikl ale film „Amerika patří jiným“ jako velká mezinárodní koprodukce a byl poprvé představen veřejnosti ve stejném roce (1995). Navíc jsou hlavní role v obou filmech interpretovány stejným hercem. Predrag Miki Manojlović představoval současně jak jednu ze dvou hlavních postav „Undergroundu“, zákeřného Marka, který kvůli ženě zradil nejlepšího přítele, tak i hlavní postavu filmu „Amerika patří jiným“, migranta černohorského původu jménem Bajo žijícího v New Yorku. Druhou významnou postavou filmu je Bajův kamarád Alonso, Španěl s americkým občanstvím. Oba přátelé se snaží různými způsoby zvítězit nad nostalgií po svých rodných zemích. Bajovi pomáhá vytvořit iluzi domova kohout, kterého chová na dvoře Alonsova domu v chudé části Brooklynu. Alonso žije se svou slepou matkou, která neustále sní o návratu do Španělska. Ten jí však její zdravotní stav neumožňuje. Oba přátelé jí tedy zorganizují „virtuální návrat“, na jehož konci se na stejném brooklynském dvoře setká se všemi předměty, o nichž dlouhá léta snila. Alonso a Bajo jí totiž vytvoří na dvoře iluzi domova, kde najde jak starou studnu, tak i kamenný stůl.

Příběh se zkomplikuje, když se Bajovy děti následované babičkou nečekaně rozhodnou přijet z Černé Hory do Ameriky. Během nelegálního přechodu Rio Grande se totiž nejmladší Bajův syn ztratí. Tento motiv je podobný tomu v „Undergroundu“, kdy Crni po svatbě svého syna a explozi v podzemních prostorách, vyvádí svého syna z podzemí ven a ten se nešťastnou náhodou utopí v Dunaji. V Paskaljevićově filmu se Bajo vydává na mexickou hranici, aby svého syna našel. Podobně jako v „Undergroundu“ se však zoufalému otci nedaří najít chlapcovo tělo a to živí jeho naději, že je syn stále živ. Mezitím se Bajův nejstarší syn v New Yorku narodil od svého otce velmi dobře integruje do místního prostředí a dokonce se mu podaří se oženit s dívkou asijského vzezření: „Možná není až tak pěkná, ale má americké občanství.“ Motiv staršího syna, který udělá všechno proto, aby v Americe uspěl (nutí babičku, aby vařila v Alonsově restauraci, vsadí na otcova miláčka v souboji kohoutů), je ve filmu velmi silný a představuje značný morální apel.

Kritika filmu „Amerika patří jiným“ vyčítá, že se jedná o hořko-sladký snímek, v němž je možná až příliš sladkých ingrediencí. Film totiž nabízí kombinaci slz a smíchu nikoli nepodobnou té, kterou zažívají diváci „Undergroundu“. Tragická dimenze filmu souvisí zejména s Bajovým rodinným dramatem a ztrátou jednoho ze dvou synů při ilegálním přechodu hranice. Tragický rozměr má také příběh Alonsovy matky. Ta chce zemřít v rodném domě, ale její syn ji přelstí a nutí ji uvěřit, že se vrátila do své vesnice, aniž by opustila brooklynský dvorek. Naproti tomu má komický rozměr zejména střetávání různých lidí z rozmanitých kulturních okruhů: čínská rodina tančí na svatbě své dcery s Bajovým nejstarším synem balkánské kolo, Bajova matka se stará na dvorku ve velkoměstě o kozu, Bajo vysvětluje už po x-té Alonsovi: „Did I ever tell you the story of my people? We no surrender.“ nebo Alonso předkládá Bajovu nejstaršímu synovi svou vizi Ameriky: „This is USA of America. This is the place where if you work hard, and you worry, you can be anything you want.“

Paradoxně je to tedy střetávání kultur, které je ve filmu úsměvné. Jednotlivé komunity migrantů se tak ve filmu potkávají a vzájemně na sebe reagují. V některých případech se snaží uzavřít do sebe, jako v případě Syřanů, kteří nechťejí dát svoji sestru Alonsovi, protože je už zaslíbená jednomu z bratranců. V jiných případech dochází ke skutečnému prolínání a vzniku nových hybridních forem. Bajův nejmladší syn tak hraje před přechodem řeky na harmoniku mexickou hudbu s balkánským feelingem. Jemně poetický Paskaljevićův příběh se v některých momentech přibližuje magickému realismu. Obdobně jako v Kusturicových filmech, které se jen hemží létajícími objekty (nevěsta v „Undergroundu“, ryba v „Arizona Dream“, postel ve filmu „Život je zázrak“ a další), se na závěr filmu „Amerika patří jiným“ proti zákonům gravitace vznese pohovka s oběma přáteli. Jistě, jak ukazuje Dina Iordanova, není tento film přes svoje téma určen v prvním plánu pro migranty z bývalé Jugoslávie. Její hypotézu mohu s klidným srdcem potvrdit z praxe. Ani ti z mých informantů, kteří se deklarovali jako skuteční filmoví fanoušci, na jméno filmu „Amerika patří jiným“ nijak nereagovali. To může být způsobeno i faktem, že film se nevěnuje výhradně migracím z bývalé Jugoslávie, ale spíše obecněji tématu nostalgie a integrace v hostitelské společnosti. Bajo jako migrant původem z Černé Hory je ve filmu vystaven kontaktu s migranty jiného původu a interakce mezi nimi je vlastně ústřední myšlenkou celého filmu.

chorvatské hranice mezi katolictvím a pravoslavím a pro srbské hranice mezi křesťanstvím a islámem.³⁶⁷ Tato pozorování mají jistě hlubokou platnost i ve vztahu ke kinematografii a obecněji i k sebe prezentaci migrantů z bývalé Jugoslávie.

Pro řadu migrantů jsou „balkánské“ (auto-)stereotypy součástí jejich hrdé sebe prezentace vůči majoritní hostitelské společnosti. Současně jsou tyto stereotypy reprodukovány v souvislosti s vnitřními migracemi a obecněji kontaktem městského a venkovského prostředí. Studie Svena Jansena ukazuje, že jedním z neúspěšnějších nosičů těchto diskurzivních praktik jsou urbánní segmenty postjugoslávských společností, které se snaží vymezit vůči rurálním a semirurálním populacím.³⁶⁸ „Balkán“ mají v očích městských starousedlíků i potomků dřívějších přistěhovaleckých vln reprezentovat pouze *seljaci* (hanlivé slovo pro venkovany, „sedláci“). Sebe sama mezitím tyto samozvané elity označují za „Evropany“.

Už Michel de Certeau obracel pozornost kulturních historiků na významy komunikované jídlem.³⁶⁹ Je jisté, že i v tomto ohledu způsobila globalizace dalkosáhlé změny. Jedním z výsledků mezinárodní migrace se stal i enormní nárůst popularity „etnické kuchyně“. To s sebou přináší mimo cirkulace chuťových zážitků po zeměkouli i řadu kontroverzí. Slavoj Žižek tvrdí, že zájem o gastronomii idealizovaného-Druhého ještě v žádném případě neznamená respekt ke skutečnému-Druhému.³⁷⁰ Fakt, že pokud mají západní společnosti tendenci redukovat Druhého na výrobce exotických laskomin, jistě neznamená, že ho budou tolerovat takového, jaký je, tedy včetně těch nejkontroverznějších témat, jako je ženská obřízka nebo polygamie. Empirický výzkum dokazuje, že řada migrantů logicky pokládá zasazování vlastní kuchyně do „tolerantních“ narativů hostitelské společnosti za urážku.³⁷¹ Velké množství úspěšných migrantů sice jistě vzešlo z prostředí „etnické kuchyně“, avšak za každým takovým úspěšným stojí stovky a tisíce dalších trávící nekonečná dlouhá léta úmorné práce v umaštěných fast-foodech.

Výzkum, který jsem podnikl mezi migranty z bývalé Jugoslávie, ukazuje, že lze potvrdit hypotézu, podle níž se gastronomické preference dají úspěšně rozdělit podle vzdělanostního klíče. Ti z mých respondentů, kteří svým sociálním profilem odpovídali standardu západoevropských společností, se cítili vedle vlastních gastronomických tradic přitahováni i tradicemi jiných etnik. Srbská učitelka z Paříže mi sdělila: „Miluji italské, čínské nebo francouzské jídlo, ale kuchyně, které dávám přednost, je přesto ta naše. Jsme přitahováni tím a zvyklí na to, co připravovala maminka a babička. To si přece jen uchováváme. Nemohla bych se

367 S. ŽIŽEK, *Ethnic cit.*: „Every participant in the bloody disintegration tries to legitimise their place „inside“ by presenting themselves as the last bastion of European civilisation (the current ideological designation for the capitalist „inside“) in the face of oriental barbarism. For rightwing nationalist Austrians the imaginary frontier is Karavanke, the mountain chain between Austria and Slovenia; beyond it, the Slavic hordes rule. For the nationalist Slovenes the frontier is the river Kolpa, separating Slovenia from Croatia; we are Mitteleuropa, while Croats are already Balkan, involved in the irrational ethnic feuds which really do not concern us — we are on their side, we sympathise, but in the same way one sympathises with a third world victim of aggression. For Croats the crucial frontier, of course, is the one between them and Serbs, between western Catholic civilisation and the eastern Orthodox collective spirit, which cannot grasp the values of western individualism. Serbs see themselves as the last line of defence of Christian Europe against the fundamentalist danger embodied in Muslim Bosnians and Albanians.“

368 S. JANSEN, „Svakodnevni orijentalizam: doživljaj ‚Balkana‘/‘Evrope‘ u Beogradu i Zagrebu“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 33–71.

369 M. de CERTEAU, op. cit., v oddíle „Habiter cuisiner“.

370 S. ŽIŽEK, *Multiculturalism cit*; orig.: „Liberal ‘tolerance’ condones the folklorist Other deprived of its substance—like the multitude of ‘ethnic cuisines’ in a contemporary megalopolis; however, any ‘real’ Other is instantly denounced for its ‘fundamentalism’, since the kernel of Otherness resides in the regulation of its jouissance: the ‘real Other’ is by definition ‘patriarchal’, ‘violent’, never the Other of ethereal wisdom and charming customs.“

371 V tomto soudu vycházím mimo jiné z přednášky Alice Sczepanczikové v Multikulturním centru Prahav září 2009.

ale každý den stravovat jen v jugoslávských restauracích. Mám ráda i změnu a proto chodím samozřejmě i do restaurací jiných kultur.“³⁷² Gastronomické preference mají jasnou souvislost se sociálně ekonomickou pozicí nebo slovy Pierra Bourdieu s habitem.

Ve srovnání s obrovským úspěchem italské nebo turecké kuchyně je kulinářská tradice jednotlivých jihoslovanských národů mimo komunity migrantů z těchto zemí daleko méně známá. To může být dáno i její relativní blízkostí obzvlášť k turecké nebo řecké kuchyni. Ať je tomu jakkoli, jisté je, že mimo vlastní komunity si jihoslovanská kuchyně hledá klientelu jen velmi stěží. Image kulinářských tradic a zejména komerční neúspěch gastronomie bývalé Jugoslávie je častým tématem diskuzí i v samotných těchto zemích. Kontroverze, které ve vztahu k vlastní kuchyni přetrvávají, vidí Zoran Ćirjaković v nejasném vztahu k osmanskému dědictví a k balkanofobii.³⁷³ Ćirjaković srovnává slovinské a chorvatské stravovací zvyklosti a dochází k závěru, že zatímco „alpští“ Slovinci snědí coby prototyp vzorných Evropanů třikrát více rybiho masa než jejich sousedé „přímořští“ Chorvati, jsou na periferiích chorvatských měst nejčastější stravou čevapi zapíjené rakiji za zvuků turbofolku. Ćirjaković vidí i v tomto pozorování jedno z vysvětlení, proč nejsou obyvatelé Slovinska tolik zakomplexovaní svou balkanofobií jako jejich chorvatští sousedi.

Ve svém článku věnujícím se symbolické geografii Srbska předkládá Marko Živković příklady symbolické hierarchie potravin v srbském populárním diskurzu.³⁷⁴ V jedné části své studie věnoval několik odstavců analýze populární beletrie, která se vyslovuje k „balkánské gastronomické tradici“. Jejím výsledkem je symbolická stupnice, na jejímž vrcholu stojí jako zástupce středoevropské a středozemní kuchyně mléčná káva a zmrzlina. Na opačném konci pak jako pochutiny zařazující jihoslovanskou gastronomii k negativně vnímanému Orientu Živković umísťuje tureckou kávu a baklavu. Podobně pak pozoruje rozmístění občerstvovacích podniků v jihoslovanských městech. Zatímco jejich centra, pokládaná za nejprestižnější části měst, obsadily podniky rychlého občerstvení nabízející jako symboly globalizované „západní“ kuchyně hamburgery a pizzu, lidové *kafany* nabízející místní „balkánské“ speciality se ve většině případů skutečně nacházejí na chudších předměstích.

Při svém výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie jsem byl zvědav, zda se mi podaří identifikovat i jiné rozdíly mezi jejich stravovacími návyky než ty, které mi připadaly jako jasné, tedy ty týkající se rozdílů mezi křesťanskou a muslimskou tradicí a mezi urbánními a rurálními segmenty populace. Zákaz vepřového masa a speciální příprava pokrmů (halál) stejně jako zákaz pití alkoholu však zdaleka není dodržován všemi, kdo se v bývalé Jugoslávii hlásí k muslimské náboženské tradici a spíše než dichotomie město-venkov hraje v oblíbě pokrmů podstatnější roli v bývalé Jugoslávii i mezi migranty právě úroveň vzdělání. Zajímalo mě také, zda je mezi migranty s ohledem na gastronomii možné pozorovat vliv různých geomorfologických částí bývalé Jugoslávie, tedy nížiny, horského a pobřežního pásma. Zdá se však, že přinejmenším v emigraci se podobné rozdíly stírají. Pop srbského

372 K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „J'adore manger italien, chinois ou le français mais la cuisine que je préfère est malgré tout la cuisine de chez nous. On est tous attiré, habitué à ce que la maman prépare, la grand-mère. On le garde quand même. Mais je ne pourrais pas manger tous les jours qu'en allant aux restaurants yougo[slaves]. J'aime bien changer et aller aussi dans les restaurants des autres cultures, bien sûr.“

373 Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.; orig.: „Građanima Hrvatske se preko medija već godinama svakodnevno sugerše da bi trebalo da budu uzorni Evropljani i da, između ostalog – kako je u to avgustu napisao dopisnik ljubljanskog Dela u tekstu koji je razljutio njegove hrvatske kolege – „jedu ribu i piju vino“. Ipak i dalje velika većina „običnih“ Hrvata uživa skoro isključivo u čevapima i rakiji, i na marginama osiromašenih gradova često neskriveno sluša turbofolk. Delo u istom tekstu tvrdi da „alpski“ Slovenci po glavi stanovnika konzumiraju tri puta više ribe od „primorskih“ Hrvata. Tu negde možda leži i jedno od objašnjenja zašto su stanovnici Slovenije puno manje opterećeni balkanofobijom, turbofolkom i čevapima.“

374 M. ŽIVKOVIĆ, „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73–110, pp. 83–88.

chrámu v Paříži mi k tomu řekl: „Kulinářská kultura je všude v Bosně i v Chorvatsku stejná. Zrovna teď mám ve své ledniče dalmatinský pršut a víno z Šibeniku, protože rodina mé ženy tam má vinohrad.“³⁷⁵

Kuchyně je také jeden z kontextů, kde je možné pozorovat rozdělení rolí z hlediska genderu. Jeden z migrantů, který přišel do Francie v devadesátých letech, sdělil pro sborník zabývající se právě etnickou gastronomií: „Pouze ženy umí připravovat pítu podle bosňácké tradice.“³⁷⁶ V patriarchálních společnostech jihovýchodní Evropy byl proces přípravy jídla dlouhou dobou výhradně ženskou doménou. Tento zvyk se dočkal jistých změn během procesu emancipace podporovaného komunistickým režimem. Ženy začaly pracovat i mimo domov a současně s tím došlo k dalším změnám v souvislosti s rurálním exodem. Přes tyto změny však můžeme pozorovat, že v prostoru bývalé Jugoslávie je kuchyně stále hlavně doménou žen. Francouzka srbského původu žijící v Paříži tento fakt shrnula slovy: „[Ž]eny [v Srbsku] jsou (příliš?) často v kuchyni.“³⁷⁷ Velkým rozdílem naznačeným stejnou informantkou je vůči kulturním praktikám západní Evropy obyčej přijít na návštěvu bez ohlášení. Současně je zvykem, že hosté sebou na rozdíl od západní Evropy přinášejí na návštěvu pálenku. „U nás [v Bosně] není možné s sebou přinést na návštěvu víno. Přinášíme s sebou tvrdý alkohol: whisky nebo rakiji.“³⁷⁸ To se jistě může lišit podle rodinných zvyklostí nebo sociálního zázemí. Rozdílný sociální význam návštěv v bývalé Jugoslávii a v západní Evropě však vypovídá i o tom, o čem má francouzská informantka srbského původu referovala jako o „snadnější komunikaci“ mezi lidmi v její „původní zemi“.

KOMUNIKACE PŮVODU V BÝVALÉ JUGOSLÁVII NA FRANCOUZSKÉM INTERNETU

Možnosti, které migrantům otevřelo rozšíření používání internetu, mohou sloužit jako příklady transnacionálních kanálů rozšiřujících nejen etnickou identifikaci, ale i praktiky populární kultury. Pravděpodobně největší skok v komunikaci mezi migranty a jejich blízkými znamenaly internetové telefonické služby a jmenovitě program Skype. Ten umožňuje dovolat se komukoli za skutečně zanedbatelnou cenu a v případě, že má dotýčný svůj profil na této platformě a kameru, je možné ho i vidět a telefonovat si s ním zadarmo. Internet je používán jako pramen společenskovedního výzkumu poměrně krátkou dobu a díky jeho efemérnosti má jeho začlenění do výzkumu řadu kritiků. Jedná se ale o hlavní komunikační kanál současnosti a přehlížet ho není dlouhodobě udržitelné.

Blogy byly ve své době velmi populární forma „obydlování“ internetu formou soukromých elektronických deníčků. Bloggeři vyprávěli o svém osobním životě a často se také projevovali jako příznivci různých subkultur. Protože většina blogů měla skutečně jepičí život, není využití tohoto pramene pro společenskovední výzkum příliš rozšířené. Vlna blogů kulminovala v zimě 2005–2006, kdy byly jen ve Francii na tři miliony bloggerů. Pokud si uvědomíme, že jeden blogger může založit i několik desítek blogů, dostaneme se do astronomických čísel. Pravděpodobně nejpopulárnější francouzská blogová platforma Skyblog

375 Pop S.S., Paříž, leden, 2007; orig.: „*La culture culinaire est partout la même en Bosnie, ainsi qu'en Croatie. Maintenant j'ai dans mon frigo [un jambon de Croatie appelé] Dalmatinski pršut et du vin de Šibenik, puisque la famille de ma femme a un vignoble là bas.*“

376 D. SABLJAKOVIC, op. cit., p. 37; orig.: „*Seules les femmes, tradition bosniaque oblige, savent préparer la pita.*“

377 N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „*[L]es femmes [en Serbie sont] très (trop?) souvent à la cuisine.*“

378 D. SABLJAKOVIC, op. cit., p. 37; orig.: „*Chez nous [en Bosnie] apporter du vin c'est impensable... On vient avec une boisson sévère: whisky ou rakia...*“

měla na konci roku 2005 více než tři a půl milionu zaregistrovaných blogů. „Blogosféra“ představovala ve své době obrovský virtuální prostor a současně i významnou příležitost pro studium populární kultury. Od té doby blogy nahradily jiné internetové nástroje založené zejména na distribuci vizuálních nebo zvukových materiálů, jako jsou Facebook, Youtube nebo Myspace, avšak blogy nevymizely docela.

Jeden z problémů, na který jsem při výzkumu blogů narazil, je už zmíněný provizorní charakter většiny z nich. Pokud totiž uživatel nepokračuje v psaní svého „deníčku“ během určitého daného časového úseku (obvykle jednoho měsíce), jeho blog automaticky zanikne. Obsah blogu je moderován tak, aby odpovídal kódu uživatele, tedy zejména aby neobsahoval vulgaritu, sexuálně zaměřenou produkci, myšlenky vedoucí k nenávisti nebo netoleranci a kontakty mimo „blogosféru“. Celé blogy nebo jejich jednotlivé příspěvky mohou zásahem administrátora najednou zmizet. V kontextu výzkumu blogů migrantské mládeže ve Francii jsem dále narazil na podobný problém jako při rozhovorech. Podařilo se mi totiž vystopovat pouze ty blogy, jejichž autoři otevřeným způsobem přiznávali svůj etnický původ. Je pravděpodobné, že ze sledované skupiny se tak jednalo o pouhou marginální minoritu, avšak množství těchto blogů by spíše vypovídalo o opaku.³⁷⁹ Mezi těmito blogy jsem se zaměřil na ty výpovědi, které měly nějaký vztah buď k historickým a zeměpisným představám, anebo

Transnacionalismus a diaspora

Transnacionální sociální prostor je definován jako prostor překračující hranice národních států. Luis Eduardo Guarnizo a Michael Peter Smith se věnovali podmínkám, díky nimž došlo k jeho vytvoření. Ty podle nich souvisí s technologickou revolucí v komunikaci. V souvislosti s rozvojem elektronických médií je migrantům umožněno žít v diaspoře života, v nichž virtuální realita země původu konkuruje žité realitě v hostitelské společnosti. Čtenář si jistě vybaví názorné příklady satelitních a kabelových televizních kanálů propojujících diasporické komunity, dalším do očí bijícím příkladem je internet. Transnacionální teorie tyto podstatné změny, k nimž došlo v nedávné době v komunikaci, vystihuje i prostřednictvím případových studií. Steven Vertovec v jedné z nich ukázal, jak komunikaci přes státní hranice usnadňují předplacené telefonické karty.

Transnacionální prostor bývá využíván i pro podporu nacionalistických projektů v původní zemi. Propojením nacionalismu a exilu dochází k využívání transnacionálních sítí pro podporu boje za nezávislost nebo za kulturní svébytnost v emigraci. Řekové, Irové, Poláci, Židé, Palestinci, Kurdové, Arméni, kosovští Albánci, Chorvati a další během minulých dvou staletí úspěšně využívali pro prosazení myšlenek národní emancipace příslušníky těch částí vlastního etnika, které se pohybovaly přes hranice dvou nebo více národních států. V této souvislosti je užitečné zamyslet se nad obsahem slova „diaspora“. Stéphan Dufoux připomíná některé iluze, které tento pojem vzbuzuje jak u badatelů, tak u samotných migrantů. Jedná se pro něj o iluzi esence, iluzi komunity a iluzi kontinuity. Diaspora je tedy často chápána jako jedno z ramen národa jednajících v jeho prospěch mimo zemi původu, jako součást „deteritorializovaného národního státu“.

Do značné míry protikladnou vizi pojmu „diaspora“ představuje Homi Bhabha. Ve snaze analyzovat diskurzivní praktiky diaspory dospívá k jejich definici coby „národního kontra-narativu“. Ačkoli se tento příměr zdá být funkční v případě indické diaspory, či ještě lépe její akademické a kosmopolitní části, v níž se Bhabha po několik desetiletí pohyboval, pro migranty z bývalé Jugoslávie se však zdá relevantní pouze částečně. Ve své pozdější práci *The Location of Culture* (český překlad Místa kultury, 2012) pak Bhabha nazývá diasporu metaforou „třetího prostoru“. Jedná se pro něj o prostor nepatřící plně ani k původní ani k hostitelské společnosti, popsateľný v zásadě obdobně jako transnacionální síť. Tyto pak nejsou pouze sumou komunikačních kanálů dvou nebo více národních společenství, ale svébytnými nástroji globalizované komunikace.

379 V zimě 2005–2006 se jednalo zejména o následující blogy: balkanska-raj.skyblog.com, serbiafanatic.skyblog.com, bosna.skyblog.com, kosovakid.skyblog.com, balkanrepresent.skyblog.com, serbian-world.skyblog.com, b-a-l-k-a-n.skyblog.com, nicija-zemlja.skyblog.com, admira-mala.skyblog.com.

k populární kultuře. Podařilo se mi tak sesbírat jistý vzorek pramenů, které se většinou sestávaly z vizuálních materiálů a textů skladeb populární hudby. Ideologická pozice těchto dokumentů pak vyplývá z toho, že „nepolitické“ nebo „neetnické“ bloggery původem ze zemí bývalé Jugoslávie je v „blogosféře“ skutečně velmi těžké vystopovat.

Společným jmenovatelem tohoto typu blogů byla jistá idealizace „původní“ vlasti ze strany potomků migrantů. Mladí z bývalé Jugoslávie ve Francii tak reagovali na hledání kořenů podobně jako jejich vrstevníci z v tomto ohledu známějších komunit ze zemí Maghrebu nebo z Antil. Způsob, jakým tito bloggeři představovali Srbsko, Chorvatsko nebo Bosnu a Hercegovinu souvisí navíc s tím, o čem byla řeč jako o balkanismu. Prostřednictvím „balkánských“ (auto-)stereotypů nacházeli tak tito bloggeři pozitivní sebeidentifikaci v kontrastu s nudou a šedí francouzské reality. Obdobnou odpověď mi v dotazníku napsala Francouzka srbského původu: „Vřelá a expanzivní tvář [J]ugošů mě vždycky přitahovala a myslím, že jsem ji zdělila. [...] Ráda se s [J]ugoši tady [v Paříži] nebo v Bělehradě setkávám, protože komunikace mezi lidmi je o mnoho jednodušší než ve Francii.“³⁸⁰ Ze všech charakteristik balkanismu, je pak nejvýstižnější pro francouzské bloggery, potomky migrantů z bývalé Jugoslávie, exotismus.

V jednom z blogů platformy Skyblog jsme tak mohli pozorovat obrázek, na němž byly obrysy tvaru teritoria Bosny a Hercegoviny vyplněny obrázkem mešity a slovy „Bosnia“ napsanými latinskou a „Alláh“ arabskou abecedou. Obrázek je vyplněn zelenou barvou. Ta spolu s půlměsícem a hvězdou symbolizuje islám, tedy náboženství odlišující Bosňáky od Srbů a Chorvatů.

Většina bloggerů bosňáckého původu na první pohled zdůrazňovala kulturní svébytnost Bosňáků vůči dalším jihoslovanským národům. Mezi největší perly pak patřila animovaná sekvence, v níž se opakovala slova „100% Bosniaque, 100% musulman“, která se odvolávala na vědomí etnicity plynoucí z náboženské odlišnosti. Není těžké představit si emocionální satisfakci, jakou tyto grafické výtvořiny mohly představovat.

Grafiky, které bloggerům přináší největší uspokojení, jsou obvykle všechno jiné než kořektní a konformní ke kódu uživatele blogu. Některé blogy tohoto typu pak nepřežijí více než několik dní do chvíle, než jsou objeveny a odstraněny moderátorem, který většinou reaguje až na podnět někoho, kdo je tímto typem vyjádření uražen. V listopadu 2005 tak například na platformě Skyblog.com zmizel blog s názvem „Serbiafanatic“, kde se několikrát objevila mapa Velkého Srbska a některé urážlivé výroky o Chorvatech a Bosňácích.

V rámci výzkumu na internetových fórech a v blozích jsem se zaměřil na čtyři dílčí témata – na fotografie osob, na vizuální roli „tradiční“ kultury, na reprezentace měst a krajiny a konečně na ikonografii spojenou s populární hudbou. Obecněji jsem se snažil dopátrat odpovědi na otázku, zda lze hovořit o obdobném vzoru, tedy o čemsi jako estetice diaspory. V první zkoumané otázce jsem se ve snaze o analýzu fotografií osob zaměřil na otázku „stylu“ zobrazovaných osob. „Styl“, které zobrazované osoby na fotografiích prezentují, totiž často souvisí s jejich hodnotovým systémem, s jejich příslušností k subkulturám. Dick Hebdige psal o vizuální stránce „stylu“, přesněji o módě a účesu, jako o jedné z komponent příslušnosti k subkultuře.

Co se týče „stylu“ osob zobrazovaných v kyberprostoru, u sledovaných diasporických komunit lze pozorovat silný vliv spotřební společnosti. Obzvláště patrné je toto pozorování u mladší generace migrantů, u nichž je značkové oblečení nezřídka na odiv vystavovanou

380 N.S., Paříž, listopad 2005, orig.: „*Le côté chaleureux et expansif des [Y]ougos m'a toujours attirée et je crois en avoir hérité. [...] [J]'aime rencontrer des [Y]ougos, ici [à Paris] ou à Belgrade car la communication entre les gens est tellement plus simple qu'en France.*“; termín „Yougo“ má však ve francouzštině neutrálnější význam než české „Jugoš“.

Fotografie 23. Jednotlivé obrázky a upravené fotografie uživatelů ze serveru Skyblog.com, 24. 11. 2005.

nutností. Zároveň lze na fotografiích migrantské mládeže pozorovat průnik globálních módních trendů, zejména hegemonního „stylu“ R’n’B (popsatelného jako spojení hip-hopového „stylu“ s některými módními vlivy populárními zejména v osmdesátých letech). I u starších migrantů ale lze na fotografiích pozorovat značný důraz na zevnějšek.

Kód oblékání se u potomků migrantů z bývalé Jugoslávie poměrně značně liší od toho, který uznávaly starší generace. Stereotypní představa první generace migrantů z bývalé Jugoslávie se vztahuje ke kožené bundě, která byla po dlouhou dobu symbolem dosaženého

sociálního statutu. Co se týče jejich potomků, chování značně ovlivněné spotřební společností u nich analyzovali už sociologové na počátku sedmdesátých let.³⁸¹

Vedle globálních vlivů má „styl“ potomků migrantů z bývalé Jugoslávie i svoje lokální vzory. Masivní zlaté náhrdelníky se symbolem náboženské příslušnosti (pravoslavným nebo katolickým křížem a půlměsícem) byly velmi populární u těch složek populace, které zbohatly během válek po rozpadu Jugoslávie. Dina Iordanova o tomto stylu píše v souvislosti s dokumentárním filmem *Vidimo se u čitulji* („Nashledanou v márnici“).³⁸² Je však samozřejmé, že ti z potomků migrantů, kteří dávají přednost retro-vlně jugoslávského rocku, se oblékají do všeho jiného, než do oblečení vztahujícímu se k tomuto „turbo-looku“.

Nezdá se však, že by ale samotný „styl“ osob zobrazovaných na internetových fórech a blozích hrál pro etnické cítění diaspory výraznější roli. Jistý význam má spíše pro psaní o jejich „stylu“ koncept transnacionalismu, a to zejména v rovině vztahu globálních a lokálních kulturních projevů a průniku globálních kulturních trendů do etnických subkultur. Zároveň pomáhají tyto fotografie pochopit, kdo jsou současně emisary i recipienty informací zprostředkovaných transnacionálními komunikačními kanály. Vizualní vliv „tradiční“ kultury lze sledovat výrazněji v kontextu srbských a chorvatských migrantů. Zatímco bosňácké krajanské spolky se v krojích nechávaly fotografovat skutečně jen málokdy, fotografie hudebních, tanečních a dalších kulturních organizací v „tradičních“ oděvech byly přítomné na řadě srbských a chorvatských webových portálů.

Na počátku svého výzkumu jsem vytyčil jisté kulturní praktiky, jimž jsem chtěl v kontextu migrací z bývalé Jugoslávie věnovat pozornost. Stalo se mi ale, že jsem téměř zapomněl na tu, která je pro velké množství migrantů nespíš nejčastější – sledování televize. Řada autorů prací společenských věd upozorňuje před nebezpečím projekce vlastních pocitů do studovaného kontextu. Protože se na televizi téměř nedívám, stalo se tak, že jsem ji zcela opomněl. Naštěstí, i když jsem se na ni přímo svých informátorů neptal, rychle mi ji sami připomněli. Pro řadu migrantů totiž televize nahrazuje téměř všechny kulturní aktivity, kterým jsme se věnovali až do této chvíle. Současně mohou být všechny tyto aktivity, s výjimkou internetu a do určité míry i gastronomie, televizí nepřímo zprostředkovány. Problematika televize je komplexním tématem, které zaslouží bližší pozornost ze strany specialistů mediálních a kulturních studií. V teoretickém přístupu k této kulturní praxi jsem sledoval komentáře George Lipsitze.³⁸³ Ten podtrhuje dva hlavní aspekty – důležitost televize pro konzumní společnost a její roli produkce reality. Zanedbat televizi by bylo skutečně fatální.

Naštěstí to byl už jeden z mých vůbec prvních informantů, kdo mě na důležitost sledování televize upozornil: „[U] mě doma poslouchám přes internet rádio B92 nebo se občas

381 B. PETROVIĆ, op. cit.

382 D. IORDANOVA, op. cit., p. 179, orig. „Most of the young men featured in the film live in the suburb of Novi Beograd. They are involved in racketeering and trafficking but think of themselves as businessmen. They drive sports cars, exhibit overconfidence, talk of financial transactions only in Deutschmarks and have specific views on violence and justice. Most are very young and well groomed. A scene from the film shows one of them in his Jakuzzi whirlpool, talking on a cellular phone and wearing a massive gold chain and crucifix on a hairy chest. Other elements of their B-movie-inspired styles include multiple golden chains and bracelets, sleeveless T-shirts, muscular bodies, expensive jogging suits, silk shirts, state-of-the-art pistols, well-shaven faces and trimmed hair, dark glasses, leather jackets and underage girlfriends.“

383 G. LIPSITZ, op. cit., p. 18–19; orig.: „Television is both an advertising mechanism and the primary discursive medium of our culture; it irreparably inscribes consumer desire and commercialism into the fabric of entertainment, news, and sports. Television colonizes intimate areas of human sexuality and personality, exacerbating anxieties and fears to sell more products. Its penetration into the home helps order domestic space, leisure time, and family identity, while it seemingly endless flow reduces complex ideas and images to a melange of distraction and trivialization.“

podívám na RTS.³⁸⁴ Fakt sledování televize přes internet dává za pravdu těm, kdo pozorují transformaci v přenosu informací během pozdního kapitalismu.³⁸⁵ Jedním z prvních, kdo pozoroval tuto transformaci, byl David Harvey.³⁸⁶ Ten ve své době reagoval zejména na rozmach komunikace přes satelit, který je dodnes jedním z hlavních přenašečů televizního signálu. Velká část migrantů využívá pro naladění televizního signálu satelity a díky nim je v každodenním kontaktu se svou původní zemí. Ani mezi migranty z bývalé Jugoslávie tomu není jinak. Jeden informant z pařížské oblasti mi sdělil: „Díváme se na srbskou televizi přes satelit – na RTS a na BK.“³⁸⁷

Samozřejmě není televize nekriticky přijímána všemi migranty. Například pop z chrámu svatého Sávy v Paříži se k ní vyjádřil poměrně kriticky: „[N]edávno jsem vyhnal televizi z domova. Nabízeli mi instalaci srbských kanálů, ale protože jsem tady [ve Francii], tak jsem to odmítnul. Většina Srbů se dívá na srbské programy přes satelit. Je vidět, že jim to chybí. Já jsem ale proti.“³⁸⁸ Z jiných důvodů se proti televizi vyslovil informant, který strávil většinu svého života opravováním televizí. Ten dával v období rozhovoru přednost trávit volný čas aktivitami spojenými s folklórním kroužkem: „Chodím zřídka do kina. Skoro veškerý svůj čas trávím s kroužkem folklórního tance. Ale filmy mi nechybí. Když jsem spravoval televize, díval jsem se na ně pořád. Je to trochu profesionální deformace, protože teď už nemám vůbec chuť se dívat na televizi. Na srbské filmy se dá dívat přes satelit nebo se dají stáhnout na internetu, takže o ně nepřejdeme.“³⁸⁹

Většina infomátorů si všimla role, kterou přinesly technologické novinky, jmenovitě internet a komunikace vedená satelitem. V této souvislosti je třeba otevřít otázku, jak probíhal kontakt s domovským prostředím po dlouhá desetiletí předtím, než došlo k rozšíření těchto změn. Lze se domnívat, že v souvislosti s technologickým pokrokem do velké míry upadla role krajanských spolků, různých folklórních sdružení a současně i komunitních radiostanic. Tato hypotéza by však měla být ověřena detailnějším historickým výzkumem.

384 N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „[C]hez moi avec Internet j'écoute la radio B92 ou je regarde de temps en temps la RTS [Radio Televizija Srbije, la chaîne nationale de la Serbie]“

385 Viz. např. G. STALD, T. TUFTE (eds.), *Global Encounters: Media and Cultural Transformation*, University of Luton Press, 2002.

386 „In the capitalist world – the time horizons of both private and public decision-making have shrunk, while satellite communication and declining transport costs have made it increasingly possible to spread those decisions immediately over an ever wider and variegated space.“, D. HARVEY, *The Condition* cit.

387 Pan M.J., Paříž, leden, 2007; orig.: „Nous regardons la télé serbe par le satellite – la RTS et la BK [Brača Karić, une chaîne serbe privée].“

388 Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „[R]écemment j'ai chassé la télé de la maison. Ils m'ont proposé l'installation de chaînes de la télé serbe, mais vu que je suis ici [en France], j'étais contre. La plupart des Serbes regardent la télé serbe sur les chaînes satellites On voit que ça leur manque. Mais je suis contre ça.“

389 Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Je vais rarement au cinéma. Je passe presque tout mon temps libre avec l'association de danse folklorique. Mais les films ne me manquent pas. Comme je réparais les télé, je l'ai regardé toujours. C'est un peu une déformation professionnelle car maintenant je n'ai plus envie de regarder la télé. Il y a les films serbes à regarder sur le satellite, puis à télécharger sur Internet alors on ne les manque pas.“

Místo závěru – Bigbít, nebo turbofolk?

Historie byla vždy psána z hlediska usedlíků a ve jménu jednotného Státního aparátu, který zde byl alespoň jako možný, a to i když se mluvilo o nomádech. To, co chybí, je Nomádologie, opak historie.

– Gilles Deleuze a Félix Guattari, *Tisíc plošin: Kapitalismus a schizofrenie*

Bigbít, nebo turbofolk? Pizza, nebo burek? Krajina s pasáčkem a ovce, nebo vysokorychlostní železnice a dálniční návěstidla? Bleiburg, nebo Villefranche? Nacionalismus, nebo jugonostalgie? Radikální sociální kritika, nebo humanismus? Představy migrantů z bývalé Jugoslávie se pohybují v relačním poli vymezeném referenčními body, o nichž pojednává tato kniha. Referenční body, které by Ernesto Laclau a Chantal Mouffe nazvali body nodálními (*nodal points*), částečně fixují významy daného diskursivního pole. V tomto případě upevňují významy v představách migrantů z bývalé Jugoslávie.

Tato kniha by pravděpodobně nedostála nárokům na Nomádologii, po níž volali Deleuze a Guattari. Jedná se totiž o kulturní analýzu s prvky sociálně-historické syntézy, tedy takřka opak jejich výzvy. Přesto se v ní ale „historie ve jménu Státního aparátu“ rozvolňuje a místy i vytrácí. Jméno už neexistujícího státního celku je sice i v jejím podtitulu a její reference se vztahují především ke dvěma západoevropským zemím (Francii a Rakousku), ale optika státu není v této knize centrální. Pokud byla na jednom místě této knihy řeč o České republice, měla význam odstupu od zmíněných dvou „ideálních typů“ hostitelských zemí a poukázání na jiné, často fragmentární a významově posunuté typy představ migrantů v hostitelské zemi postsocialistického prostoru. Obecně ale platí, že mí informanti a další osoby, jejichž představami se moje kniha zabývá, nepobývají v izolovaném, hermeticky uzavřeném prostoru a pohybují se nejen mezi jednotlivými lokalitami, ale často i mezi nikoli nutně lokálně určenými skupinami definovanými kulturními a sociálními kódy. Vedle diskursů přítomných v hostitelských zemích a zemích původu, je třeba proto brát na zřetel i na jedné straně sociálně podmíněné představy, u nichž lze odkazovat k teorii habitu Pierra Bourdieu, tak i deteritorializované globální představy popsané především Arjunem Appaduraiem na straně druhé.

Tematizace představ spjatých s historií v její vysoce mobilizační a legitimizační funkci mi umožnila postihnout politický rozpor v chorvatské kolektivní paměti. Rozdílná interpretace druhé světové války, a především pak dvou událostí, které jsou symptomatické pro dva póly chorvatské historické paměti, mi posloužila k rozkrytí tématu představ spjatých

s dějinami. Jistě by bylo možné v této „navozené situaci“ pokračovat obdobnými příklady jiných „míst paměti“ v představách dalších etnických skupin bývalé Jugoslávie nebo použít této případové studie coby odrazového můstku pro formulování svébytné teorie politické paměti aplikovatelné na další obdobné příklady například v Itálii nebo na Slovensku. Sonda do významů spjatých se vzpomínkami na vzpouru ve Villefranche-de-Rouergue a na předání vzdávajících se poražených sil komunistickým partyzánům u Bleiburgu ale ukázala především na mechanismy, za jejichž pomoci dochází k vyjednávání významů kolektivní paměti jako svébytné části představ, a to jak u diaspor migrantů v hostitelských zemích, tak i u politických elit Chorvatska.

Jinou formou představ a jiným druhem paměti jsou představy vztahující se k prostoru. V této „navozené situaci“ jsou představy pojaty spíše fenomenologicky a nejsou nutně kladeny do vztahu protikladů tak, jak je tomu při popisu představ spjatých s historickými „místy paměti“. Přesto se ale tématům antagonistických představ nelze vyhnout ani v této části. Relace související s geograficky podmíněnými představami pak mají především podobu vztahu mezi centrem a periferií, odkazují k teorii světového systému Immanuela Wallersteina a s ní souvisejícími představami vztahů města a venkova, progresivního a regresivního, modernity a tradice, ale i „našeho“ a „jejich“, které nutně nereflektují tyto primárně ekonomické relace.

Významnou částí této knihy je problematika představ spjatých s produkcí populární kultury a subkultur. Řada antagonistických vztahů nachází svá vyjádření právě v populární kultuře, a především populární hudbě, které jsem věnoval největší prostor, a která se proto dostala i do názvu této knihy. Několik řezů rizomatickými plošinami populární hudby ukázalo představy spjaté s dichotomiemi, jako je město – venkov, emancipační – patriarchální nebo tradiční – moderní, v celé jejich nahotě. Příklady představ spjatých s populární hudbou ale ukazují, že tyto vztahy mezi různými kategoriemi mohou mít často zcela nečekané a zdaleka nikoli zřejmé formy.

Pokud se vrátíme k turbofolku, jehož privilegovaná pozice je zřejmá už z názvu této knihy, antagonistické kategorie mohou nabírat synkretické formy. Zatímco městské kulturní elity považují turbofolk za hudbu venkovanů, jedná se především o hudbu městských periferií, v nichž se, pravda, nejčastěji pohybují migranti z venkova a jejich potomci. Turbofolk tak vzniká akulturací městského a venkovského a jeho forma je výrazem a kompromisem obou těchto prostředí. Obdobně je tomu u vztahu k tradici a modernitě, kdy tato hudba může být z různých stran napadána tak, že není buď dostatečně tradiční, tedy přizpůsobuje si folklór svým vlastním cílům, anebo není dostatečně moderní, tedy významně se odlišuje především od angloamerické produkce. Tě se ale přibližuje svými hypersexualizovanými vizuálními motivy ve videoklipech a při živých vystoupeních jednotlivých interpretů a interpretek. Paradox je ale v tom, že od kolébky žánru *novokomponovana narodna muzika* na začátku 60. let 20. století byla tato hudba v kontrastu k patriarchálnímu folklóru chápána jako genderově emancipační.

Vedle populární hudby jsem věnoval pozornost představám spojovaným s filmem, kde jsem aplikoval teorii balkanismu Marie Todorova. V případě filmu byla moje pozice usnadněna tím, že existuje poměrně významný korpus textů především filmové kritiky, které některé filmy vzniklé v tomto prostoru optikou balkanismu nahlíží. Pokusil jsem se proto vybrat si ze stovek titulů dva filmy určené primárně pro publikum hostitelských zemí a ukázat, jaké představy se filmoví tvůrci snaží takto navenek komunikovat. Dílčím závěrem může být to, že se jedná o prakticky tytéž představy, které od nich filmoví fanoušci hostitelských zemí očekávají.

Tlak hostitelských společností je silný i na „autenticitu“ gastronomického prožitku, přičemž dochází k zakonzervování receptů „jugoslávské kuchyně“ s jistými regionálními odchylkami v zásadě shodných napříč všemi komunitami migrantů z bývalé Jugoslávie. Významné jsou ale představy spojované s gastronomií uvnitř jednotlivých komunit, kde je „balkánské jídlo“ chápáno jako málo prestižní. V této souvislosti lze vycházet především z narativů přítomných ve vysílajících zemích. Na příkladu představ spjatých se způsoby přípravy kávy tak lze identifikovat škálu od „vídeňského“ typu mléčné kávy přes hořkou „bělehradskou“ kávu a „italskou“ kávu „do náprstku“ až po v džezvě připravovanou „tureckou“ kávu. Jistě zde není třeba opakovat hluboce politické významy prestiže, která je těmto jednotlivým typům přípravy kávy v různé míře připisována.

Vedle těchto představ je podnětné pozorovat i hranici mezi přijatelnými a nepřijatelnými formami identifikace. Tato hranice má v případě závadné produkce bloggerů co do činění s verbálním a symbolickým násilím. Monopol státu na životy migrantů ale ztrácí v důsledku revoluce v komunikaci a vytvářením transnacionálních sociálních sítí a deteritorializovaných komunit na významu. Migranti sice musí mít státní občanství a prokazovat se státem vydávanými dokumenty, avšak v souvislosti s migrací často dochází ke štěpení loajalit. Transnacionální sociální sítě ale mohou etnickou identifikaci i úspěšně živit. Pro tento fenomén jsem navrhl používat slovního spojení „virtuální primordialismus“. Přesto je ale zřejmé, že jasně daná etnická identifikace je v hybridním prostředí globalizovaného světa anachronismem a i řada z těch, kteří svou etnicitu za pomoci transnacionálních sítí silně prožívají, se mohou identifikovat a být identifikováni mnoha různými způsoby.

Poukázáním na identifikaci a sebeidentifikaci se vracíme k představám, které jsou pro procesy (sebe)identifikace určující. Komunity migrantů okolo představ krystalizují, respektive se k nim nějakým způsobem vztahují. Představy jsou základním kamenem komunit, stávají se zakládajícími představami. Dosud nejvíce akcentovaná zakládající představa, která ale ve světle této knihy není vždy relevantní, souvisí s etnickým původem migrantů a národními dějinami. Ty jsou ale často konfliktně vyjednávány a, jak jsme viděli, u některých etnik ani nedošlo k finálnímu konsensu a ustavení jednoho hegemonického historického vyprávění, a tím i vítězství jednoho typu představy.

Jinou zakládající představou je městský nebo venkovský původ migrantů. Ten pak často souvisí s dalšími představami vyjádřitelnými na škále mezi tradicí a modernitou. Je však zřejmé, že socialistický rozvoj venkova a industrializace zemědělství a později revoluce v komunikaci a rozmach médií, včetně internetu, zmenšil rozdíly vyjádřitelné na této škále, a tím i znepréhlednil možnost psát o rozdílných představách migrantů původem z města a venkova.

Vzhledem k představám lze identifikovat následující pozice, které ale budou dále znepréhledněny – konzervativní, liberální a progresivistickou. Nejjasnější je ilustrovat toto rozdělení u recepce druhé světové války. Konzervativní představy nejvíce akcentují jednotlivé nacionalistické ideologie, progresivistické představy mají největší vztah k internacionalismu a liberální představy oscilují na demokratických pozicích mezi oběma těmito póly.

Na příkladech spjatých s populární kulturou a diskutovaných v této knize se ale ukazuje, že komunita migrantů vycházející z městských elit a profilující se nejvíce liberálně, zastává vůči kulturním praktikám migrantů se zázemím ve venkovské populaci radikálně konzervativní představy: venkované by nejlépe udělali, kdyby ani nevylézali ze svých chýší a svým kulturním šuntem nezamořovali veřejný prostor. Migranti vycházející z venkovského prostředí jevícího se na první pohled konzervativně často nereflektují konzervativní antimodernismus, politicky se často vyjadřují spíše progresivisticky a jejich kulturně podmíněné představy jsou vlastně liberální: každý má právo na takovou kulturu, jaká se mu líbí. Sebedeklarovaní

progresivisté, jichž je ale mezi migranty pouhá, nikoli však málo vlivná, hrstka, se pak vzhledem ke svým kulturním představám profilují asi nejvíce konzervativně. Populární kultura tak nabízí pravděpodobně největší množství tohoto typu antagonistických rekonfigurací.

Další komunity migrantů mohou vznikat v závislosti na představách souvisejících s motivem migrace. Podstatnou část této knihy jsem věnoval pracovní migraci. Pracovní migranti a jejich potomci mají v evropském kontextu před všemi ostatními nejsilnější pozici co do počtu, přítomnosti v narrativech hostitelských společností i kontroverzí týkajících se jejich integrace nebo jejího neúspěchu. O tuto „privilegovanou“ pozici zatím nepřichází ani v souvislosti s opakujícími se „morálními panikami“ a „etickými šoky“ souvisejícími s uprchlickou migrací, a to nejen v souvislosti s uprchlíky z bývalé Jugoslávie v 90. letech, ale i momenty, jako jsou stále masovější hřbitovy na dně Středozemního moře u břehů Gibraltaru, Lesbu, Malty nebo Lampedusy. Revolta sezonních sběračů ovoce a zeleniny, kteří se rekrutovali především z afrických *sans papiers* v kalábrijském Rosarnu v zimě 2010 nebo pravidelné útoky neonacistů ze Zlatého úsvitu na egyptské rybáře v Pireu ukazují, že tenze spjaté s uprchlickou migrací se až příliš často týkají představ spjatých s prací, respektive jejím nedostatkem. Zůstává proto otázkou, nakolik jsou kategorie uprchlické, pracovní a politické migrace, které jsem používal v této knize, nadále udržitelné.

Problematika migrace získala v evropské sociální teorii po právu poměrně silný ohlas. Jednou z přesvědčivých formulací je teorie dvojí absence představená žákem Pierra Bourdieu Abdelmalekem Sayadem. V Sayadově pojetí jsou migranti vystaveni dvojí marginalizaci, a to jak v hostitelské, tak i ve vysílající zemi.³⁹⁰ Sayad se zaměřil na příklad migračního vztahu mezi Alžírskem a Francií a popsal v něm současně souvislost s rurálním exodem a vyčlenění migrantů z politiky s ohledem na jejich právní provizorium. Cizinec nemusí v evropských dějinách být nutně chápán vzhledem ke své všudypřítomnosti jako Druhý, ale jak přesvědčivě ukazuje Etienne Balibar, je obecně vnímán jako Vetřelec.³⁹¹ Přesto ale ve velkém množství narativů hostitelských společností dichotomie vůči cizinci jako Druhému spolehlivě funguje. V řadě případů se totiž jedná o Druhého, jehož přítomnost v očích stále vlivnějších protimigrantských politických sil, jak by řekli Ernesto Laclau a Chantal Mouffe, neumožňuje plné rozvinutí „nás samotných“.

Jistým leitmotivem této knihy je kritická pozice vůči narativům hostitelských společností, a to buď už ve vztahu k integraci migrantů, anebo ve snaze vysvětlovat zaostalost a z ní plynoucí domnělý atavismus představ hegemonních ve vysílajících zemích a mezi migranty. Problém v této souvislosti vidím na jedné straně v tendenci hostitelských společností tolerovat a podporovat rozmanitost, a nikoli skutečnou odlišnost, a na straně druhé vnímat migranty a jejich vysílající země prismatem liberálního eurocentrismu jako svébytné formy kulturního rasismu a nové xenofobie. Jak píše Slavoj Žižek, Druhý je pro nás v pořádku, když není příliš odlišný. Hostitelské společnosti tak, ve snaze vyrovnat se s kritikou odsuzující jejich až příliš silné a časté xenofobní nálady a neskrývaný institucionální rasismus, často sahají k podpoře folklóru, náboženství, sportu nebo gastronomie a nechávají přitom stranou témata typu zjednodušení byrokratické zátěže, překonání negativních stereotypů a možnosti plného začlenění migrantů do hostitelské společnosti. Podpora multikulturního soužití pak často hraničí s parodií a karikaturou, kdy je Druhý redukován na zpívajícího, tančícího a případně vařícího divocha, jehož idealizovaná kultura přizpůsobená západnímu uchu, oku a jazyku slouží jako potvrzení vlastní tolerance buď hostitelské společnosti, anebo veřejnému mínění obyvatel zemí garantujících „multikulturní protektoráty“.

390 A. SAYAD, *La double absence : Des illusions aux souffrances de l'immigré*, Paris, Seuil, 1999.

391 E. BALIBAR, I. WALLERSTEIN, *Race, nation, classe: les identités ambiguës*, Paris, La Découverte, 1988.

Migranti z bývalé Jugoslávie se v jednotlivých hostujících zemích obvykle nenachází jako celek v pozici extrémní marginalizace ze strany hostitelské společnosti. Balkanismus sice bývá paradigmatem určujícím vztahy členů hostitelské společnosti k nim, ale autoexotismus může pro řadu z nich sloužit i jako strategie, která sice balkanismus majority zpětně potvrzuje, ale současně je pro ně možné poměrně snadno splynout. Řadě migrantů z bývalé Jugoslávie se podařilo ve Francii nebo Rakousku dosáhnout kariér, o nichž by se jim v jejich původních zemích nemohlo ani zdát. Přesto však je u řady z nich zakořeněn určitý pocit nepatřičnosti do hostitelské společnosti, který jim je z velké části vštěpován i ze strany majority. Lze obecně říci, že na tom v tomto ohledu migranti z bývalé Jugoslávie jsou ale daleko lépe než například migranti z černé Afriky, ale i Maghrebu nebo Turecka. Pro mnoho z nich, a to se týká především pracovních migrantů a jejich potomků, je ale etnická hranice současně i hranicí sociální. Pocit odcizení se majoritě se mnoho z nich snaží kompenzovat větší nebo menší mírou používání odkazů na kulturně a sociálně podmíněné představy reflektující jiný etnický původ než ten, který je v hostitelských společnostech majoritní. V těchto představách se pak opírají o některé záchytné body, o nichž byla řeč v této knize.

Seznam použitých pramenů a literatury

LITERATURA

- ANDERSON B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1999 (první vydání 1983).
- ANIĆ J., „Vanjske migracije i naturalizacija migranata iz Hrvatske (Ratna perspektiva)“, *Migracijske teme*, 7, 2, Zagreb 1991, pp. 115–125.
- APPADURAI A., „Disjuncture and Difference in Global Cultural Economy“, in *Theory, Culture and Society*, 7, 1990, pp. 295–310.
- APPADURAI A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.
- AUGÉ M., *Non-lieux : Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Seuil, 1992.
- AUGÉ M., *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Paris, Flammarion, 1994.
- AUTY P., *Tito: a Biography*, New York, McGraw-Hill, 1970.
- BAKER C., *Sounds of the Borderland: Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Farnham, Ashgate Press, 2010.
- BAKER C., „The Politics of Performance: Transnationalism and its Limits in Former Yugoslav Popular Music, 1999–2004“, in *Ethnopolitics*, 5, 3, pp. 275–293.
- BAKHTIN M., HOLQUIST M., *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*, Austin, vydavatel neuveden, 1981.
- BAKIĆ-HAYDEN M., „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, in *Slavic Review*, 54, 4, 1992, pp. 917–932.
- BALIBAR E., WALLERSTEIN I., *Race, nation, classe: les identités ambiguës*, Paris, La Découverte, 1988.
- BALLINGER P., *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of Balkans*, Princeton, Princeton University Press, 2002.
- BANCHELLI E. (ed.), *Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie*, Bergamo, Sestante
- BASCH L., GLICK-SCHILLER N., BLANC-SZANTON C., *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, London, Routledge 1994.
- BAUČIĆ I., *Aktualna pitanja jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu: Rezultati popisa stanovništva 1981. i anketiranja 1983/1984 godine*, Bilten Koordinacionog odbora RK SSRNH za naše građane u inozemstvu, 8 (III), Zagreb, 1985.
- BAUČIĆ I., *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971.*, Radovi instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, sv. 12, Migracije radnika, knjiga 4, Zagreb, 1973.
- BAUDRILLARD J., *La société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

- BAUER E., „Die jugoslawischen Gastarbeiter in Westeuropa“, in *Donauraum*, 15, 3–4, Wien, 1970, pp. 140–151.
- BAYOUMI M., RUBIN A. (eds.), *The Edward Said Reader*, New York, Vintage Books, 2000.
- BENJAMIN W., *Illuminations*, London, Routledge, 1999.
- BENNETT A., „Researching Youth Culture and Popular Music: a Methodological Critique“, in *British Journal of Sociology*, 53, 3, 2002, pp. 451–466.
- BERGER P., LUCKMANN T., *The Social Construction of the Reality: A Treatise its the Sociology of Knowledge*, New York, Anchor Books, 1966.
- BHABHA H., *The Location of Culture*, London, Routledge, 1994.
- BHABHA H. (ed.), *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990.
- BINDER S., TOŠIĆ J. (eds.), *Refugee Studies and Politics: Human Dimensions and Research Perspectives*, Wien, Facultas, 2002.
- BJELIĆ D. I., SAVIĆ O. (eds.), *Balkan as Metaphor: Between globalization and fragmentation*, Cambridge, MA, The MIT Press, 2002, pp. 1–22
- BOHLMAN P., „Music, Myth, and History in the Mediterranean: Diaspora and the Return to Modernity“, in *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4.7.2010).
- BOIA L., *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris, Belles lettres, 1998.
- BOŠKOVIĆ M., *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Novi Sad, Jugoštampa, 1980.
- BOURDIEU P., *La Distinction : Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.
- BOUZAR D., *L'islam des banlieues. Les prédicateurs musulmans : nouveaux travailleurs sociaux?*, Paris, Syros, 2001.
- BOYM S., *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001.
- BRKLJAČIĆ M., „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito's Yugoslavia“, in LAMPE J. R., MAZOVER M. (eds.), *Ideologies and National Identities, The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2000, pp. 180–210.
- BROWN A.D., HUMPHREYS M., „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141–159.
- BRUNNBAUER U., ESCH M.G., SUNDHAUSEN H. (eds.), *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung: „Ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20 Jahrhunderts*, Berlin, LIT, 2006.
- BULAT N., „Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 151–171.
- BUTUROVIĆ A., „Vehabije, jučer, danas, sutra: Finansijska i personalna abeceda vehabija“, in *Slobodna Bosna*, 22.3.2007.
- CACIC J., KUMPES J., „Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 6, 2, pp. 65–84.
- CALETA P., „Trends and Processes in the Music Culture of the Dalmatian Hinterland“, in *Music&Anthropology: Journal of Musical Anthropology of the Mediterranean*, Number 6, http://www.muspe.unibo.it/period/ma/index/number6/caleta/jos_0.htm
- CASTORIADIS C., *L'institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975.

- CERTEAU M. de, *L'invention du quotidien*, I, II, Paris, Gallimard, 1980.
- CLARK J. R., *Turkish Cologne: The Mental Maps of Migrant Workers in a German City*, Ann Arbor, University of Michigan Department of Geography, 1977.
- CLOKE P., JOHNSTON R. (eds.), *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*, London, Sage, 2005.
- COLERA C. (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la „diaspora serbe“ en Occident*, Paris, Harmattan, 2003.
- COLIC-PEISKER V., „Migrant Communities and Class: Croats in Australia“, in KENNEDY P., ROUDOMETOF V. (eds.), *Communities across Borders: New immigrants and transnational cultures*, London, Routledge, 2003.
- COLIC-PEISKER V., *Migration, Class, and Transnational Identities: Croats in Australia and America*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press, 2009.
- COLLIN M., *This is Serbia Calling, Rock'n'roll Radio and Belgrade's Underground Resistance*, London, Serpent's tail, 2001.
- ČOLOVIĆ I., *Politics of identity in Serbia*, New York University Press, 2002.
- ĆIRJAKOVIĆ Z., „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23.10.2006).
- ČIZMIĆ I., MILETIĆ I., PRPIĆ G. J., *From the Adriatic to Lake Erie: A History of Croats in Greater Cleveland*, Eastlake, American Croatian Lodge, Inc. ‚Cardinal Stepinac‘ and Zagreb, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2000.
- DAHLMAN C., TUATHAIL G. Ó., „Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places“, in *Annals of the Association of American Geographers*, 95, 3, 2005, pp. 644–662.
- DAKOVIC N., „The Thresold of Europe: Imagining Yugoslavia in Film“, in *spacesofidentity*, 1, 1, 2001, pp. 67–76.
- Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Herausgegeben vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Augsburg, Weltbild Verlag, 1994.
- DAVIDOVIĆ D. (ed.), *L'identité culturelle des jeunes migrants yougoslaves en France*, Paris, Beograd, éditeur inconnu, 1986.
- DAVIDOVIĆ M.J., *Druga generacija ekonomskih emigranata u zemljama Zapadne Evrope: Sociološka analiza*, Beograd, Centar za sociološka istraživanja, 1998.
- DEBORD G., *La société du spectacle*, Paris, Gallimard, 1992.
- DELEUZE G., GUATTARI F., *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie*, II., Paris, Minuit, 1980.
- DÉRENS J.-A., SAMARY C., *Les 100 Portes des Conflits Yougoslaves*, Paris, Les Editions de l'Atelier/Editions Ouvrières, 2000.
- DESCHAUMES G.G., „Mémoires en excès, mémoires en creux dans les pays de l'ex-Yougoslavie“, in M. ALIGAKIS (ed.), *Europe et mémoire : une liaison dangereuse*, Genève, L'Institut européen de l'Université de Genève, 2005, pp. 115–141.
- DIEHL C., BLOHM M., „Rights or Identity? Naturalization Process among ‚Labour Migrants‘ in Germany“, in *International Migration Review*, 37, 1, pp. 133–162.
- DIESSEL C., „Bridging East and West on the „Orient Express“: Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin“, in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165–187.

DIMITRIJEVIĆ B., „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20.6.2002.

DODER M., *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, Zagreb, Centar za Informacije i Publicitet, 1989.

DOMINI M., „Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku“, in *Migracijske teme*, 15, 3, Zagreb, 1999, pp. 323–345.

DOWNS R.M., STEA D., *Maps in Minds*, New York, Harper & Row, 1977.

DUFOIX S., *Politiques d'exil*, Paris, PUF, 2002.

DURIC I., „The Croatian Diaspora in North America: Identity, Ethnic Solidarity and the Formation of a “Transnational National Community”“, in *spacesofidentity*, 1, 3, 2001, pp. 89–105.

DZIHIC V., *Intellektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003.

ĐURKOVIĆ M., „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271–284, http://www.sac.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XXV/d10/html_ser_lat (8.6.2006).

EASTMOND M., „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 141–166.

EKMEČIĆ F., *Posljednih sto godina Jugoslavena u Francuskoj*, vol. 1.–3., Paris, neznámý vydavatel, 1985.

ERIGNAC L., *La Révolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue*, Villefranche-de-Rouergue, 1980.

ERMISCHER G., „Mental landscape: landscape as idea and concept“, in *Landscape Research*, 29, 4, 2004, pp. 371 – 383

FISKE J., *Understanding Popular Culture*, Boston, Unwin Hyman, 1989.

FŇUKAL M., ŠRUBAŘ M., TOUŠEK V., *Dopady migrací ze zemí bývalé Jugoslávie do ostatních evropských zemí*, výzkumná zpráva RM 02/25/05, Olomouc, Universita Palackého, 2007, 70 p.

FORNÄS J., BOLIN G. (eds.), *Youth Culture in Late Modernity*, London, Sage, 1995.

GALIĆ M., *Politika u emigraciji: Demokratska alternativa*, Zagreb, Globus, 1990.

GEERTZ C., „Thick description: toward an interpretive theory of culture“, in *The interpretation of cultures: selected essays*, New York, Basic Books, 1973, pp. 3–30.

GEORGE R.M., „Of Fictional Cities and “Diasporic” Aesthetics“, in *Antipode*, 35, 3, 2003, pp. 559–579.

GLAMOČAK M., *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice, neznámý vydavatel, 1997.

GLAMOTCHAK M., „L'émigration politique croate à la recherche de la grande Croatie (1943–1990)“, in: *Hommes et migrations*, 1253, janvier-février 2005, pp. 46 – 56.

GLAMOTCHAK M., „L'émigration politique serbe et son capital idéologique“, in C. Colera (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la „diaspora serbe“ en Occident*, Paris, Harmattan, 2003, pp. 143–177.

GORDY E.D., *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999.

GRABSKA K., „Marginalization in Urban Spaces of the Global South: Urban Refugees in

- Cairo“, in *Journal of Refugee Studies*, 2006, 19, 3, pp. 287–307.
- GRAMSCI A., *Lettres de prison* (1926–1934), Paris, Gallimard, 1971.
- GRANDITS H., KASER K., *Birnbaum der Tränen: Lebengeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien*, Wien, Böhlau, 2000.
- GRAVES B., „Edward W. Said’s „Liminal Intellectual““, <http://www.thecore.nus.edu.sg/post/poldiscourse/said/said3.html>
- GREČIĆ V., *Savremene migracije radne snage u Europi*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.
- GREČIĆ V., *Seobe Srba nekad i sad*, Beograd, neznámý vydavatel, 1990.
- GREČIĆ V., KUTLAČA Đ., MATEJIĆ V., MIKIĆ O., *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Beograd, 1996.
- GREČIĆ V., LOPUŠINA M., *Svi Srbi sveta*, Beograd, Princip, 1994.
- GRMEK M., LAMBRICHS L., *Buntovnici iz Villefranchea: pobuna jednog bataljona u njemačkim SS-trupama u septembru 1943*, Sarajevo, Armis Print, 2005; orig. idem, *Les Révoltés de Villefranche*, Paris, Seuil, 1998.
- GUARNIZO E.L., SMITH M.P. (eds.), *Transnationalism from Bellow*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998.
- GUATTARI F., *Les Cartographies schizoanalytiques*, Paris, Galilée, 1989.
- GUILLOU A.Y., *Migrations turques dans un monde globalisé - Le poids du local*, Rennes, PU, 2007.
- GÜRSES H., KOGOJ C., MATTL S., *Gastarbajteri: 40 Jahre Arbeitsmigration*, Wien, Mandelbaum, 2004
- HABERL O.N., *Bibliografija ekonomskih migracija iz Jugoslavije u evropske zemlje*, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1979.
- HABERL O.N., *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien: Zur Problematik ihrer Auslandsbeschäftigung und Rückführung*, München, Oldenbourg, 1978.
- HALBAWCHS M., *La mémoire collective*, Chicoutimi, Université du Québec, 2001 (první vydání 1950), p. 46.
- HALL G., BIRCHALL C. (eds.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*, Atlanta, University of Georgia, 2006.
- HALPERN J.M., *Bosnian Refugees in Styria*, nepublikovaný manuscript, v knihovně Institut für Geschichte, Universität Graz, Inv. Nr. 20.162, Sig. HSOHC172.
- HAMMOUCHE A., „Du „bled“ au camping, mémoires de vacances“, in: *Hommes et migrations*, 1243, 2003, pp. 18–25.
- HARVEY D., „Right to the City“, in *New Left Review*, 53, September-October 2008, <http://www.newleftreview.org/?view=2740> (5.7.2010).
- HARVEY D., *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990.
- HARVEY J., „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: Comparative Analysis“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 89–114.
- HASIC T., „Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH“, in *Migracijske teme*, 20, 1, Zagreb, 2004, pp. 29–49.
- HEBDIGE D., *Subculture: The Meaning of Style*, London, Methuen, 1979.

HEMETEK U., BAJREKTAREVIĆ S., *Bosnische Musik in Österreich: Klänge einer bedrohten Harmonie*, Wien, Institut für Volksmusikforschung, 2000.

HOCKENOS P., *Homeland calling: exile patriotism and the Balkan wars*, Cornell University Press, 2003.

HÖDL G., *Wenn das aufhört: Interviews mit kosovo-albanischen Flüchtlingen in Österreich*, Wien, International Helsinki Federation for Human Rights, 2002.

HOLUBEC S., *Sociologie světových systémů: hegemonie centra, periferie*, Praha, Sociologické nakladatelství (Slon), 2009.

HUBBARD P., KITCHIN R., BARTLEY B., FULLER D., *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*, London, Continuum, 2002.

HUQ R., *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*, London, Routledge, 2006.

CHAMBERLAIN M., LEYDESDORFF S., „Transnational families: memories and narratives“, in *Global Networks*, 4, 3, 2004, pp. 227–241.

IMAMOVIĆ M., *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo, 1996.

IORDANOVA D., *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media*, London, British Film Institute, 2001.

IVEKOVIĆ R., MOSTOV J. (eds.), *From Gender to Nation*, Ravenna, A. Longo, 2002.

IVEZIĆ Z., KOTARAC Z., „Djeca u dopunskoj školi“, in *Migracijske teme*, 5, 1, Zagreb, 1989, pp. 21–26.

JAMESON F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991.

JANDRIĆ B., „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj reviji*“, in *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 2, Zagreb, 2003, pp. 431–462.

JANSEN S., „Svakodnevni orijentalizam: doživljaj ‚Balkana‘/‘Evrope‘ u Beogradu i Zagrebu“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 33–71.

JUKA S., „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 187–206.

JUREŠA-PERSOGLIO Đ., „Vrijednosne orijentacije omladine-povratnika u gradu Zagrebu“, in *Migracijske teme*, 3, 1, Zagreb, 1987, pp. 43–63.

KADIĆ A., *Iselfena Hrvatska*, Roma, Chicago, Zürich, Toronto, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1979.

КАЛАБИЋ Р., *Српска емиграција: Прилози за историју српског исељеништва (1830–1992)*, Beograd, neznámý vydavatel, 1995.

KLEMENČIĆ M., „Forced and voluntary migrations as a tool for changing the ethnic structure on the territories of the successor states of the former Yugoslavia“, p. 5, manuskript publikovaný ve slovinském originále: M. KLEMENČIĆ, „Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminjanja etnične strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije“, in *Razpr. gradivo - Inšt. nar. vpraš. (1990)*, 2000, št. 36/37, pp. 145–172.

- KLEMENČIČ M., *Slovene images of the USA from the 1830s till 1930s*, in: A.K. Isaacs, G. Hálfðanarsson, *Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, pp. 143–164.
- KOFLER A., *Migration, Emotion, Identities*, Wien, Braumüller, 2002.
- KONSTANTINOVIĆ R., *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981 (první vydání 1969).
- KOVAČEVIĆ S., *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960–1980*, Beograd, neznámý vydavatel, 1981.
- KRASZTEV P., „Yugoslav Film: Who Will Take the Blame?“, in *Central European Review*, 1, 3, 12.7. 1999, http://www.ce-review.org/99/3/kinoeye3_krasztev.html (20.12. 2007).
- KUKAVICA V. (ed.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2005*, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 2005.
- LAJIĆ I., „Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća“, in *Migracijske teme*, 18, 2–3, Zagreb, 2002, pp. 135–149.
- LAVIE S., SVEDENBURG T. (eds.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*, Durham, London, Duke University Press, 1996.
- LEGROS P., MONNEYRON F., REYNARD J.B., TACUSSEL P., *Sociologie de l'imaginaire*, Paris, Armand Colin, 2006.
- LICHTENBERGER E., *Gastarbeiter: Leben in zwei Gesellschaften*, Wien, Böhlau, 1984.
- LIPSITZ G., *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1990.
- LIVINGSTONE T.E., „Musical Revivals: Towards a General Theory“, in *Ethnomusicology*, 43, 1, pp. 66–85.
- LONGINOVIC T., „The post-oriental condition“, in *Eurozine*, 13.12.2005, <http://www.eurozine.com/articles/2005-12-30-longinovic-en.html> (20.12.2005).
- LUKIĆ V., NIKITOVIC V., „Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 85–110.
- MALEŠEVIĆ S., „From ‚Organic‘ Legislators to ‚Organistic‘ Interpreters: Intellectuals in Yugoslavia and Post-Yugoslav States“, in *Government and Opposition*, 37, 1, January 2002, pp. 55–75.
- MAPPES-NIEDEK N., *Balkan-Maffia: Staaten in der Hand des Verbrechens – Eine Gefahr für Europa*, Berlin, Christoph Links, 2003.
- MARKOVIĆ P., „Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia“, in *Istorija 20. veka*, 2, 2005, pp. 145–163.
- MARTIN S., „Best Practice Options: Yugoslavia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 59–69.
- MATHEWSON K., „Jim Blaut: Radical Cultural Geographer“, in *Antipode*, 37, 5, November 2005, pp. 911–926.
- MATTELART A., NEVEU É., *Introduction aux Cultural Studies*, Paris, La Découverte, 2003.
- McDOWELL L., *Undoing a Place?: A Geographical Reader*, London, Arnold, 1997.
- МЕДАКОВИЋ Д., *Срби у Бечу*, Нови Сад, Прометеј, 1998.
- MESIĆ M., „Hrvatski raseljenici i izbjeglice – pitanje suživota“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 173–186.

MEZZADRA S. (ed.), *I confini della libertà. Per un'analisi politica delle migrazioni contemporanee*, Roma, DeriveApprodi, 2004.

MILOSLAJEVIĆ M., „Ideologija kiča“, in *NIN*, 1.10.1998.

MILOVANOVIĆ D., VLAJKOVIĆ A. (eds.), *Dijaspóra i otadžina: 1998–2000*, Beograd, neznámý vydavatel, 2001.

MOROKVAŠIĆ M., BAUČIĆ M., *Iz Jugoslavije na rad u Francusku*, Zagreb, Radovi Instituta za geografijsku sveučilišta u Zagrebu, 1972.

MOROKVAŠIĆ M., *Jugoslawische Frauen. Die Emigration- und danach*, Basel, Frankfurt am Main, Stroemfeld/Roter Stern, 1987.

MUGGLETON D., *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, Oxford, Berg, 2000.

NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ V. (ed.), *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Budapest, CEU Press, 2000.

NORA P., „Mémoire collective“, in J. Le GOFF (ed.), *La nouvelle histoire*, Paris, Retz, 1978, pp. 398–401.

Opatření vlády České republiky na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie do konce roku 1992, Úsnesení vlády České republiky č. 586, 14.10.1992.

OLIVA G., *Foibe. Le stragi negate della Venezia Giulia e dell'Istria*, Milano, Mondadori, 2002.

ORIOU M., „La chanson populaire comme création identitaire: le Rebetiko et le Raï“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 2005, 16, 2, pp. 131–142, <http://remi.revues.org/document1807.html> (26.10.2006).

OTČENÁŠEK J., *Imigranti z vybraných zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) - Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci*, výzkumná zpráva Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, 08/2000: http://www.cizinci.cz/files/clanky/128/imigranti_byvale_Jugoslavie.pdf

PENAVA Š., „Bugojanska skupina“, in: *Ramski zbornik 2001*, Zagreb, Ramska Zajednica, 2001.

PETROVIĆ B., „Deca stranih radnika školskog uzrasta u SR Nemačkoj“, in *Sociologija, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, XV, 2, Beograd, 1973.

PETTAN S. (ed.), *Music, Politics and the War: Views from Croatia*, Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998.

PETTAN S., „The Croats and the question of their Mediterranean musical identity“, *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4.7.2010).

POBRIĆ A., „Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini“, in *Migracijske teme*, 18, 4, Zagreb, 2002.

Politička emigracija: aktivnost političke emigracije protiv samoupravne socialističke Jugoslavije i njenih oružanih snaga, Beograd, 1974.

POPOV N. (ed.), *Radiographie d'un nationalisme. Les racines serbes du conflit yougoslave*, Paris, Les Editions de l'atelier/Les Editions ouvrières, 1998.

POPOV N. (ed.), *Srpska stranka rata: Trauma i katarzija u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996.

POPOVIĆ P., „Na ruševinama Bregovićeve Jugoslavije“, http://www.yurope.com/zines/SAM/arhiva_2/0004.html (12.1.2008).

PUŠIĆ P., „Jugoslaveni u Njemačkoj“, in *Migracijske teme*, 1, 1, Zagreb, 1985, pp. 37–52.

- RAMET S., *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Oxford, Westview Press, 1994.
- RAMET S.P., *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Durham, Duke University Press, 1991.
- RANGER T., HOBSBAWM E., *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- REA A., TRIPIER M., *Sociologie de l'immigration*, Paris, La Découverte, 2003.
- REINDERS L., „Baby Bronks: Place and Identity in a Parisian Banlieue“, in ECKARDT F., HASSENPLUG D. (eds.): *Urbanism and Globalisation*, Frankfurt/Main, Peter Lang, 2004, pp. 151–174.
- ROLLIN L., *Twentieth Century Teen Culture by the Decades: A Reference Guide*, London, Greenwood Press, 1999.
- RYBACK T., *Rock around the Bloc, an History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, Oxford University Press, 1990.
- SAID E., „Intellectual Exile: Expatriates and Marginals“, in M. BAYOUMI, A. RUBIN (eds), *The Edward Said Reader*, New York, Vintage Books, 2000
- SAID E., *Orientalism*, New York, Vitntage Books, 1978.
- SALT J., STEIN J., „Migration as a Business – The Case of Trafficking“, in *International Migration*, Vol. 35 (4), 1997, pp. 467–494.
- SANADER I., „Un monument pour la paix des peuples“, projev sepsaný Ericem Laschonem, v *Le Villefrancois*, 14.9.2006.
- SAYAD A., *La double absence : Des illusions aux souffrances de l'immigré*, Paris, Seuil, 1999.
- SEKULIĆ D., „Srbi u Austriji traže status nacionalne manjine“, in *Novosti*, 4.4.2005.
- SEMPRINI A., *Le multiculturalisme*, Paris, PUF, 1997.
- SIDOTI A., *Partisans et Tchetrniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale: Idéologie et mythogénese*, Paris, Ed. CNRS, 2004.
- SIMIĆ A., *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, New York, Seminar Press, 1973.
- SINOVIĆ M., *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi, pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990.*, Buenos Aires, vlastni náklad, 1991.
- SCHAMA S., *Landscape and Memory*, London, HarperCollins, 1995.
- SCHIEDRUP C.U., *Migration, Socialism and the International Division of Labour*, SCHIEDRUP C.U. (ed.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, Basingstoke, Macmillan et New York, St Martin's Press, 1999. Aldershot, Gower, 1990.
- SLAPŠAK S. (ed.), *Rat je počeo na Maksimiru: Govor mržnje u medijima (analiza pisanja ,Politike‘ i ,Borbe‘ 1987–1991)*, Beograd, Medija Centar, 1997.
- SOYSAL L., „Diversity of Experience, Experience of Diversity: Turkish Migrant Youth Culture in Berlin“, in: *Cultural Dynamics*, 13, 2001, pp. 5–28.
- STALD G., TUFTE T. (eds.), *Global Encounters: Media and Cultural Transformation*, University of Luton Press, 2002.
- STOKES M., „Islam, the Turkish State and Arabesk“, in *Popular Culture*, 11, 2, pp. 213–227.

SUGARMANN J.C., „Imagining the Homeland: Poetry, Songs, and the Discourses of Albanian Nationalism“, in *Ethnomusicology*, 43, 3, pp. 419–458.

ŠAKIĆ V., DUNCAN H., SOPTA M., *Immigrants and Homeland*, Zagreb, Institut društvenih znanosti, 2003.

THOMPSON P., *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, 1988.

TODD E., *Le destin des immigrés : Assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris, Seuil, 1994.

TODOROVA M., *Imagining the Balkans*, New York, Oxford University Press, 1997.

TODOROVA M., GILLE Z. (eds.), *Postcommunist Nostalgia*, Oxford, Berghahn Books, 2010.

TORFING J., *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*, London, Blackwell, 1999.

TUAN Yi-Fu, „Humanistic Geography“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 66, 2, June 1976, pp. 266–276.

TUAN Yi-Fu, „Images and Mental Maps“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 65, 2, June 1975, pp. 205–213;

TUAN Yi-Fu, *Landscapes of Fear*, Oxford, Basil Blackwell, 1980.

TUAN Yi-Fu, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, 1977.

UHEREK Z., „Imigranti z Bosny a Hercegoviny“, in UHEREK Z., HOŠKOVÁ S., OTČENÁŠEK J., *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců, Integrace cizinců na území České republiky*, výzkumná zpráva AV ČR (podle usnesení vlády ČR, 1266/2000, 1260/2001), Praha, Akademie věd České republiky, 2003, p. 319–326.

VERTOVEC S., „Cheap calls: the social glue of migrant transnationalism“, in *Global Networks*, 4, 2, 2004, pp. 219–224.

VERTOVEC S., „Three meanings of ‚diaspora‘, exemplified among South Asian religions“, in *Diaspora*, 7, 2, 1999.

VIDIĆ RASMUSSEN L., „From Source to the Commodity: Newly Composed Folk Music of Yugoslavia“, in *Popular Culture*, 14, 2, 2005, pp. 241–256.

VITLACIL B., „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12.1.2007.

VRBANCIC M., „Burroughs’s Phantasmic Maps“, in *New Literary History*, 36, 2, 2005.

VRNOGA d. S., VUČIĆ J. (eds.), *List Župe Gospe Snježne*, 8. lipanj 2004.

S. VUCETIC, „Identity is a Joking Matter: Intergroup Humour in Bosnia“, in *spacesofidentity*, 4, 1, 2004.

VUKUŠIĆ B., *Tajni rat Udbe protiv Hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva, 2002.

VULLNETARI J., *Albanian Migration and Development: State of Art Review*, IMISCOE Working Paper no. 18, September 2007.

WACQUANT L., *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*. Paris, La Découverte, 2006.

WALLERSTEIN I., *Essential Wallerstein*, New York, New Press, 2000.

WINGFIELD N.M. (ed.), *Creating the Other : Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2003.

WHITE G.W., *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Oxford, Rowman&Littlefield, 2000.

WHITE H., *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.

WHYTE W.F., *Street Corner Society*, Paris, La Découverte, 1996 (první vydání 1943).

WIDGREN J., „Druhá generacija Jugoslavena u Švedskoj i njezino značenje za razvitak švedsko-jugoslavenske suradnje“, in *Obilježja i značenje migracija iz Jugoslavije u Švedsku*, Rasprave o migracijama, broj 66, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1980.

WINLAND D.N., „„We Are Now an Actual Nation“: The Impact of National Independence on the Croatian Diaspora in Canada“, in *Diaspora*, 4, 1, 1995.

WISE A., VELAYUTHAM S., *Towards a Typology of Transnational Affect*, University of Sidney Press, 2006.

ZÜLCH T., „*Ethnische Säuberung*“: Völkermord für „Großserbien“, Hamburg, Luchterhand, 1993.

ŽIVIĆ D., „Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. Godine“, in *Društvena istraživanja*, 8, 5–6, Zagreb, 1999, pp. 725–734.

ŽIVKOVIĆ M., „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73–110.

ŽIŽEK S., „Ethnic Dance Macabre“, in *The Guardian Manchester* (UK); Aug 28, 1992, online: <http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-ethnic-danse-macabre.html> (12.1.2008).

ŽIŽEK S., *Looking Awry: An introduction to Jacques Lacan through popular culture*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1991.

ŽIŽEK S., „Multiculturalism, Or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism“, in *New Left Review*, 1/125, September-October 1997.

LITERÁRNÍ PRAMENY

A. B., „Lepota raste na Balkanu:“, in *Vesti*, 23. 4. 2007, cit. par <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=8526>

ADLER J., *L'Union forcée : La Croatie et la création de l'Etat yougoslave (1918)*, Suisse, Georg, 1997.

AMADEUS RAMBO, rozhovor se Slobodanem Georgijevem, in *Vreme*, 16.9.2005, překlad do francouzštiny P. ALIGRUDIC, „Rambo Amadeus continue le combat contre le turbofolk“, in *Courrier des Balkans*, <http://www.balkans.eu.org/article5795.html> (18.9.2005).

ANĐELIĆ N., „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj poveli su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25.3.2004.

ANTIĆ Lj., „Stogodina barikada: Ponavlja (li) se kninska povijest“, in *Večernji list*, 16.9.1991.

ANTUNOVIĆ M., V. HORVAT, „Hrvati u Parizu - spona su Francuske i Hrvatske“, *Glas Koncila*, 47 (1587), 21.11.2004, http://www.glas-koncila.hr/rubrike_izdvojeno.html?news_ID=2218

BANIVIĆ S., „Hrvatsko podrijetlo muslimana“, in *Vjesnik*, 28.10.1992.

BARIŠIN M., „Hrvatska se mora vratiti u Baraniju“, in *Vjesnik*, 5.9.1992.

BAROVIĆ Đ., „Pariska priča“, in *Vesti*, 22.9.2004, <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=5147>

- BATON D., *Mladi Stepinac*, Roma, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1975.
- BELJO A., *YU-Genocid: Bleiburg, Križni put, Udba*, Zagreb, Toronto, 1990.
- BERELOWITCH I., FANTINI M., BAUDOIN X., (eds.), *Durdija Vasic, dite Juliette: Je voulais aller voir derrière la colline*, Paris, Cité nationale de l'immigration, 2005, http://www.histoire-immigration.fr/upload/file/ext_portrait_pdf_3_juliette.pdf
- [BOGDAN I. (ed.)], « La Tragedia de Bleiburg: Documentas sobre las matanzas en masa de los Croatas en Yugoësllavia comunista en 1945 », *Studia Croatica*, Edicion especial, vol. 1–4 (10–13), Buenos Aires, 1963.
- BOGDANOVIĆ B., „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor vedl Mile Stojić, in *BH Dani*, 91, 21.12.1998.
- BOGIŠIĆ R., „Konavle i Konavljani“, in *Vjesnik*, 21.11.1992.
- BULAJIĆ M., *Ustaški zločini genocida i sudjenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Beograd, Rad, 1988.
- DUJMOVIĆ F., *Hrvatska na putu k oslobodjenju, : Uspomene i prosudbe*, Roma, Chicago, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1976.
- DURAKOVIĆ A., *Od Bleiburga do Muslimanske nacije*, Toronto, vydavatel neuveden, 1974.
- FINKIELKRAUT A., *Comment peut-on être croate ?*, Paris, Gallimard, 1992.
- GRMEK M., GJIDARA M., ŠIMAC N., *Nettoyage ethnique: Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris Fayard, 1993.
- HEDVÍČEK R., „Jak jsem byl ideologickým diverzantem aneb Traiskirchen - tak asi musel vypadat ráj...“, *CS-club - český a slovenský zahraniční klub*, <http://cs-club.blogspot.com/2006/12/jak-jsem-byl-ideologickm-diverzantem.html>
- „Historique de l'ensemble culturel et artistique „Perle““, <http://www.biseri-perle.com/template/historique.html>
- HORVATIĆ D., „Herceg-Bosna i srpski imperijalizam“, in *Vjesnik*, 19.10.1992.
- IVANIŠEVIĆ Đ., „Knin-ključ Hrvatske“, in *Večernji list*, 1.9.1991.
- IVEKOVIĆ R., *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina, 1999.
- IVEKOVIĆ R., JOVANOVIĆ B., KRESE M., LAZIĆ R., *Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993.
- IVEKOVIĆ R., *Jugoslawischer Salat*, Graz, Droschl, 1993.
- KATALINIĆ K., *Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Buenos Aires, Zagreb, 1994.
- KOLANOVIĆ J., „Podgrijane teze o „pravoslavnoj“ Dalmaciji“, in *Vjesnik*, 3.4.1993.
- KOVAC M., *La France, la création du royaume « yougoslave » et la question croate, 1914–1929*, Bern, Peter Lang, 2001.
- KOVAČ K., „Ovo je veliko priznanje hrvatskoj zajednici u Beču“, http://www.mojportal.hr/iseljenistvo/iseljenistvo/ovo_je_veliko_priznanje_hrvatskoj_zajednici_u_becu
- KOŠČAK V., „Iranska teorija o podrijetlu Hrvata“, in *Vjesnik*, 16.-20.4.1993.
- LASCHON E., „Du sacrifice des martyrs naît un avenir commun“, in *Villefrancois*, 21.9.2006.
- LONČAREVIĆ J., „Baranija: Raseljena, prognana i spaljena“, in *Večernji list*, 11.9.1991.
- LONČAREVIĆ J., „Hrvati u Srijemu: Starosjedioci a ne manjine u dijaspori“, in *Večernji list*, 8.2.1991.

- LUBASCH A.H., „10 Croats on trial for racketeering charges“, in *New York Times*, 21.2.1982, <http://www.jerusalim.org/cd/biblioteka/pavelicpapers/odpor/odp0003.html>
- LUKAS F., „Bogumili razbili vjersko jedinstvo Hrvata“, in *Vjesnik*, 28.4.1992.
- LUKAS F., „Hrvatstvo Herceg-Bosne“, in *Vjesnik*, 7.4.1992.
- MATKOVIĆ H., „Pravoslavlje u Hrvatskoj“, in *Vjesnik*, 17.9.1992.
- MIANI L., LUSENTI L., *Profughi: Testimonianze dalla ex Jugoslavia*, Trieste, Comedit, 2000.
- MIRKOVIĆ I., *Sretno Dijete*, Zagreb, Fraktura, 2004.
- MIROŠEVIĆ F., „Južna Dalmacija u obrani Hrvatsva“, in *Vjesnik*, 30.10.1992.
- NEVISITIĆ F., NIKOLIĆ V., *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.
- NIKOLIĆ V., *Bleiburg: Uzroci i posljedice (izbor)*, Zagreb, Školske novine-Pergamena, 1998.
- NIKOLIĆ V., *Tragedija se dogodila u svibnju: Jedna (prva) godina egzila u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Zagreb, Školske novine, 1995.
- NIKŠIĆ M., „10. travnja 1941 u Šibeniku“, in: *Hrvatska revija*, XXXV, 3 (139), Rujan 1985.
- NOVAKOVIĆ G. (ed.), *Wir, die Zugvögel, Mi, ptice selice, Biz, Göçmen Kuşlar: Zehn Lebensgeschichten der ersten „GastarbeiterInnen“ in Wien*, Wien, Wiener Integrationsfond, 2002.
- PAVLIČEVIĆ D., „Hrvatske sjeveroistočne granice“, in *Vjesnik*, 27.9.1992.
- PEROCHE G., *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1992.
- PEROCHE G., *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996.
- PILAV M., *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem*, Zürich, Bošnjački Institut, 1996
- RADICA B., *Hrvatska 1945*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.
- RUŽIMKIĆ M., „Dječje stranice“, *Večernji list*, 15.1.1991.
- SABLJAKOVIĆ D., „La potée“, in MARTINEZ B. (ed.), *J'ai deux amours : portraits d'exil*, Paris, Le Cherche Midi, 1998, pp. 34–38.
- SAVICH C., „US Recruitment of Nazis and Croatian Ustasha: Krunoslav Draganovic, Klaus Barbie, and the Rat Lines“, in *Serbianna.com*, <http://www.serbianna.com/columns/savich/087.shtml>
- ŠTAKA A., *Das Fräulein : Dossier de presse*, www.dasfrauelein.ch (11.7.2007).
- TASIĆ Z., PASSEK J.L. (eds.), *Le cinéma yougoslave*, Paris, Editions du Centre Pompidou, 1986.
- UGREŠIĆ D., *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Zagreb, Arkzin, 1996.
- UGREŠIĆ D., *Ministarstvo boli*, Zagreb, 90 stupnjeva, 2004.
- VUKSANOVIĆ G., *Na putu do kuće, studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu*, Novi Sad, Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, 1997.
- VURDELJA D.G., *Odgovor na sramnu amnestiju*, Paris, Izdanje Savremenika, 1962.
- Z. M. - R. L., „Na pomolu skandal među našim ljudima u Austriji“, in *Vesti*, 14.9.2006.
- ZOGRAF A. (Saša Rakezić), „Parigi“, <http://www.osservatoriobalceni.org/imagecatalogue/image/list/41#>

ZULFIKARPAŠIĆ A., *Članci i intervjui: Povodom 70-godišnjice*, Sarajevo, Bošnjački Institut, 1991.

ŽERJAVIĆ V., *Opsesije i megalomanije oko Bleiburga i Jasenovca*, Zagreb, Globus, 1992.

SOUPIS OBRAZOVÉ PŘÍLOHY

- Fotografie 1. Jugoslávské ženy v Terstu, D. G. VURDELJA, op. cit., p. 67.
- Fotografie 2. Zpočátku byla ekonomická migrace záležitostí zejména mladých mužů, ženy a děti zůstávaly doma. Fotografie rodiny Lipak z chorvatského Ivance, 1969 (<http://homepage.hispeed.ch/ivan/index.html>).
- Fotografie 3. Mexikoplatz v roce 1989, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.
- Fotografie 4. Grafika z roku 2003 připomínající etnickou homogenizaci Krajiny, „Republika Srbská Krajina, 8 let exodu: Předaleko v cizím světě hledám lživý ráj, v srdci mém jsou rodné nivy a můj rodný kraj.“, Krajinaforce.cjb.net.
- Fotografie 5. Kostel Chorvatské misie, Paříž, Rue de Bagnolet, 15. 1. 2007, archiv autora.
- Fotografie 6. Roh Rue du Simplon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora.
- Fotografie 7. Interiér chrámu svatého Sávy, rue de Simplon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora.
- Fotografie 8. Srbská demonstrace v Paříži, 2. 3. 2008, archiv autora.
- Fotografie 9. Migranti na bývalém nádraží Südbahnhof, sedmdesátá léta, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.
- Fotografie 10. Karikatura využívající stereotypní jihoslovanské příjmení Kolarić, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.
- Fotografie 11. Nápis na vídeňské lavičce, Graffiti.europa.org.
- Fotografie 12. Café Lepa Brena, Mariahilfer Gürtel, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora.
- Fotografie 13. Bosna Grill, Havlíčkovovo náměstí, Praha 3, Jugo.novinka.cz.
- Fotografie 14. Dnes zničený památník ve Villefranche-de-Rouergue (1950–2006), archiv autora.
- Fotografie 15. Pamětní deska na hřbitově v Untere Loibach, archiv autora.
- Fotografie 16. Celkový pohled na vzpomínkový areál, archiv autora.
- Fotografie 17. Ústřední stéla, archiv autora.
- Fotografie 18. Detail pamětní desky ve vzpomínkovém areálu, archiv autora.
- Fotografie 19. Silnice vedoucí k rakousko-jugoslávské hranici, sedmdesátá léta, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.
- Fotografie 20. Gastarbajter ve vlaku, 1978, *Ausstellung „Gastarbajteri – 40 Jahre Arbeitsmigration“*. Mit freundlicher Genehmigung der Initiative Minderheiten.

- Fotografie 21. Pozvánka na akci v Mostaru “Den boje proti turbofolku: posloucháme hudbu nebo se na ni díváme?”, fototografie uživatele blandm, Flickr, 22. 4. 2007 (<http://www.flickr.com/photos/blandm/479720594/>).
- Fotografie 22. Výloha hudebního obchodu, Südbahnhof, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora.
- Fotografie 23. Jednotlivé obrázky a upravené fotografie uživatelů ze serveru Skyblog.com, 24. 11. 2005.

Summary

This book is dedicated to the imagination of migrant communities from former Yugoslavia. It contextualizes their imagination in relation to the history, space and culture of Yugoslavia. Its empirical basis is grounded in the contemporary history of the migration from former Yugoslavia.

The first part of the work deals with the methodology and theory relevant to the case studies. Besides the theory of imagination originating in the thought of Émile Durkheim, Cornelius Castoriadis, Benedict Anderson and Arjun Appadurai. I have also focused on the theory of popular culture, quoting its founding thinkers related to the Birmingham school of Centre of contemporary Cultural Studies, as well as John Fiske and the parallel culture-driven research of Pierre Bourdieu and Michel de Certeau. The theoretical framework of this book generally relates to Marxism, and the works of Antonio Gramsci, David Harvey, Immanuel Wallerstein, Slavoj Žižek and others. The methodology of this book is closely inspired by the anthropological tradition of participant observation. The primary sources are heterogeneous and partly issue from the narration of the informants during several in-depth interviews as well as from narration, edited either by the different institutions of the host-country or the by editors based in the home-country.

The second part of the book provides a historical and geographical context for the case studies that follow. It presents the contemporary history of migration from the western Balkans starting at the beginning of the 20th century as cross border migrations following patterns of industrial modernisation. The economic migrations of the working classes were supplemented by migrations of members of the intellectual elites who chose merely symbolic destinations for emigration. However, the core-periphery of primarily economic relations of the world-system as identified by Immanuel Wallerstein remained unchanged even by this symbolic logic.

Migrations during the second half of the 20th century are presented in more detail. The political turmoil of 1941-1948 which established the Yugoslav Socialist Federation in its position between the two blocs and this point is the essential contextual reference of this book. During the socialist years in Yugoslavia we may identify two main motives of migration – economic and political. These may somehow relate to the previous histories of popular and elite emigration but under the new political regime it changed substantially. These two motives are part of the establishment of specific segments of migrants and their interrelations. Starting from the early 1960s the economic motive of migration gave rise to the phenomenon of *Gastatbajteri* (guest-workers) that changed the social and cultural

landscape of former Yugoslavia, and together with it also many cities of Western European and other host-countries. However, the frontier between the two types of migrants (political and economic) is not completely defined and in many cases the two motives coincided.

The coincidence of the political and economic motives for migration may also be visible during and after the break-up of Yugoslavia. In this part of the book I cover the history of the 1990s refugee migrations that were often linked to the local practice of ethnic homogenization conducted by all parties involved in the series of conflicts. Besides, many migrants from regions that were not directly involved in the war used the possibility to obtain refugee status to escape the economic, social and intellectual downturn of the successor countries of former Yugoslavia. Here, the basic theoretical distinction between voluntary and involuntary migrations is discussed arguing that practically no migration is voluntary and should the migrants be completely free to choose, many would prefer to stay at home.

Three host countries of migrants from former Yugoslavia are presented more in detail: France, Austria and the Czech Republic. Each of these countries has its specificities in the world-system and also in relation to migrations from former Yugoslavia. Differences and similarities among them are presented in relation to the different segments of migrants crystallised either according to their ethno-confessional/political background and/or motive of migration.

Different segments of migrants from former Yugoslavia are formed around different memory-systems. As a first case study I present politics of memory linked to two *lieux de mémoire* – one in France (Villefranche-de-Rouergue) and one in Austria (Bleiburg). By coincidence both are important in particular for memories of migrants of Croatian origin. The two memorials however, present completely opposing views of national history. Villefranche-de-Rouergue is a symbol for Croatian antifacist resistance and Bleiburg a symbol for the retreat of collaborationist forces of the pro-Nazi puppet Independent state of Croatia. Both of these memorials however, form an example of political memory that even if on the first sight seems contradictory, is by definition syncretic.

If the first case study deals with history and memory the second one completes it with the examination of the space dimension. Here I present different images linked to space that surrounded migrants from former Yugoslavia in their host-countries and I discuss also memories of spaces and places in the home-country. I identify three such images – Road, Landscape and Motherland. Based on these images I propose redesigning the nostalgic cartographies of migrants from those presenting world-views of the external researchers (nostalgia of multiculturalism) to those specifically declared by migrants (nostalgia of Home).

The third case study is the one that is the most similar in form to most Cultural and Subcultural studies and deals in detail with imagination linked to music. Here, similar to the politics of memory, different segments of migrants are confronted with rock and folk music as well as with a specific local variety of pop-folk. Furthermore, patriotic and electronic music are discussed as well as the topic of Balkanism in cinematography and the communication of ethnic origins on French internet websites.

Ondřej Daniel

BIGBÍT NEBO TURBOFOLK

Představy migrantů z bývalé Jugoslávie

AntropoEdice, sv. 3

Zodpovědný redaktor AntropoEdice: Radek Světlík, Jiří Woitsch

Vydal AntropoWeb, o. s.; Náзовská 12, 100 00, Praha 10; www.antropoweb.cz

Vytiskl Tribun EU s.r.o. , Brno

Návrh obálky, grafická úprava a sazba: Radek Světlík

158 stran, 1. vydání

Praha, 2013

ISBN 978-80-905098-4-9 (elektronická publikace – PDF)

ISBN 978-80-905098-5-6 (tisk)

„Řekni mi, jakou muziku posloucháš, a já ti řeknu, co jsi za člověka. A taky jaké filmy se ti líbí, jak popíšeš svou cestu z práce a kterému výkladu dějin věříš...“ Tato kniha je hybridem mezi kulturní analýzou inspirovanou především britskými *Cultural studies* a sociálně-historickou syntézou vycházející z přehršle inspirací napříč společenskými vědami. Lze ji číst po libovolných částech nebo na přeskáčku a čtenář by se z ní měl dozvědět o představách konstitutivních pro různé komunity migrantů z bývalé Jugoslávie.

ISBN 978-80-905098-4-9 (elektronická publikace – PDF)

ISBN 978-80-905098-5-6 (tisk)